МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ "УКРАЇНА"

На правах рукопису

ФЕДОРІНЧИК АРТЕМ СЕРГІЙОВИЧ

УДК: 81'367:81’367.5

СТРАТЕГІЇ КОДУВАННЯ ЯДЕРНИХ ДІЄСЛІВНИХ АКТАНТІВ

10.02.15 – загальне мовознавство

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
доктор філологічних наук, професор
Халимоненко Григорій Іванович

КИЇВ
2017

ЗМІСТ

стор.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ…….. 4

ВСТУП……. 10

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТАНТНОЇ СТРУКТУРИ..... 18

1.1. Поняття елементарних ситуацій і композиційності..... 18

1.2. Розподіл актантних й сирконстантних учасників..... 20

1.3. Концепція семантичних ролей..... 34

1.4. Перехідна діатеза і семантично-синтаксичні поняття агентива і пацієнтива..... 43

1.5. Акузативність і ергативність як базові морфосинтаксичні орієнтації..... 55

1.6. Відхилення від перехідної моделі за ергативної орієнтації..... 64

1.7. Орієнтаційні стратегії за двоперехідних предикатів..... 68

1.8. Конверсивність. Вибір предикатної лексеми з опорою на прагматику..... 77

1.9. Категорія стану як засіб модифікації діатези..... 79

Висновки до розділу 1..... 81

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ЗВОРОТНОСТІ 83

2.1. Зворотність в українській мові як станова категорія……... 83

2.2. Джерела походження показників зворотності…….. 87

2.3. Еволюція форм вираження зворотності..... 92

2.4. Еволюція семантики зворотності 96

2.5. Вираження зворотності «незворотними» засобами……. 99

2.6. Вибір між кількома способами вираження зворотності……. 103

2.7. «Приіменні» засоби вираження зворотної семантики……... 108

Висновки до розділу 2..... 110

РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРНІ ТИПИ ПАСИВНИХ СТАНІВ..... 112
3.1. Загальні характеристики пасивних трансформацій..... 112
3.2. Особливості пасивних трансформацій в українській мові……. 113
3.3. Джерела походження пасивних конструкцій……..... 119
3.4. Структурні різновиди пасивних конструкцій……..... 130
3.5. Псевдопасиви в інших мовах…..... 135
3.6. Кореляція використання пасивів і семантичних факторів..... 144
3.7. Подальша еволюція засобів вираження пасивності……. 151
3.8. Безособові пасиви……... 153
3.9. Коливання між пасивами і безособовими конструкціями…….. 161
3.10. Особливості пасивних конструкцій за ергативної орієнтації..……. 168
Висновки до розділу 3..... 171
ВИСНОВКИ..... 175
ДОДАТОК А. Глосарій основних термінів, вжитих у дисертації….. 181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..... 185

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Примітка. За замовчуванням поморфемні нотації цитуються без змін, у решті випадків застосовуються ляйпцигські правила глосування.

1, 2, 3	перша, друга, третя особа
1>3 (і т.п.)	перша особа діє на третю (і т.п.)
I, II і т.д.	показник першого, другого і т.д. іменного класу
A	агентив
ABL	віддільний відмінок (англ. ablative case)
ABS	абсолютив
ACC	акузатив
ACT	активний
ADESS	адесив
ADV	адвербіалізатор (показник переходу в прислівник)
AF	дієслівна форма з фокусом актора
AG	агенс
AI	істота, неперехідність (англ. animate intransitive)
ALL	напрямний (англ. allative)
AN	істота (англ. animate)
ANT	попередність (англ. anterior)
ANTIC	декаузатив (антикаузатив)
AOR	аорист
ART	артикль
ASP	аспект
ASSRT	твердження (англ. assertive)
AUX	допоміжне дієслово (англ. auxiliary)
BEN	бенефіціант
CAUS	спонукання (англ. causative)
CFG	просторово-конфігураційний маркер (англ. configuration)

CL1, CL2 і т.д.	іменні класи 1, 2 і т.д.
CLASS	іменний клас
COM	комітатив (показник супроводження)
COMP	комплементайзер (номіналізатор, що зберігає фінітність)
COMPL	комплементайзер / довершеність (англ. completive)
COP	зв’язка (англ. copula)
CPL	довершеність (англ. completive)
CVB	дієприслівник (англ. converb)
D	визначник (англ. determiner)
DAT	давальний (англ. dative)
DEC	твердження (англ. declarative)
DECAUS	декаузатив
DECL	твердження (англ. declarative)
DEF	визначений (англ. definite)
DET	визначник (англ. determiner)
DETR	відперехідність (англ. detransitive)
DIR	прямий / напрямний відмінок (англ. direct / directional case)
DO	прямий об’єкт
DU	двоїна (англ. duality)
DYN	динамічність
EMPH	посилювач (англ. emphatic)
ERG	ергатив
EVID	засвідченість (англ. evidentiality)
EXCL	ексклюзивність
EXT	міра дії (англ. extent of action)
F	жіночий рід (англ. feminine)
FACT	твердження (англ. factual)
FEM	жіночий рід (англ. feminine)
FIN	показник фінітності / фінальна голосна
FOC	фокусованість

FUT	майбутній час (англ. future tense)
FV	фінальна голосна (англ. final vowel)
GEN	генітив
GER	герундив (пасивний майбутній дієприкметник) / герундій
GIVEN	дане
HOST	місце «приземлення» клітик (англ. host)
ICPL	недовершеність (англ. incompletive)
IMM	недавність (англ. immediate tense-aspect)
IMP, IMPERF	імперфектив
IMPASS	безособовий пасив (англ. impersonal passive)
IMPERS	безособовість (англ. impersonal)
IMPFV	імперфектив
IMV	імператив
INCL, INCOMP	недовершеність (англ. incompletive)
IND	дійсний спосіб (англ. indicative)
INDEF	невизначений (англ. indefinite)
INDIC	дійсний спосіб (англ. indicative)
INDO	непрямий об’єкт (англ. indirect object)
INF	інфінітив
INS, INST(R)	інструмент
INTENS, INTNS	інтенсив
INV	випадковість (англ. involuntariness)
IPF, IPFV	імперфектив
LOC	місцевий (англ. locative)
LOCALL	місцево-напрямний (англ. locative-allative)
LOCDIR	місцево-напрямний (англ. locative-directive)
M, MASC	чоловічий рід (англ. masculine)
MDPASS	медіопасив
MID	середній стан (англ. middle voice)
MOOD	спосіб (граматикалізована модальність)

MULT	багатократний вид (англ. multiplicative)
N	середній рід (англ. neutral)
N/A, NACT	неактивний стан
NC1, NC2 і т.д.	іменні класи 1, 2 і т.д. (англ. nominal class)
NEG	заперечення (англ. negation)
NEUTR	середній рід (англ. neutral)
NMLZ	номіналізація (перехід в іменник)
NOM	номінатив / номіналізація (перехід в іменник)
NOMNL	номіналізація (перехід в іменник)
NON3	не третя особа
NONACT	неактивний стан
NONFUT	не майбутній час (англ. non-future tense)
NONPAST	не минулий час (англ. non-past tense)
NPS, NPST, NPT	не минулий час (англ. non-past tense)
NZN	номіналізація (перехід в іменник)
O, OBJ	об’єкт
OBL	периферійний (англ. oblique case)
P	пацієнтив
PART	партитив / дієприкметник (англ. participle)
PAS, PASS	пасив
PAST	минулий час (англ. past tense)
PERF	перфект / перфектив
PF	перфект
PFV	перфектив
PL	множина (англ. plural)
POSS	посесив
POT, POTENT	потенціаліс
PP	дієприкметник (англ. participle)
PREF	перфективний префікс
PREP	прийменник (англ. preposition)

PRES	теперішній час (англ. present tense)
PRF	перфект
PROG, PROGR	прогресивний аспект
PRS	теперішній час (англ. present tense)
PRVB	преверб
PST	минулий час (англ. past tense)
PSTWIT	минулий засвідчений час (англ. past witnessed tense)
PTC, PTCP	дієприкметник (англ. participle)
PUNC	моментатив (англ. punctual aspect)
R	реципієнтив
REC	реципієнт
REFL	зворотність (англ. reflexive)
REL	відносний відмінок (англ. relative case)
REM	віддаленість у часі (англ. remote)
RES	результатив
RFL	зворотність (англ. reflexive)
RM	показник зворотності (англ. reflexive marker)
RN	відносний іменник (англ. relative noun)
Q	питальна частка
S	«єдиний» учасник (англ. single) / однина (англ. singular)
SG	однина (англ. singular)
SM	показник суб’єкта (англ. subject marker)
SPO	спонтанність
SU, SUB, SUBJ	суб’єкт
T	тематив / тема
TA	перехідність, істота (англ. transitive animate)
TAM	час / аспект / модальність (англ. tense, aspect, modality)
THEME	тематичний показник
TI	перехідність, неістота (англ. transitive inanimate)
TNS	показник часу (англ. tense)

TOP	тема (англ. topic)
TR, TRANS	перехідність (англ. transitive)
V	дієслово (англ. verb)
VRB	вербалізація (перехід у дієслово)
?, ??, ???	сумнівні приклади, в порядку зростання сумнівності
*	неграматичні приклади

ВСТУП

Архітектура речення залишається однією з найбільш обговорюваних тем у сучасному мовознавстві. Справді, морфологічні «забаганки» бувають доволі розгалуженими, але, наприклад, для аналітичних мов малоактуальні; лексично-семантичні особливості погано піддаються систематизації; набори й комбінації фонем є елементами відносно закритих класів – на цьому фоні способи побудови речень, так чи інакше задіяні в будь-якій мові, виглядають гарним майданчиком для «зустрічі» різних мовознавчих течій.

Дослідження синтаксичних процесів значною мірою спираються на наступні «піонерські» роботи: «Основи структурного синтаксису» Люсьєна Теньєра (1959-й рік; було введено зокрема поняття синтаксичної валентності й поділ на актанти й сирконстанти), «Справа про відмінок» Чарльза Філмора [Fillmore 1968] (семантичні ролі), «До універсального визначення поняття ‘підмет’» Едварда Кінена (1976-й; багатофакторний підхід до відповідної синтаксичної категорії), «Ієрархія ознак і ергативність» Майкла Сільверстена (1976-й; розщеплене кодування), дві статті з однаковою назвою «Ергативність»: Бернарда Комрі [Comrie 1978] й Роберта Діксона (1979-й; власне систематизація підходів до ергативності, а також семантико-синтаксичні поняття A, O/P, S – у даній роботі, відповідно, «агентив», «пацієнтив» і «єдиноподібний»), – «Перехідність у граматиці й дискурсі» Пола Гоппера і Сандри Томпсон [Hopper, Thompson 1980] (закладено засади для визначення синтаксичної перехідності).

В українському мовознавстві структуру речення досліджували зокрема С. С. Смеречинський, Л. А. Булаховський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, А. П. Загнітко, К. Ф. Шульжук. Серед сучасних робіт, які великою мірою вплинули на підходи автора дисертації, слід передусім виділити «Прототипову перехідність» Ошільд Нес [Næss 2007], «Типологію рефлексивів» Емми Генюшене [Geniušienė 1987], «Середній стан» Сюзанни Кеммер [Kemmer 1993], «Пасив. Порівняльний лінгвістичний аналіз» Анни Сєвєрської [Siewierska

1986], а також статті (зокрема) Дені Креселя [Creissels 2008], [Creissels 2010], [Creissels 2014], Жільбера Лазара [Lazard 2002], Мартіна Гаспельмата [Haspelmath 1990], [Haspelmath 2007], [Haspelmath 2008a], [Haspelmath 2008b], [Haspelmath 2008c], [Haspelmath 2011], Масайосі Сібатані [Shibatani 1985], [Shibatani 1998], [Shibatani 2008].

Незважаючи на велику кількість робіт у сфері синтаксису, архітектура речення залишається однією з найбільш обговорюваних тем у мовознавстві. Це зумовлено в тому числі надходженням в останні десятиліття значної кількості даних, отримати доступ до яких з огляду на географічні, соціальні та економічні фактори стало набагато простіше.

Відповідно, **актуальність** дослідження визначено поточною потребою переглянути «класичні» підходи до можливих способів комбінування елементів речення між собою, звести воєдино наявні наукові результати, заповнити лакуни і запропонувати комплексне теоретичне вирішення проблем даної області. Крім того, важливим завданням є аналіз принципів організації українських синтаксичних конструкцій на фоні матеріалу генетично й типологічно неспоріднених мов. Систематизація способів побудови речення має особливе значення в епоху інформаційних технологій: в той час як комп'ютери вже відносно добре працюють із фонетикою та лексикою, синтаксичні зв'язки часто стають для них нездоланною задачею.

Окрім розгляду базових принципів організації актантної структури, було вирішено додатково розглянути два типи можливих станових трансформацій: зворотні (і похідні від них декаузативні) та пасивні. Обидва типи активно вживаються в українській мові й пов'язані між собою діахронічно.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» з теми «Наукові підходи до вивчення мовознавства у світлі сучасних процесів державотворення» (номер державної реєстрації 0108U005303). Автором досліджувалися стратегії кодування ядерних дієслівних актантів з метою

систематизації підходів до їхнього аналізу в українській мові в порівнянні з іншими мовами світу. Тема дисертації затверджена вченою радою Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (протокол від 25.12.2008 р. № 6).

Мета дослідження – систематизувати можливі стратегії кодування актантів у реченні, в тому числі пов'язані зі становими трансформаціями, актуальними передусім для української мови.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- описати типи актантних структур і необхідних для їхнього аналізу понять (предикати, актанти, сирконстанти, семантичні ролі, діатези);
- встановити основні типи «перехідних» і «двоперехідних» морфосинтаксичних орієнтацій;
- окреслити перелік способів модифікації актантної структури (конверсиви, стани, актантні деривації);
- класифікувати засоби вираження зворотності згідно з їхньою формою та семантикою; встановити можливі джерела їхнього походження; за наявності в мові різних способів вказання на зворотність – з'ясувати, чим зумовлюється вибір кожного з них;
- розглянути принципи застосування пасивних перетворень і визначити джерела їхнього походження;
- створити системний опис псевдопасивних конструкцій на підставі їхніх відхилень від прототипово пасивних;
- встановити особливості функціонування безособових пасивів у порівнянні з безособовими конструкціями і особовими пасивами;
- розглянути специфіку застосування пасивних станів до конструкцій з ергативною орієнтацією.

Об'єкт дослідження становлять українські предикативні структури, їхні аналоги в інших мовах світу, а також пов'язані з ними зворотні й пасивні конструкції.

Предмет дослідження – синтаксичні, семантичні та прагматичні принципи організації базової актантної структури і можливих станових трансформацій, синхронічні та діахронічні особливості їхнього функціонування.

Основу **матеріалу дослідження** складають граматичні описи і словники споріднених з українською індоєвропейських мов (переважно слов'янських, германських, романських), меншою мірою – представників інших сімей (абхазо-адигських, австроазійських, австронезійських, алтайських, араванських, афразійських, дравідійських, ескімосько-алеутських, ірокезьких, картвельських, кечуанських, маянських, місумалпанських, мускогських, нахсько-дагестанських, нігеро-конголезьких, ніло-сахарських, пама-ньюнгських, пано-таканських, салішських, сино-тибетських, тай-кадайських, танкійських, таноанських, трансновогвінейських, уральських, хоканських, юто-ацтекських, яномамських, а також ізольованих і некласифікованих), монографії, збірники, окремі статті, присвячені окресленій проблематиці, а також дані з чуваської (тюркської), грузинської (картвельської) та удмуртської (фіно-угорської), власноруч зібрані під час поїздок у відповідні регіони.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на принципах наукового пізнання (об'єктивності, діалектичної єдності форми та змісту, загального та часткового, комплексності й системності, розгляду явища у його розвитку); провідними для дослідження є також принципи *антропоцентризму*, *експансіонізму*, *двовекторності*, *функціоналізму* та *експланаторності*.

Обраний в роботі *системний* підхід до об'єкту дослідження, спрямований на його вивчення у єдності форми, змісту і функції, зумовив вибір загальнонаукових та спеціальних методів у застосуванні комплексної методики лінгвістичного аналізу. Виявлення та систематизацію емпіричного матеріалу дослідження здійснено за допомогою *гіпотетико-дедуктивного* та *індуктивного* методів. Розв'язання конкретних завдань дисертаційного дослідження засноване на загальних положеннях *системного аналізу* з використанням *зіставного* методу. При встановленні (можливих) шляхів еволюції тих чи інших показників або конструкцій використовувався в тому числі *порівняльно-історичний* метод. На

кожному етапі дослідження застосовано *описовий* метод.

Наукова новизна передусім полягає у внескові в розробку комплексного, послідовного підходу до аналізу актантної структури. Незважаючи на те, що в українському мовознавстві широко використовуються поняття предикатів і валентності (зокрема в А. П. Загнітка, І. Р. Вихованця, К. Ф. Шульжука, М. Я. Плющ, а також у спеціальній монографії М. І. Степаненка), детальний аналіз перехідних випадків між актантами й сирконстантами проводиться *вперше*; семантичні ролі були предметом обговорення зокрема в спільній монографії І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської й В. М. Русанівського, проте ця дисертація *вперше* долучає до їхнього розгляду матеріал різноструктурних мов. Крім того, *вперше* детально обговорюються принципи вибору діатез, зв'язок між семантичною і синтаксичною перехідністю, вмотивованість перехідних і двоперехідних морфосинтаксичних орієнтацій, типи конверсивних відносин. *Уперше* й з урахуванням сучасного синтаксичного матеріалу, в тому числі даних з мов, описаних протягом останніх десятиліть, впорядковуються засоби вираження зворотності й джерела їхнього походження, а також створюється класифікація типів пасивних і псевдопасивних конструкцій. Разом з аналізом нових даних пропонується також нова, необхідна для роботи з ними, термінологія.

Теоретичне значення полягає у внескові до розробки методики аналізу базових типів актантної структури і способів її модифікації. Надходження нових даних щодо типів побудови речень у різних мовах надає можливість по-новому подивитися на поняття, які протягом довгого часу вважалися лінгвістами усталеними. Систематизація проаналізованого матеріалу є необхідною сходинкою до кращого розуміння механізмів функціонування людської мови загалом, оскільки синтаксична структура є відображенням її композиційних можливостей. Отримані результати можуть бути застосовані в загальному мовознавстві, теорії синтаксису, типологічному мовознавстві, контрастивній лінгвістиці з метою виявлення спільного й відмінного у синтаксичних явищах різних мов.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування отриманих результатів у теоретичних і практичних граматичних описах (у тому

числі української мови), курсах загального мовознавства (розділи «Граматика. Синтаксис»), на семінарських і практичних заняттях із теоретичної та практичної граматики (розділи «Синтаксис. Просте речення», «Способи вираження граматичних значень», «Синтаксична структура та змістові параметри речення», «Словосполучення і речення»), теорії й практики перекладу (розділ «Трансформаційні перетворення тексту при перекладі»), спецкурсах з теоретичної та практичної граматики. Результати дослідження можуть бути корисні для подальших досліджень у галузі синтаксису, морфології, семантики, прагматики, типології, історичної лінгвістики, у перекладацькій практиці, а також під час польових досліджень ще не описаних (або недостатньо повно описаних) мов. Важливою видається також можливість застосування отриманих даних для аналізу текстів комп'ютером, що в подальшому може бути використане зокрема для покращення результатів машинного перекладу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації було обговорено на засіданнях кафедри української мови та літератури Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (Київ, 2008 – 2016; нині – кафедра української мови, літератури та східних мов) та висвітлено на I Всеукраїнському форумі молодих учених (Київ, 2010), XIX Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2010), науково-практичній конференції «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Рівне, 2011), XX Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2011), II Всеукраїнському форумі молодих учених (Київ, 2012), Всеросійській науково-практичній конференції за міжнародної участі «Національно-регіональна преса в системі ЗМІ Росії» (Іжевськ, 2015), Всеросійській науково-практичній конференції «Комі-пермяцька мова і культура: минуле, теперішнє, майбутнє» (Перм, 2015).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 6 публікаціях: 4 статті, опублікованих у фахових виданнях, визначених ДАК України, 1 стаття у міжнародному науковому періодичному виданні (Росія). 1 стаття в збірнику наукових праць.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до них, загальних висновків, додатку, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 208 сторінок, з них – 180 сторінок основного тексту. Робота містить 1 таблицю і 2 рисунки. Список використаних джерел налічує 234 позиції, з них 191 – латиницею.

У **переліку умовних позначень** наведено застосовані в дисертації термінологічні скорочення і позначення та їхнє розшифрування.

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, охарактеризовано стан її вивчення в сучасному мовознавстві, визначено актуальність та новизну, окреслено мету і завдання дослідження, зазначено об’єкт і предмет, подано загальну характеристику фактичного матеріалу дослідження, методи його аналізу, вказано на теоретичне і практичне значення результатів роботи, наведено відомості про апробацію одержаних результатів і структуру роботи.

У **першому розділі** розглянуто загальні принципи формування актантної структури, труднощі розмежування актантів і сирконстантів, різні підходи до виділення семантичних ролей, поняття діатези і синтаксичної перехідності, «перехідні» й «двоперехідні» морфосинтаксичні орієнтації, конверсиви, а також «вузький» і «широкий» підходи до станових категорій.

У **другому розділі** охарактеризовано загальні принципи вираження зворотності, тобто кореферентності партиципантів у різних синтаксичних позиціях, встановлено джерела походження зворотних показників, простежено шляхи подальшої еволюції їхнього плану вираження і плану значення, окреслено можливі обмеження на область зв’язування, охарактеризовано фактори, які можуть впливати на вибір між різними показниками, а також проаналізовано випадки поєдання зворотних маркерів не з фінітними дієсловами.

У **третьому розділі** проведено детальний аналіз пасивних перетворень: розглянуто загальні характеристики, встановлено джерела походження пасивних конструкцій, описано їхні структурні різновиди, в тому числі так звані псевдопасиви, а також умови, за яких використання пасивів неможливе

або, навпаки, обов’язкове. Окрему увагу приділено безособовим пасивам, а також не завжди чіткому розмежуванню пасивів і безособових конструкцій; висвітлено особливості використання пасивних перетворень за ергативної орієнтації.

У **висновках** узагальнено основні теоретичні та практичні результати роботи; окреслено перспективи для подальших досліджень актантної структури та її перетворень.

У **додатку** подано глосарій основних термінів, вжитих у дисертації.

Список використаних джерел містить проаналізовані науково-критичні праці вітчизняних і зарубіжних учених, джерела ілюстративного матеріалу, лексикографічну і довідкову літературу.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТАНТНОЇ СТРУКТУРИ

1.1. Поняття елементарних ситуацій і композиційності

Людська мова – інструмент для відображення світу. Нас оточують різні предмети, істоти, вони беруть участь у різних процесах, мають різні властивості. Домовимося називати події (процеси, стани, властивості, локалізації) з навколишнього світу «ситуаціями».

Існує багато способів членувати дійсність на ситуації. Один і той самий її «фрагмент» може розглядатися як одна ситуація або як декілька; іншими словами, обсяг ситуації залежить від «масштабу», обраного мовцем. З нескінченної кількості можливих масштабів для лінгвістики принципово важливими є два: а) масштаб елементарної ситуації; б) масштаб лексикалізованої ситуації.

Масштаб лексикалізованої (у даній мові) ситуації – це масштаб, за якого ця мова може поставити у відповідність даній ситуації певну «пропозицію», яка складатиметься з предикатної лексеми та її партиципантів, що відповідають учасникам ситуації (детальніше про предикатні й непредикатні слова див. [Вихованець та інші 1983: 25]). У багатьох випадках лексикалізована ситуація неелементарна і складається з вкладених у неї дрібніших ситуацій; пор. ‘я нагородив Івана цукеркою’ і ‘я перемістив цукерку’ + ‘Іван узяв цукерку’ + ‘цукерка стала винагородою’ (можливе подальше «розщеплення»). Аналогічно: ‘Іван вирізав (собі) сопілку’ = ‘Іван спричинив появу сопілки ножем’ (у дієслові ‘вирізати’ водночас інкорпоровані інструмент дії, спосіб дії та наслідок дії), ‘Петро стрибнув у воду’ = ‘Петро відштовхнувся від землі’ + ‘Петро занурився у воду’, ‘я передав товаришу пістолет’ = ‘я перемістив пістолет’ + ‘товариш узяв пістолет’ (у разі успішної передачі), ‘Марія натерла ноги до крові’ = ‘Марія

ходила’ + ‘поверхня ніг «контактувала» з черевиками’ + ‘цілісність шкіри було порушено’ + кров ‘виступила назовні’.

Пор. також «зворотний» приклад: ‘Віктор надає допомогу мамі’. Тут єдиному елементу семантичної структури (‘допомагати’) відповідає так званий «аналітичний вираз» [Мустайоки 2006: 44-45].

Масштаб елементарних ситуацій – той рівень, на якому подальше «подрібнення» вже неможливе; на цьому рівні представлені пропозиції, які складаються з предиката і щонайбільше двох його партиципантів. Таким чином, у процесі породження тексту його автор, виходячи з комунікативних потреб, підбирає для цього наявні в тій чи іншій мові лексеми-предикати: синонімічні замінники усталених у даній мові конфігурацій елементарних предикатів (конфігурація з єдиним елементарним предикатом є частковим випадком цього правила), – а «набір партиципантів» кінцевих предикатів аналогічним чином формується з учасників елементарних ситуацій. При цьому, як правило, кінцевий предикат «вказує» на кожного з учасників тільки одного разу, навіть якщо він брав участь у кількох елементарних ситуаціях (у вищезгаданих прикладах такими «багаторазовими» учасниками були цукерка, Петро, пістолет).

Композицію ситуацій «у явному вигляді» можна спостерігати у так званих серійних конструкціях, які складаються з кількох предикатів і описують єдину концептуалізовану подію. Наведемо приклад із кантонської мови ([Aikhenvald 2006: 14], верхні індекси вказують на відповідний тон):

Ngo^{5} bong^{1} lei^{5} daa^{2} din^{6}-waa^{2}.

я допомагати ти робити телефон-дзвінок

‘Я зателефоную для тебе’ (букв. ‘допоможу тобі зателефонувавши’).

Серійні конструкції зустрічаються і в українській мові (наприклад, ‘сиджу дивлюся’), проте в нас цей спосіб описання ситуацій не продуктивний і представляє «мовну периферію».

Серед інших конфігурацій варто звернути увагу на ті, в яких предикація виражена не сумою інших, а, так би мовити, добутком. Так, партиципант предиката ‘чекати’ може бути представлений як предметом (‘чекати автобуса’),

так і ситуацією: ‘чекати на перемогу’, ‘чекати, що Василь переможе’; аналогічно пор. ‘запізнився через тебе’ і ‘запізнився, бо ти барився’. Партиципанти-предикати називаються сентенціальними, а предикати, до складу яких вони входять, – матричними [Тестелец 2001: 180]. У різних мовах часто бувають матричними предикати з наступною семантикою: модальні (‘могти’, ‘хотіти’...), ментальної або мовленнєвої діяльності (‘думати’, ‘знати’, ‘повідомляти’...), предикати сприйняття або емоцій (‘чути’, ‘розуміти’, ‘боятися’...), фазові (‘починати’, ‘продовжувати’...), спонукальні (‘змушувати’, ‘просити’...).

1.2. Розподіл актантних й сирконстантних учасників

У тлумачному словнику значення слів часто описуються через «змінні» елементи. Так, дієслово ‘ремонтувати’ можна описати як ‘робити щось придатним для подальшого використання’, а ‘надсилати’ – як ‘скеровувати когось/щось кудись’. Тим самим неозначені займенники вказують на особу чи предмет, які беруть участь у відповідній ситуації, але не називають їх. Відповідно, в реченні ‘я продав сестрі окуляри’ присутність третього учасника (‘сестрі’) обов’язкова, а в ‘я купив сестрі окуляри’ – ні.

Обов’язковість появи мовної одиниці X при одиниці Y пов’язана зазвичай з тим, що Y – неповний вислів, який стає повним, приєднуючи до себе X (пор. термін «синергія», від грецьких σύν ‘разом’, ἔργον ‘робота’). Важливо, що при цьому X може бути й не вираженим словесно, але все одно бути присутнім, так би мовити, «за кадром».

Класичною ілюстрацією [Mel’čuk 2004a: 12] до цієї теоретичної викладки є тлумачення дієслова ‘орендувати’: людина/організація X орендує приміщення Y в людини/організації Z за суму W на термін T. Якщо, наприклад, видалити T, то ми отримуємо не ситуацію оренди, а купівлю. З іншого боку, якщо видалити W, це вже буде не оренда, а позика. При цьому навіть якщо в реченні з дієсловом ‘орендувати’ власник, сума і термін не вказані (‘я орендую квартиру в центрі’), ситуацією вони передбачені все одно.

Аналогічно в ситуації, заданій за допомогою лексеми ‘лежати’, поверхня, на якій лежать, є обов’язковим учасником: якщо хтось перебуває в горизонтальному положенні, не спираючись на жодну поверхню, він висить або, наприклад, ширяє в повітрі, але не лежить. З іншого боку, люди (і домашні тварини) п’ють, як правило, з певної місткості, але ця місткість не є обов’язковою для ситуації, бо можна пити з річки або, наприклад, з фонтану.

Важливо зазначити, що не всі учасники, передбачені ситуацією, є змінними. Так, лексема ‘бачити’, строго кажучи, передбачає учасника ‘очі’ і при його видаленні «ризикує» перетворитися на ‘сприймати’, але цей учасник є, так би мовити, фіксованим (інкорпорованим): так, питання ‘чим ти бачиш?’ є доволі неприродним [Мустайоки 2006: 49], а ‘чим ти думав?’, вочевидь, має на меті образу. У ‘плакати’ таким фіксованим учасником є ‘сльози’, у ‘класти’ – ‘рука діяча’ (пор. ‘куди поклав?’ і ‘*звідки поклав?’, бо річ завжди «покидає» руку), у ‘збанкрутіти’ – ‘кредитори’/‘вкладники’ (якщо вони відсутні, то це вже ‘розоритися’), а в англійського kick ‘вдаряти’ – ‘нога’ (пор. punch ‘вдаряти’ з фіксованим учасником ‘рука’). Зазначимо, що в лексеми ‘йти’ учасник ‘ноги’ є, так би мовити, квазіфіксованим, бо теоретично можливо й ‘він іде на руках’ [Сай 2008: 447].

Будь-яка лексема, в тлумаченні якої треба вказати бодай одного учасника, є предикатом [Степаненко 1997: 4], і навпаки, позицію предиката не може зайняти іменник конкретного предметного значення [Плющ 1986: 6]. «Заповнювачі» змінних, які входять до тлумачення лексеми, сучасна лінгвістика називає семантичними актантами. Відповідно, валентністю предиката є кількість незаповнених актантних позицій: пор. тривалентний ‘давати’, одновалентний ‘стояти’ і нульвалентний ‘світає’ (див. про це також [Вихованець 1993: 48]). Декотрі дослідники (наприклад, Богуславський; див. [Тестелец 2001: 158]) пропонують визначати валентність виходячи не з кількості незаповнених позицій, а з кількості учасників у тлумаченні, але оскільки синтаксична валентність (див. нижче) визначається саме через змінні, є певна логіка в тому, щоб встановлювати семантичну валентність аналогічним чином.

Першим, хто використав лінгвістичний термін «валентність», за аналогією з хімічним, уважається Люсьєн Теньєр, хоча схожі думки лунали і в роботах його попередників (Бюлер, де Гроот, Кацнельсон). Він же запропонував називати обов'язкові змінні актантами, на противагу необов'язковим сирконстантам. Так, майже при кожному предикаті можна вказати час і місце, але обов'язковими вони можуть бути лише для незначної кількості предикатів (наприклад, 'перебувати' або 'мешкати'); у кожного руху є своя швидкість, але і вона майже завжди лишається за межами тлумачення; тощо.

В американській лінгвістиці замість «актантів» і «сирконстантів» часто використовуються, відповідно, терміни «аргумент» / «комплемент» і «ад'юнкт», і навіть «терм» і «не-терм» (про бажаність використання саме європейських термінів «актант» і «сирконстант» див. [Mel'čuk 2004a]).

Важливе термінологічне зауваження знаходимо в М. І. Степаненка: доцільно за терміном «валентність» закріпити потенціальні властивості мовної одиниці, тобто її можливість, а за терміном «сполучуваність» – конкретну актуалізацію цієї властивості, або реальність [Степаненко 1997: 9] (див. там же про історію відповідних термінів).

Слід зазначити, що учасникам предикації необов'язково виражатися іменниками і займенниками з прийменниками або без: пор. 'ставитися шанобливо' / 'ставитися з повагою', 'поводитися добре', а також приклади «вкладених» предикацій вище.

З іншого боку, предикатна лексема не обов'язково має бути представлена дієсловом; так, присутність актантів передбачають зокрема віддієслівні словотвірні похідні ('повага', 'вражений'), релятивні іменники ('верх', 'друг', 'філіал'), а також деякі прикметники ('гордий'; детальний огляд «прикметникової» валентності див. у [Степаненко 1997]). Це зумовлено тісним зв'язком таких слів із ситуаціями, в яких вони «запозичують» учасників; так, 'ліки' обов'язково повинні бути від чогось, бо вони нерозривно пов'язані із власне процесом лікування, в якому засіб і хвороба є співпартиципантами. Крім того, іноді предикат може бути представлений сполученням слів, валентність

якого не виводиться з валентностей компонентів: ‘у нього вистачило розуму не чіпати цю справу’ (пор. ‘*розум не чіпати цю справу’, ‘*вистачило не чіпати цю справу’) ≈ ‘йому вдалося не чіпати цю справу’.

Деякі семантичні актанти через регулярну невизначеність на рівні синтаксису реалізуються як сирконстанти (пор. англ. indefinite null instantiation ‘нульова представленість через невизначеність’ [Fillmore 2007: 146]). Так, предикат ‘писати’ на семантичному рівні передбачає позиції інструмента (наприклад, ‘ручка’) і поверхні (наприклад, ‘стіна’), але синтаксично скоріше є двовалентним: скажімо, речення ‘Марія написала мені лист’ не є неповним, хоча в ньому не сказано, чим і на чому писала Марія [Mel’čuk 2004a: 51]. Аналогічно неповним не є речення ‘я відправив сину гроші’, хоча предикат ‘відправляти’ передбачає засіб здійснення дії, вихідну й кінцеву ділянку руху і, відповідно, семантично скоріше шестивалентний [Загнітко 1990: 47-48].

Загалом встановлення межі між актантами й сирконстантами в окремих випадках перетворюється на доволі нетривіальне завдання (детальніше про діагностичні конструкції див. зокрема [Тестелец 2001: 181-187], [Mel’čuk 2004a]). Це пов’язане передусім з особливостями функціонування лексичного складу і його залежності від контексту, виходячи із самої природи людської мови: так, ‘сказати’ щось можна з метою просто висловити свою думку, а можна у відповідь на щось, і це наближає дієслово ‘сказати’ до класу дієслів реакції (пор. ‘відповісти’, ‘заперечити’); те саме дієслово при наявності адресата наближається за значенням до ‘повідомити’, а за відсутності – до ‘вимовити’. Аналогічним чином ‘червоніти’ + ‘перед кимсь’ семантично наближається до предиката ‘соромитися’ [Падучева 2004: 73-74], а ‘жити’ в поєднанні з локативним учасником – до ‘проживати’ [Степаненко 1997: 22].

Одновалентні ‘стояти’/‘лежати’, поєднуючись з неістотами, набагато «сильніше» потребують сирконстанта місця: пор. ‘?лампа стоїть’ і ‘лампа стоїть на столі’, ‘?книга лежить’ і ‘книга лежить у кутку’ [Bresnan 1994: 83]. Лексема ‘вдова’ може мати валентність на Х (жінка, яка була дружиною Х-а, доки він не помер) або ж ні (жінка, в якої помер чоловік). Крім того, семантично близькі

лексеми можуть тим не менше по-різному концептуалізуватися в різних мовах. Так, у пама-ньюнгській мові аранта (Австралія) тлумачення дієслів ‘класти’ і ‘дивитися’ передбачають не два, а три змінних учасники: спостерігача/пересувальника, побаченого/покладеного і локалізацію побаченого/покладеного (хоча статистично локалізація побаченого частіше залишається невираженою) [Wilkins 2008: 141-166].

У [Margetts, Austin 2007: 7] наводяться приклади контекстуально двовалентного вжитку, здавалося б, «ідеально» тривалентних дієслів ‘давати’ і ‘класти’ з англійської та австронезійської саліба:

I always give to the Salvation Army (at Christmas).

я завжди подавати.PRES ALL ART порятунок армія на Різдво

‘Я завжди подаю Армії порятунку (на Різдво)’.

Keyaka wa ku tole-Ø.

кокос.шкаралупа.чаша GIVEN 2SG класти-3SG.OBJ

‘Поклади кокосову чашу (кудись)’.

Як стверджує Вальтер Бісанг [Bisang 1998: 646], у декотрих мовах Далекого Сходу протиставлення актантів і сирконстантів дуже часто розмивається контекстом, пор. приклад з японської [ibid]:

Kat-ta.

купувати-PST

‘(Він) купив (це)’.

Нарешті, в сучасному вжитку предикат ‘переживати’ цілком може вживатися без прямого додатка, і можливо, предикат ‘залежати’ з часом почне вживатися без прийменникової групи за аналогією з англійським it depends, буквально ‘це залежить’.

Для синтаксичних конструкцій з невираженим прямим додатком (див. [Næss 2007] про термін IOD: indefinite object deletion) є спеціальний термін «абсолют(ив)ні конструкції»; такі конструкції роблять основний акцент на результаті ситуації для діяча, самій ситуації тощо. Загалом за відповідного контексту майже будь-яке дієслово може не реалізувати прямий додаток (пор. ‘він

убивав заради грошей’), але краще це «вдається» тим дієсловам, які добре обмежують відповідний актант «прототипово» (так звані «дієслова способу»): ‘малювати’, ‘читати’, ‘підмітати’, ‘готувати’ тощо; звісно, теоретично можна ‘готувати’ й доповідь, але поза відповідним контекстом ‘Марія готує’ «натякає» саме на їжу і «переносить увагу» на власне процес. Пор. ‘вивчати’, ‘ламати’ («дієслова результату»), об’єктами яких можуть бути зовсім різні речі, і, відповідно, процеси вивчення або ламання можуть «виглядати» зовсім по-різному. У [Brown 2008: 167-190] показано, що в маянській целталь безоб’єктні конструкції набагато частіше зустрічаються з дієсловами на зразок k’ux ‘їсти щось хрустке’, ніж із більш загальними на зразок tun ‘їсти (взагалі)’ (також див. [Velasco, Muñoz 2002] про аналогічне питання в англійській).

Порівняймо також безоб’єктне вживання лексем ‘їсти’ й ‘пити’: безоб’єктне ‘їсти’ за замовчуванням вказує на процес споживання їжі (хоча теоретично можна їсти сніг, землю тощо), а безоб’єктне ‘пити’ вказує скоріше не на ті напої, які ми вживаємо щодня, а на алкогольні, особливо в абітуалісному (регулярному) контексті: ‘минулого року Іван пив’. Справді, за логікою дискурсу, нам не було б сенсу повідомляти про те, що Іван пив воду, оскільки ця ситуація є нормальною і звичною; у той же час для ‘?минулого року Іван їв’ важко придумати якийсь додатковий сенс і тому це речення виглядає дивно. Втім, у маянській кіче абсолютивна (безоб’єктна) конструкція з дієсловом tix ‘їсти’ має додаткове значення ‘їсти людей’, а ‘пити’ в цій конструкції не вживається [Næss 2007: 144].

Залишаючи за межами цієї роботи «актанто-сирконстантні» тести, застосовні тільки для тієї чи іншої мови, ми будемо користуватися терміном «партиципант» (семантичний, синтаксичний) на позначення «змінного» учасника незалежно від його обов’язковості (цей підхід пропонується у [Blake 2004: 203], [Heine, Koenig 2010: 88]). Проте слід мати на увазі, що інші дослідники можуть використовувати його як синонім «семантичного актанта» (зокрема в [Тестелец 2001]).

В окремих випадках інкорпоровані (фіксовані) учасники можуть екскорпоруватися. У [Mel’čuk 2004a: 19-21] розглядаються наступні чотири випадки:

а) екскорпорація неможлива: рос. ‘Иван дал ему пощёчину *по левой щеке’ (якщо треба вказати на щоку, доводиться казати ‘ударил его по левой щеке’);

б) екскорпорація можлива, якщо учасника додатково охарактеризовано: ‘Марія бачить цей знак тільки лівим оком’;

в) екскорпорація можлива і без додаткової характеристики: рос. ‘Иван отшлёпал Петю по (толстой) попке’, пор. ‘?Петро рубає дрова сокирою’;

г) екскорпорація обов’язкова: англійське дієслово [to] stub ‘вдарити’ передбачає, що вдаритися можна тільки пальцем ноги, але пор. *I stubbed / I stubbed my toe, букв. ‘я вдарився-пальцем-ноги мій палець ноги’.

Важливо не плутати з екскорпорованими учасниками так звані споріднені додатки (англ. cognate object), які виражають не окремих учасників, а номіналізацію відповідного предиката[1]: ‘померти жахливою смертю’ (тобто ‘жахливо померти’), білор. ‘сніць добры сон’, франц. Il a ri d’un gros rire ‘він засміявся голосним сміхом’, рос. розмовне ‘работу работать’; пор. також ‘виконати пісню’, ‘заспівати пісню’ і ‘заспівати баладу/романс’ (також див. міркування щодо знахідного тавтологічного у [Вихованець 1971: 19]). У літературній арабській це стандартний спосіб охарактеризувати дію ([Khalaily 1997: 9-10], цит. за [De Swart 2007: 68]):

ʔaḥabb-a Zayd-un Yasmiin-a ḥubb-an ʕuriyy-an.

любити.PST.3M.SG Зайд-NOM Ясмін-ACC кохання-ACC чистий-ACC

‘Зайд любив Ясмін платонічно’.

Karih-a Zayd-un Yasmiin-a kurh-an ʃadiid-an.

ненавидіти.PST.3M.SG Зайд-NOM Ясмін-ACC ненависть-ACC сильний-ACC

‘Зайд сильно ненавидів Ясмін’.

[1] У турецькій мові споріднені додатки використовуються якраз таки для вказання на тип учасника: пор. dikiyor 'шиє (щось відоме учасникам комунікації)' / dikiş dikiyor 'зайнятий шиттям', букв. 'шиття шиє' [Creissels 2016: 106].

А в декотрих східних мовах цей прийом може регулярно використовуватися для того, щоб «кількісно» характеризувати предикат, як, наприклад, у китайській [Bisang 1998: 680]:

Shuì-le yí jiào.

спати-PFV один сон

‘Одноразово поспати’.

Пор. також українські ‘прожити одне життя’ ~ ‘одноразово прожити’, ‘прожити цікаве життя’ ~ ‘цікаво прожити’.

Деякі лексеми з ідентичним набором семантичних актантів на синтаксичному рівні можуть реалізовувати їх по-різному: як ми зазначали вище, можливі ‘вдова’ й ‘вдова письменника’, але не ‘*вдівець письменниці’ (відповідний семантичний актант на синтаксичному рівні блокується). І ‘учня’, і ‘школяра’ можна визначити як ‘дитину або підлітка, який відвідує школу’, але при цьому нормально ‘учні 276-ї школи’ і неграматично ‘*школярі 276-ї школи’ ([Plungjan, Raxilina 1998], цит. за [Mel’čuk 2004a: 41]). Пор. також синтаксично двовалентну q̄’ōnuɪa ‘їсти (щось)’ і синтаксично одновалентну ũkunuɪa ‘харчуватися’ у північнокавказській ахвахській [Creissels 2016: 15].

Терміном «конструкціональна невираженість» (англ. constructional null instantiation, CNI) Філмор пропонує позначати ті випадки, коли зміна граматичної форми лексеми спричиняє регулярну зміну синтаксичної валентності [Fillmore 2007: 146]: так, в імперативах і пасивах, а також при інфінітивах, ініціатор дії семантично представлений актантом, а синтаксично – як правило, сирконстантом: ‘іди (ти) до біса’, ‘роботу виконано (Петром)’, ‘спати (вам) тут може бути небезпечно’.

Дещо інший випадок – коли різну синтаксичну валентність мають лексеми, які пов’язані не через словозміну, а через словотвір: скажімо, в дієслова ‘обіцяти’ три семантичних актанти і три синтаксичних, а у відповідного віддієслівного іменника ‘обіцянка’ синтаксичні актанти відсутні: ‘(батькова) обіцянка (матері) (виправитися)’. Пор. також випадки повного блокування: ‘учити німецьку’, ‘учитель німецької’, ‘*учень німецької’ (хоча пор. англ. student of German з тим

самим значенням); ‘емігрувати з Франції в Росію’, ‘емігрант з Франції’ / ‘французький емігрант’, ‘*емігрант у Росію’ [Mel’čuk 2004a: 42]; ‘сприяти кому’ і ‘сприятливий для кого’ [Плющ 1986: 49].

Іноді блокування синтаксичного актанта при словотворенні відбувається через те, що відповідну синтаксичну позицію вже «зайнято»: пор. ‘він закликав населення до змін’, ‘його заклик до населення’, ‘його заклик до змін’, але ‘*його заклик до населення до змін’ [Mel’čuk 2004b: 261]; рос. ‘дети заполняют таблицы цифрами’ і ‘заполнение таблиц цифрами’ / ‘заполнение таблиц детьми’.

Поза тим, щоб «відновити» заблоковані актанти при віддієслівних іменниках, можна вдатися до використання опорних (напівдопоміжних, «легких») дієслів (англ. support verb constructions): пор. ‘обіцяти’ і ‘давати обіцянку’, також ‘*помилка піти туди’, ‘*помилка ходіння туди’ і ‘піти туди було помилкою’. Про різні види опорних дієслів і пов’язані з ними лексичні функції див. [Мельчук 1999: 78-108].

Нарешті, ще однією причиною непояви синтаксичних актантів може бути їхня контекстуальна заданість (за Філмором, DNI: definite null instantiation): ‘Іван поїв і (Іван) ліг спати’, ‘він поїхав до (своєї/моєї/твоєї) бабусі’, ‘він прийшов (сюди)’, ‘(співрозмовники) кажуть, що буде дощ’; але пор. безособові ‘хату замело снігом’, де синтаксично «відновити» діяча неможливо (хоча очевидно, що дію спричинили погодні умови), і ‘вечоріло’; також ‘сильним ударом його збило з ніг’, де каузатором могла бути і людина (люди).

Аналогічним чином неможливо «фонетично» відновити діяча в дієприкметникових і дієприслівникових зворотах, а також при «контрольованих» інфінітивах: ‘Іван заходить у кімнату, [Ø озираючись по боках]’, ‘Я придбав дзеркало, [Ø виготовлене в Китаї]’, ‘Марія обіцяє/наказує вам [Ø прийти вчасно]’, але пор. вищезгадану «автономну» інфінітивну конструкцію ‘спати (вам) тут може бути небезпечно’ (детальніше про проблеми кореферентності й нульових одиниць див. [Тестелец 2001, глава V]).

Важливо, що в різних мовах умови для контексуальної еліпсації можуть бути різними: так, англійська мова не дозволяє опускати підмет у реченні (за

винятком випадків сурядного сполучення і розмовних регістрів) навіть в умовах повної контекстуальної заданості: пор. укр. ‘пішов’ і англ. *went.

Інша можливість нестандартної реалізації семантичних партиципантів – їхня реалізація «не там»: так, терміном «підйом» позначають «передачу» партиципантів «нагору» (частковим випадком підйому є явище, відоме під назвою accusativus cum infinitivo). Ось кілька прикладів реалізації семантичних партиципантів «внутрішньої» предикації як синтаксичних партиципантів у матричній з англійської мови [Noonan 2007: 79-81]:

Irv believes that Harriet is a secret agent ‘Ірв вірить, що Гаррієт – секретний агент’ → Irv believes Harriet to be a secret agent, букв. ‘Ірв вірить Гарієта бути секретним агентом’.

It seems that Boris dislikes vodka ‘Здається, що Борис не любить горілку’ → Boris seems to dislike vodka, букв. ‘Борис здається не любити горілку’.

It’s tough for Norm to beat Herb ‘Важко для Норми бити Герба’ → Herb is tough for Norm to beat, букв. ‘Герб важкий для Норми бити’.

У першій із зазначених пар Ірв вірить не Гарієту (скоріше навіть не вірить) і не в Гарієта, а в те, що Гарієт – секретний агент; таким чином, вкладений підмет став прямим додатком при матричному предикаті (subj → obj); тут напрошується аналогія з реченням Irv persuaded Harriet to be a secret agent, де Гарієт є не тільки вкладеним підметом, але й безпосереднім об’єктом при дієслові ‘переконати’, тобто контролює нульовий вкладений підмет. У наступній парі підмет вкладеної предикації «піднімається» до підмета матричної (subj → subj), а в останній колишній прямий додаток стає підметом (obj → subj); пор. українське ‘фільм складний для сприйняття’. Зазначимо, що, наприклад, унаслідок підйому в другому з речень I have found that Bob recently has been morose ‘я встановив, що Боб нещодавно був похмурий’ → I have found Bob recently to be morose, букв. ‘я встановив Боба нещодавно бути похмурим’, ‘нещодавно’ може бути модифікатором обох предикацій [Davies, Dubinsky 2004: 34].

Пор. приклад підйому об’єкта до об’єкта з ірландської [Noonan 2007: 81]:

D’éirigh leis iad a thahairt leis.

вдаватися.3SG він.COM вони.ACC COMP нести-NZN він.COM

‘Йому вдалося принести їх із собою’ (прибл. ‘йому вдалося їх, щоб нести з ним’).

Зрідка зустрічається підйом у інші (непрямі) позиції, пор. приклад з грецької мови ([Joseph 1990: 265] цит. за [Сердобольская 2005: 82]):

Me [to na kalípti i máska to prósopo], anasénete fisiká.

з ART.N.SG SUBJ закривати.3SG ART маска.NOM ART обличчя.ACC дихати.IMV.PL природньо

[Me ti máska] [na kalípti to prósopo], anasénete fisiká.

з ART маска.ACC SUBJ закривати.3SG ART обличчя.ACC дихати.IMV.PL природньо

‘З маскою на обличчі дихайте природньо’.

В ісландській можливий підйом так званих «вередливих» підметів зі збереженням кодування; у наступному прикладі – дативного ([Zaenen, Maling, Thráinsson 1990], цит. за [Bader 1995: 144], глоси дещо адаптовано):

Henni hefur alltaf þótt Ólafur leiðinlegur.

вона.DAT AUX завжди вважати Олаф нудний

‘Їй завжди здавався Олаф нудним’.

Ég tel henni hafa alltaf þótt Ólafur leiðinlegur.

я вірю вона.DAT AUX.INF завжди вважати Олаф нудний

‘Я вірю, що їй завжди здавався Олаф нудним’.

Зрідка мови використовують можливість підйому через межі більш як однієї клаузи, пор. англ. this house is too old to get anyone to try to renovate, букв. ‘цей будинок надто старий, щоб отримати когось, щоб спробувати, щоб оновити’ [Ackema, Schoorlemmer 2007: 10]. Пор. також в алгській мус крі ([James 1984: 210], цит. за [Bader 1995: 128], глоси дещо адаптовано):

A:lime:lihta:kosiw me:ri kihčito:tawiyan kihčita:pwe:htama:n e:a:hkosit.

важко.AI.3 Мері SUB.робити.TA.2>1 SUB.вірити.TI.1 SUB.хворий.AI.3

‘Тобі важко переконати мене, що Мері хвора’, букв. ‘Мері важка для тебе, щоб зробити мене повірити, що хвора’.

Про «піднятість» свідчить те, що матричне дієслово вжите в анімовано-неперехідній формі (AI, animate intransitive), а «сліди» узгодження з учасником у третій особі й при дієслові ‘робити’, і при дієслові ‘вірити’ відсутні. Однак такі «сліди» лишаються в ніло-сахарській кіпсігіс; на позначення відповідної ситуації можна запропонувати термін «підйом з копіюванням» (англ. copy raising) [Davies, Dubinsky 2004: 56]:

Mɔ́cè Mú:sá [á-lápát] → Mɔ́c-ɔ́:n Mú:sá [á-lápát].

хоче Муса 1SG.SUBJ-біжу → хоче-1SG.OBJ Муса 1SG.SUBJ-біжу

‘Муса хоче, щоб я біг’ → букв. ‘Муса хоче мене, щоб я біг’.

Можливий також і виніс більш як одного партиципанта із залежної предикації в головну; такі конструкції можна продемонструвати на прикладі підйому клітик (англ. clitic climbing) в іспанській ([Aissen, Perlmutter 1983: 365], цит. за [Сердобольская 2005: 78]):

Quier-o mostr-ár-te-los. = Te los quiero mostrar.

хотіти-PRS.1SG показати-INF-2SG.INDO-M.3PL.DO 2SG.INDO M.3PL.DO хотіти-PRS.1SG показати-INF

‘Я хочу тобі їх показати’.

Згідно до спостережень психолінгвістів, діти опановують речення з підйомами доволі пізно, що цілком логічно пояснити відхиленням від «іконічної» відповідності семантики й синтаксису.

Певним аналогом підйому є литовські конструкції з цільовими інфінітивами: у них теж форму (і позицію) вкладеного партиципанта визначає матричний предикат ([Franks, Lavine 2004: 11] і [Ambrazas et al. 1997: 557], цит. за [Jeong 2006: 81][2]):

Pastatė daržinę (kad sukrautų šieną).

(вони)-збудували сінник.ACC COMP складати.SUB сіно.ACC

‘Вони збудували сінник, щоб складати сіно’.

Pastatė daržinę (šienui sukrauti).

[2] У цитованому джерелі відповідне литовське дієслово – вочевидь, помилково – перекладено не як ‘складати’, а як ‘зберігати’ (keep).

(вони)-збудували сінник.ACC сіно.DAT щоб-складати

‘Вони збудували сінник, щоб складати сіно’.

«Віддавати» партиципанта «нагору» може не предикація, а інший учасник. У конструкціях з розщепленням посесора власне посесор концептуалізується як повноцінний партиципант (як правило, завдяки більшій афектованості, порівняно з вихідною конструкцією): ‘пофарбувати волосся мами’ → ‘пофарбувати мамі волосся’, ‘купити корову Петра’ → ‘купити корову в Петра’, ‘підмести підлогу кухні’ → ‘підмести підлогу на кухні’, ‘посадити когось на коліна Івана’ → ‘посадити когось Івану на коліна’, ‘прийти на свою роботу’ → ‘прийти до себе на роботу’, ‘гілки дерева виросли’ → ‘на дереві виросли гілки’. Зв’язок з афектованістю можна додатково проілюструвати тим, що речення ‘брат Марії помер’ може бути перефразоване як ‘у Марії помер брат’ лише за умови, що сама Марія ще жива.

Аналогічні конструкції можна знайти і в інших мовах: пор. нім. Paul zerbrach ihre Brille ‘Поль розбив її окуляри’ → Paul zerbrach ihr die Brille ‘Поль розбив їй окуляри’ [Hole 2006: 386]; у [Lehmann 2006: 167-169] показано, що німецька в таких випадках переважно виражає відповідного учасника давальним відмінком, у той час як маянська юкатекська – посесивним. У корейській внаслідок розщеплення володар і «володане» отримують однаковий маркер [Kozinsky, Polinsky 1993: 188]:

Emeni-uy elkwul-i yeppu-ta / Emeni-ka elkwul-i yeppu-ta.

мати-GEN обличчя-NOM гарний-DEC / мати-NOM обличчя-NOM гарний-DEC

‘Обличчя матері гарне’ / ‘Обличчя у матері гарне’, букв. ‘Мати, обличчя гарне’.

John-i Sue-uy son-ul cal-lass-ta / John-i Sue-lul son-ul cal-lass-ta.

Джон-NOM С’ю-GEN рука-ACC різати-PAST-DEC / Джон-NOM С’ю-ACC рука-ACC різати-PAST-DEC

‘Джон порізав руку С’ю’ / ‘Джон порізав руку в С’ю’, букв. ‘Джон порізав С’ю, руку’.

Як дотепно зауважує В. О. Плунгян, порівнюючи речення ‘Лиза испачкала Наде тетрадь’ і ‘Лиза испачкала Надину тетрадь’, можна припустити, що в першому випадку Надя засмутиться більше [Плунгян 2010: 104]. Також «нагору» можуть передаватися різного роду частки: ‘чи жив ти в Києві?’ (семантично частка ‘чи’ пов’язана не з предикатом, а з місцезнаходженням), франц. tout ce qui brille n’est pas or, букв. ‘все, що блищить, не є золотом’.

Протилежну ситуацію маємо у випадку, коли семантичний актант предиката «вливається» в іменну групу іншого партиципанта: так, ‘лікувати’ треба ‘когось’ і ‘від чогось’, але цілком можливе і ‘мікстура вилікувала мій кашель’, і ‘мікстура вилікувала хворих на грип’. Пор. також приклади для сирконстантів з маянських мов кекчі й кіче, де проспективний посесив, по суті, співвідносний з бенефіціантом дії [Creissels 2016: 122]:

Tixloq’ li r-ixim.

FUT.A.3SGP.3SG DEF 3SG-маїс

‘Він купить собі маїс’, букв. ‘він купить його маїс’.

Kutzukuj jun u-kamixa’.

ICPL.A.3SG.P.3SG.шукати INDEF 3SG-футболка

‘Він шукає собі футболку’, букв. ‘він шукає свою футболку’.

В окремих випадках кілька семантичних актантів можуть бути представлені єдиним синтаксичним: пор. «склеювання» в єдиному прямому додатку «попередника» і «заміни» у ‘Павло намалював хлопчика’, ‘переписати речення з дошки в зошит’, ‘замінити кран на кухні’ [Муравенко 2009].

Нарешті, останній випадок можливої невідповідності семантичного і вираженого – партиципанти з «порожньою» семантикою. Так, хоча формально в реченні ‘він дав дуба’ представлене перехідне дієслово, змінним є лише перший учасник. Аналогічна ситуація і з іншими фразеологізмами: пор. (власні приклади) ‘мене зачепили за живе’, ‘де його чорти носять?’, рос. ‘он сыграл в ящик’ (пор. жартівливе ‘зробив з усіх мух щось слоноподібне’). Строго кажучи, опорні дієслова (див. вище) теж дозволяють ввести в речення синтаксичні актанти без відповідників на семантичному рівні: пор. ‘надати допомогу’ і ‘допомогти’.

У декотрих мовах у ролі таких партиципантів можуть виступати так звані експлетиви («пустушки», англ. dummies). Класичним прикладом їхнього вжитку є «погодні» предикати, у яких семантичні партиципанти відсутні; пор. аналоги української предикації ‘паде дощ’ (~ ‘дощить’): англ. it is raining, франц. il pleut, нім. es regnet, італ. piove. Такі синтаксичні «затички» зокрема в англійській, французькій і німецькій дозволяють не порушити умову на обов’язкову присутність підмета. Дещо рідше можуть бути виражені експлетивами і не-підмети: пор. англ. children hot-footed it to the bank ‘діти прибігли в банк’; букв. ‘діти гаряченогували його в банк’.

Погляньмо також на приклад об’єктного експлетиву з мови сонінке, сім’я манде [Creissels 2016: 45]:

Yàxàrê-n ŋá hó tèrà-ná.

жінка-D ICPL річ гуляти.TR-GER

‘Жінка так багато гуляє’, букв. ‘жінка гуляє штуку’.

Слід зазначити, що експлетиви за межами індоєвропейської сім’ї майже не зустрічаються (про подробиці та можливі альтернативи див. [Dryer 2007: 267-270]).

1.3. Концепція семантичних ролей

Теорія тета-ролей, тобто семантичних/тематичних (глибинних) ролей, отримала свою назву від скорочення терміну thematic roles як th-roles або θ-roles. Уперше її було сформульовано Чарльзом Філмором у 1968-му році в роботі «The case for case», хоча певні міркування з цього приводу висловлювали у своїх роботах і його попередники (зокрема Паніні в унікальній як на свій час граматиці санскриту, шосте-третє століття до нашої ери).

Традиційно, описуючи, скажімо, кавказькі й семітські мови, дослідники часто брали за взірець парадигми давньогрецької й латини, однак те, що в «класичних» мовах виражалося однією формою, в інших могло розщеплюватися на кілька, і навпаки. Навіть у тих самих «класичних» мовах відмінки не були

повністю ізоморфними: оскільки в давньогрецькій був відсутній спеціальний аблативний відмінок, то латинський віддільний аблатив у ній виражався генітивом, а інструментальний і місцевий аблативи – дативом. Пор. також англ. go to school, give a pen to Mary, bake a pie for Mary (директив і реципієнт кодуються однаково) і їхні українські аналоги ‘йти до школи’, ‘дати ручку Марії’, ‘спекти пиріг (для) Марії’ (реципієнт і бенефактив кодуються однаково); у французькій мові в деяких контекстах можуть однаково кодуватися місце і напрям: пор. aller à l’école ‘йти до школи’ / vivre à Paris ‘жити в Парижі’.

Аналогічно німецькій конструкції jemandem helfen ‘допомогти комусь’ відповідає англійська to help someone, букв. ‘допомогти когось’; пор. українське ‘підтримати когось’. Втім, інтуїтивно здається очевидним, що на рівні семантики другий учасник по відношенню до предиката в усіх цих реченнях відіграє одну й ту саму роль: того, кому надається допомога (пор. також ‘скористатися чимсь’ і ‘використати щось’, ‘мати щось’ і ‘володіти чимсь’). Саме в цьому і полягає суть тета-теорії: знайти те спільне, що стоїть за різними кодувальними засобами різних мов.

Навряд чи може існувати мова, в якій різними відмінками будуть виражатися ‘той, хто торкається’ і ‘той, хто вбиває’, а ще іншим – ‘той, хто кидає’ і ‘той, кого вбивають’ тощо: за такого розподілу носіям довелося б окремо пам’ятати відмінки при кожному предикаті. Тож у ситуаціях, які відповідають різним дієсловам, носії мови зазвичай намагаються кодувати «схожих» учасників тими самими засобами (в українській ‘той, хто торкається’, ‘той, хто вбиває’ і ‘той, хто кидає’ стоятимуть у називному відмінку, хоча строго кажучи, навіть торкатися можна щоразу по-різному), а розкодувати видані маркери адресатам повідомлення допомагає вже конкретна семантика того чи іншого предиката або власне учасників: пор. ‘складати речі’, тобто впорядковувати, і ‘складати казки’, тобто створювати (детальніше про способи кодування учасників в українській мові див. зокрема [Межов 2013: 16-19]).

Проаналізувавши, які саме учасники різних ситуацій кодуються однаково, можна зробити висновок про те, які аспекти участі в ситуації для мови є

суттєвими; сукупність рис, спільних для однаково кодованих актантів, і лежать в основі поняття «семантична роль». Адель Голдберг [Goldberg 1995: 68], спираючись на спостереження Ларі Хаймана, наводить доречну аналогію: реальної природи своїх образів також не відображають мапи або діаграми, оскільки вони покликані лише просигналізувати про найбільш ключові (для даного конкретного застосування) риси.

Найважливішими семантичними ролями, які виділяють усі чи майже всі дослідники, є: агенс (актант, який ініціює ситуацію), пацієнс (учасник, на який/якого спрямована дія), експерієнцер (актант, внутрішний стан якого зазнає змін), стимул (джерело впливу на внутрішній стан експерієнцера), інструмент (учасник, який використовується агенсом для здійснення дії), реципієнт (актант, який отримує щось внаслідок дії).

Деякі семантичні ролі передбачають або, навпаки, взаємовиключають одне одну. Так, у межах однієї ситуації стимул передбачає наявність експерієнцера, інструмент – агенса і пацієнса, а експерієнцер і пацієнс в одній ситуації, як правило, не зустрічаються. Річ у тім, що в основі набору ролей насправді лежить класифікація не стільки самих актантів, скільки їх можливих поєднань, тобто рольових рамок.

Поза тим, питання про точний перелік семантичних ролей виявилося доволі нетривіальним, і різні дослідники підходять до нього по-своєму [Вихованець та інші 1983: 36-39]. Сам Філмор у 1968-му році запропонував виділяти такі семантичні ролі: агентив, інструменталіс, датив, фактитив, локатив, об’єктив, – але при цьому зробив обмовку, що цей перелік попередній і з часом може уточнюватися (що потім неодноразово підтверджувалося). У чому ж полягає складність такого виділення?

Дауті у своїй впливовій роботі [Dowty 1991: 572] пропонує розглядати семантичні ролі не як «цілісні» концепти, а як зіставлені з дрібніших «характеристик»; наведемо перелік характеристик, якими, на його думку, характеризуються прототипові агенси й пацієнси:

Прото-агенси	Прото-пацієнси

ініціативні учасники предикацій	зазнають змін
ментально активні	можуть накопичувати ефект
спричиняють ситуацію	не спричиняють ситуації
зазнають руху	стаціонарні, щодо іншого учасника
(існують незалежно від предикації)	(існування зумлене предикацією)[3]

Відповідно, прикладами предикатів з двома майже «ідеальними» прото-учасниками, за Дауті, є ‘будувати’, ‘писати’, ‘вбивати’, ‘їсти’, ‘мити’. У зазначеній роботі це мотивується тим, що в реальному спілкуванні ми оперуємо не стільки абстрактними семантичними ролями, скільки семантичними характеристиками, безпосередньо доступними для сприйняття: чи діяв той чи інший учасник свідомо, чи перемістився кудись, чи зазнав змін тощо. Можна скласти такі переліки і для інших ролей: так, на думку все того ж автора, інструмент поєднує каузацію і рух за відсутності ініціативності й ментальності. Аналогічним чином, згідно з Беатріс Праймус [Primus 2008: 267], агенси, на відміну від інструментів, діють свідомо, експерієнцери характеризуються виключно «чутливістю», адресати – це цілі, які можуть бути посесорами, тощо. Проте, на жаль, не для всіх ролей можливо чітко вказати перелік необхідних характеристик, та і власне характеристики можуть виявлятися більшою чи меншою мірою.

Логічним виглядає виділення глибинних ролей на підставі їхньої поведінки «на поверхні». Так, Філмор відділив фактитив (відмінок предмета або істоти, яка виникає внаслідок дії) від об’єктива (відмінок предмета або істоти, на яку спрямована дія) на підставі того факту, що на запитання ‘що Джон зробив зі столом?’ можна відповісти ‘зламав його’, але не ‘*виготовив його’.

Іншою діагностичною конструкцією задля визначення того, маємо ми справу з однією роллю чи ні, може бути координативна. Скажімо, через неможливість сказати ‘*Іван виготовляв автомобілі й цілий рік’ очевидно, що йдеться зовсім про різні глибинні ролі однаково виражених «на поверхні»

[3] Останні характеристики подано в дужках, бо, на думку Дауті, вони можуть стосуватися не стільки семантичних характеристик, скільки дискурсивних.

учасників (хоча цілком припустиме ‘я зроблю це швидко і з радістю’). Для конструкції ‘Іван і молоток розбили вікно’ можна уявити доволі специфічний контекст, коли Івана й молоток пожбурив у вікно хтось інший, але тоді й роль у них буде однакова: інструментальна. З іншого боку, в певних випадках (наявність кванторних, питальних або вказівних займенників, заперечних часток або повтору лексем) координативний критерій теж може «помилятися», як видно з фраз ‘він нікому і ніколи не довіряє’, ‘у такій країні та в такий час’, ‘приїхав не Іван і не в Москву’, ‘розмовляю з лінгвістами і про лінгвістів’ тощо [Тестелец 2001: 212]. Крім того, не можна вважати надто вдалою фразою ‘?мені подобається малювати й плавання’, хоча обидва сурядних компоненти виконують ролі стимулу.

Як роль виконує ‘вітер’ у висловлюванні ‘вітер відчинив двері’? Його можна вважати агенсом, бо він використовує власну енергію і не може бути доповнений іншим агенсом[4] (пор. ‘ключ відчинив двері’), але й інструментом, оскільки він діє «несвідомо». Декотрі дослідники на підставі цих міркувань пропонують окреслити його роль як «сила». Доцільність такого рішення додатково підтверджує конструкція ‘двері відчинилися від вітру’ = ‘від того, що повіяв вітер’ (пор. ‘*двері відчинилися від ключа/Івана’).

Виходячи з можливості використати прислівник ‘випадково’, можна «розщепити» агентивного учасника на власне агенс і причину. Висловлювання ‘Іван випадково вбив собаку’ цілком нормальне, а ‘Іван випадково замордував собаку’ можливе тільки в тому випадку, коли в планах Івана щодо собаки було лише помучити його (або ж замордувати когось іншого); відповідно, при дієслові ‘замордувати’ можливий тільки діяч-істота (якщо не брати до уваги метафоричні вживання), у той час як при ‘вбити’ такої вимоги немає. Різниця між агенсами й причинами може виявлятися і, так би мовити, безпосередньо: в івриті з ними використовуються, відповідно, інтенсивна і спонукальна (каузативна) моделі ([Alexiadou, Doron 2011: 7-8], глоси дещо адаптовано):

[4] Зрозуміло, що за поривом вітру стоїть перепад тиску, а за ним – ще якесь явище, оскільки, як відомо, в будь-якої дії є причина (як і, скажімо, часові, просторові координати), проте в людських мовах предикати завжди «вихоплюють» (концептуалізують) для себе лише невеликий шматочок дійсності, залишаючи решту «за кадром».

Ha-šiltonot yišvu otam b-a-negev.

ART.влада селити-INTNS ACC.вони в.ART.Негев

‘Влада поселила їх у Негеві’.

Sibot kalkaliyot hošivu otam b-a-negev.

економічні причини селити.CAUS ACC.вони в.ART.Негев

‘Економічні причини змусили їх поселитися в Негеві’, букв. ‘поселили’.

З іншого боку, предикати, що вказують на емоційно-розумову діяльність, часто не поєднуються з прислівником ‘навмисно’ (пор. ‘*навмисно хвилюватися’, ‘*навмисно пам’ятати’ тощо), що є свідченням «неагенсності» відповідних учасників.

Можна навести й інші діагностичні конструкції. Скажімо, бензин під час розведення вогню не зовсім доречно називати інструментом: скоріше це матеріал, завдяки якому реальний процес горіння не припиняється (пор. ‘?вогнище розпалили бензином’ і ‘вогнище розпалили завдяки бензину’). З іншого боку, абсолютно «рівноправні» ‘картину намальовано пензлем’ і ‘картину намальовано маслом’, хоча роль масла у створенні картини приблизно та сама, що роль бензину в появі вогнища.

Чи треба постулювати різні ролі для пасивного учасника при предикаті ‘чути’ і активного для ‘слухати’, особливо беручи до уваги, що міра активності може бути різною? Чи можна об’єднувати в ролі стимула того, кого чують (а отже, він виявляє певну активність), і того, кого бачать (активності може не бути)? Чи доцільно відділяти стимул плачу (‘від радості вона заплакала’) від причини плачу (‘*від вітру вона заплакала’) [Mel’čuk 2004a: 13]? Доводячи ситуацію до абсурду, можна припустити, що оскільки молоко наливають, а кашу накладають, їм мають відповідати різні ролі.

Окрему (хоча загалом нібито здоланну) проблему складають перифрази: пор. ‘він зник у небі’ і метафоричне ‘небо поглинуло його’, де ‘небо’ виконує роль квазіагенса.

Більше того: залучивши матеріал з інших мов, легко переконатися, що «неприємні сюрпризи» можуть чекати на дослідника навіть у, здавалося б,

відносно надійних випадках. Розглянемо контрасну пару з аварської ([Ebeling 1966], цит. за [Blake 2004: 122]):

Ínssu-je j-as j-óʎ̊’-ula.

батько-DAT F-дитина F-любити-PRES

‘Батько любить дівчинку’.

Ínssu-da j-as j-íx-ula.

батько-LOC F-дитина F-бачити-PRES

‘Батько бачить дівчинку’.

Тобто для аварської різниця між експерієнцером і сприймальником є лінгвістично суттєвою (експерієнцер «уподоблюється» реципієнту, сприймальник – локалізації). Протилежний приклад – з корейської ([Maling 2001: 433], цит. за [Wunderlich 2006: 21]):

Na-nun Tom-eykey cenyek-ul sa-(a)ss-ta.

я-TOP Том-DAT обід-ACC купувати-PAST-IND

‘Я купив Томові обід’.

Na-nun noin-eykey panci-lul sa-(a)ss-ta.

я-TOP старий-DAT кільце-ACC купувати-PAST-IND

‘Я купив кільце в старого’.

Таким чином, для корейської мови, навпаки, різниці в кодуванні бенефіціанта і джерела при дієслові ‘купувати’ немає; пор. також теоретично неоднозначне українське ‘вирвати йому зуб’ або німецьке Hans stahl Maria (датив) das Buch ‘Ганс вкрав у Марії книгу’ [Schäfer 2008: 76].

Деякі мови можуть мати спеціальні маркери для доволі маргінальних ролей на зразок аверсива (‘через страх перед кимсь/чимсь’) в австралійських мовах або «шезатива» (‘у когось удома’) у перуанській шіпібо-конібо [Malchukov 2008: 640]. Якщо брати до уваги такі випадки, систематизований «універсальний» опис семантичних ролей ускладнюється на кілька порядків.

З великою долею певності можна постулювати принаймні те, що дві ролі є різними, якщо вони можуть зустрітися «в межах» одного предиката, з поправкою на сурядні сполучення й ад’єкти (‘у середу о восьмій’) [Тестелец 2001: 187]. Так,

незважаючи на те, що акузатив (знахідний відмінок) може також використовуватися на позначення часового і просторового проміжку (зокрема в українській [Вихованець 1971: 39-46]), напряму руху і певних прислівникових відношень (латинська мова), реципієнта (деякі дравідійські, чуваська, іспанська), генітива для неоднини (асирійська) [Dixon 1994: 57-58], кожен з них у більшості випадків може бути присутнім у реченні на додачу до власне об'єкта: пор. українське 'ми слухали його годину' і аналогічний приклад із фінської [Maling 2008: 72-87]:

Minä luin kirjan kolmannen kerran.

я-NOM читати книжка-ACC [третій раз]-ACC

'Я читаю книжку втретє'.

Проте застосувати цей зовні простий критерій до матеріалу навіть однієї мови на практиці буває доволі непросто: хоча б тому, що, як зазначалося вище, деякі ролі в межах однієї рамки не зустрічаються, і тим не менше носії сприймають їх як різні. Крім того, різного роду сирконстанти можуть уводитися у висловлювання лексичними перифразами, розмиваючи межу між монопредикативними і поліпредикативними конструкціями, і тоді критерій «єдиності» теж може давати збій: 'я приїхав до вас через дощ з огляду на концерт' – чи можна тут говорити про дві причини при предикаті 'приїхав'?

Окремо варто прокоментувати зовні привабливу ідею (яка подекуди зустрічається в роботах різних дослідників), що кожному учаснику відповідає одна і тільки одна роль. Перифразою висловлювання 'Іван поклав себе на підлогу' є 'Іван ліг на підлогу', звідки добре видно, що Іван виконує ролі агенса й пацієнса. Аналогічним чином у реченні 'Василь рухався на захід' пацієнтивний Василь може бути ще й агенсом, якщо використовував власні сили (пор. 'метеорит рухався на захід'). А в реченні 'Дмитра нагодували' єдиний учасник виконує ролі реципієнта, агенса і бенефіціанта.

Незважаючи на окреслені труднощі й розбіжності в наборах (особливо стосовно «периферійніших» ролей), семантичні ролі залишаються корисним міжмовним і внутрішньомовним поняттям.

Також слід згадати так звану локалістську теорію, стислий огляд якої можна знайти в [Anderson 2006: 93-106]. Як окрему теорію її було вперше визначено в 1965-му році Джеффрі Грубером (знов-таки, схожі думки висловлював до цього зокрема Луї Єльмслєв, а ще раніше – Максим Плануд [Blake 2004: 35], [Butt 2006: 196]): згідно з нею, в основі будь-яких висловлювань лежать предикати руху або місцезнаходження, в тому числі вжиті метафорично. Так, ‘вітрило біліє’ можна метафорично переосмислити як ‘вітрило перебуває в стані біління’, ‘Іван білить хату’ — як ‘Іван каузує (хата перебуває в стані біління)’, ‘Іван позичає книгу Петру’ — як ‘Іван каузує (книга тимчасово переміщується з власності Івана у власність Петра)’, ‘колони тримають стелю’ — як ‘колони каузують (стеля не змінює дислокації)’ тощо. Про вірогідність такої трактовки свідчить і те, що показники датива і акузатива часто є похідними від показників, що вказують на напрям дії, показники генітива – від аблативних, інструменталіса – від локативних тощо [Плунгян 2011: 141-142] (пор. також ‘закохатися в когось’, ‘стрибати від болю’, ‘бути під враженням’ тощо).

У 1985-му році Леонард Талмі запропонував звести все різноманіття запропонованих ролей до, по суті, трьох базових: причина (незалежно від агентивності), фігура[5] (рухомий об’єкт, до локалізації якого прикута увага) і орієнтир (в оригіналі ground), – а подальше дробіння розглядати як можливі конкретномовні реалізації. Так, у висловлюванні ‘їхати дорогою із села в місто’ представлено три орієнтири, які деталізують область дії. Аналогічно експерієнцери (які перебувають у тій чи іншій ментально-розумовій області) можна об’єднати з фігурами, стимули – з причинами і т.п.

Роль інструмента можна описати так: це фігура, на яку діє ініціатор (‘Іван тисне на ніж’), а потім вона діє на іншу фігуру (‘ніж ріже хліб’), тим самим, по суті, виступаючи співдіячем (Ленекер порівнював цей ланцюжок із грою в більярд, billiard-ball model).

[5] Рональд Ленекер надає перевагу не терміну «фігура», а терміну «траєктор», тобто рухливий об’єкт, хоча власне руху може і не бути.

Серед переваг теорії можна виділити те, що завдяки скороченню арсеналу можливих ролей автоматично було закрите питання, які ролі й за яких умов можуть бути «сусідами» в межах однієї предикації. Дуже привабливим також виглядає одне з центральних понять теорії, «фігура»: не надто просто дібрати «конкретнішу» семантичну роль для неба у реченні ‘небо блакитне’ або для лева у ‘лев позаду вас’. Крім того, фігурою може бути не тільки конкретний об’єкт, а й власне предикація: так, якщо Іван ріже хліб на кухні, то можна розглядати як фігуру і сам акт різання.

Тим не менше в інших випадках локалісти «безсилі»: ким уважати Василя у реченні ‘Василь знає цю пісню’, фігурою чи орієнтиром для пісні? І якщо в ‘Дмитро кохає Наталю’ Дмитра ще можна співвіднести з фігурою, а Наталю – з квазіпричиною, то в ‘Дмитро бачить Наталю’ вибір потенційних фігури, причини і орієнтира вже зовсім не очевидний.

Але найслабшим місцем теорії (без сумніву, корисної для первинного аналізу різних предикатів) є те, що людські мови, як правило, воліють влаштовувати системи маркерів дещо розгалудженішим чином. Для локалістів немає різниці між реченнями ‘я йду до будинку’ і ‘я заходжу в будинок’ (в обох представлені фігура і напрям дії), хоча семантичні ролі (і, відповідно, маркери) тут, вочевидь, різні. Відповідно, для детального опису конкретної мови і для зіставлення різних підхід локалістів буде надто «поверховим».

1.4. Перехідна діатеза і семантично-синтаксичні поняття агентива і пацієнтива

На позначення відповідності між семантичними ролями учасників ситуації та їхнім синтаксичним оформленням в статті [Мельчук, Холодович 1970] було запропоновано термін «діатеза»[6]. Так, для предиката ‘давати’ діатезою є ‘X (називний) дає Y (знахідний) Z-у (давальний)’. Знаючи ці відповідності, адресат

[6] Поняття діатези малорелевантне для дуже невеликої кількості мов з «прямим» маркуванням ролей, як австронезійська тагальська та папуаська аоміє [Noonan 1977: 374-376].

повідомлення може без надзусиль однозначно його «розпакувати»; навіть якщо кодувальні показники збігаються, як у ‘Іван читав книгу всю ніч’ з двома акузативами, відповідні ролі зазвичай можна встановити, виходячи із семантики власне учасників.

Користуючись метафорою В. М. Богуславського, можна порівняти різницю між актантними позиціями в діатезі та власне актантами з різницею між рибальськими гачками, призначеними для різних видів риби (актантні позиції), і власне рибою на відповідному гачку (актанти).

Також слід сказати, що в американській традиції замість терміна «діатеза» часто використовується термін «валентність» [Blake 2004: 206], і це, на жаль, створює додаткову плутанину.

Чи не найважливішою діатезою з точки зору синтаксичних процесів у мовах світу є перехідна [Hopper, Thompson 1982: 1][7]. Терміну «перехідність» відповідає англ. transitivity, який походить від латинських trans ‘через’ та īre ‘іти’; відповідно, перехідними предикатами традиційно вважають ті, які виражають дію, що «переходить» на об’єкт: пор. ‘купувати’ (що?) і неперехідний ‘спати’. Варто зазначити, що в тибетських граматиках зустрічається альтернативна трактовка: перехідними є ті предикати, які передбачають присутність агенса [LaPolla et al 2011: 478]: справді, у ‘купувати’ він є, а у ‘спати’ – ні.

Довгий час вважалося, що предикати очевидним чином поділяються на перехідні й неперехідні: скажімо, в ‘керувати фабрикою’ дія переходить на об’єкт, але з морфологічного оформлення видно, що даний об’єкт не прямий. Пор. також приклади з салішської халкомелем, де в другому реченні на перехідність вказує власне показник перехідності -ət- ([Gerdts 1988: 43], цит. за [De Swart 2007: 12]):

Ni ʔíməš łə słéniʔ.

AUX гуляти DET жінка

‘Жінка гуляла’.

Ni q’ʷáqʷ-ət-əs tᵊə swə́yʔeʔ tᵊə spéʔəө.

[7] У північноамериканській мові крік є тільки два відмінки: -t для суб’єкта і -n для всіх інших іменних груп; відповідно, для цієї мови поняття перехідності нерелевантне [Dixon, Aikhenvald 2000: 4].

AUX бити-TR-3.SU DET чоловік DET ведмідь

‘Чоловік ударив ведмедя’.

Поза тим, у багатьох мовах критерії, на які доцільно спертися для виділення класу перехідних предикатів, не такі очевидні.

Ошільд Нес пропонує спиратися на гіпотезу максимально контрасних аргументів (The Maximally Distinct Arguments Hypothesis): прототипове перехідне речення описує предикацію, де два учасники виконують максимально семантично різні ролі в сенсі агентивних і пацієнтивних характеристик [Næss 2007: 30], при цьому відповідні учасники максимально індивідуалізовані, тобто зокрема є людьми [ibid: 18]. Автор цієї роботи пропонує замість «індивідуалізації» говорити про «максимальну потенційну агентивність»: у такому випадку очевидно, що дія «на виході» може мати два максимально контрастні результати, у зв’язку з чим мовці будуть вдаватися до максимально контрастних кодувальних засобів.

Результативність дії – вочевидь, поняття градуальне: максимальний ефект для пацієнса матиме його повне знищення (тож, узагалі кажучи, можна вважати саме лексему ‘знищити’ у сполученні з двома максимально потенційними агентами «ідеальною»). Порівняймо діатези дієслів ‘убити’ й ‘ударити’ у фінській мові [Kittilä 2002: 113]:

Hän tappo-i miehe-n.

він/вона убивати-PST.3SG чоловік-ACC

‘Він/вона убив/убила чоловіка’.

Hän lö-i mies-tä.

він/вона ударити-PST.3SG чоловік-PART

‘Він/вона ударив/ударила чоловіка’.

Як можна бачити, предикат із слабшою результативністю «видає» своєму пацієнсу не акузатив, а партитив (тобто його діатеза є, так би мовити, «недоперехідною»). Цілком перехідний із «середньоєвропейської» точки зору предикат ‘нести’, який передбачає не структурні, а просторові зміни для пацієнса, в літературній арабській передається предикатом руху з прийменником ([Xrakovskij 1969: 89], цит. за [Testelec 1998: 30]):

‘ata: l-ha:dim-u bi finga:n-i qahwat-i-n.

приходити.PRF DEF-слуга-NOM.SG PREP чашка-GEN кави-GEN-INDEF

‘Слуга приніс чашку кави’, букв. ‘слуга прийшов із чашкою кави’.

Інакші відхилення від прототипу представлені «волітивними» пацієнсами, які, так би мовити, зацікавлені в результатах відповідної дії: зокрема вживання номінативно-дативної, а не номінативно-акузативної діатезної рамки для близько 400-т німецьких дієслів Беатріс Праймус пояснює через (можливу) активність другого партиципанта [Primus 2008: 273-274]. Зазначимо, що декотрі з їхніх українських відповідників (не виключено, що завдяки контактам) керують точно тими самими відмінками: danken ‘дякувати (кому)’, helfen ‘допомагати (кому)’.

З іншого боку, перехідність може «зіпсувати» і афектованість агенса. Типовим предикатом, який ілюструє таку можливість, є ‘їсти’. Погляньмо на приклад із сино-тибетської мови чепанг ([Caughley 1982: 65], цит. за [Næss 2007: 71]):

Ni-ci-ʔi ʔamh jeʔ-na-ŋʔ-c-u.

ми-DU-AG їжа їсти-NPT-1EXCL-DU-AG

‘Ми вдвох їмо їжу’.

За інших комбінацій волітивного агенса і афектованого пацієнса пацієнс маркується показником об’єкта, але оскільки звичним результатом споживання їжі є не її зникнення, а насичення агенса, у діатезі даного дієслова показник об’єкта відсутній. Більше того, про периферійність участі пацієнса в цій ситуації свідчить її розповсюджений безоб’єктний вжиток: пор. ‘він їсть (щось)’.

Чому ж доцільніше визначати прототипову перехідність, спираючись на лексеми, які можуть використовуватися з двома максимально потенційно агентивними учасниками? У роботах [Dowty 1991: 572] і [Comrie 1989: 128] стверджується, що типовими перехідними конструкціями є ті, де зокрема анімованість агенса «вища» за анімованість пацієнса. Визнаючи правомірність цих міркувань, зазначимо, що відповідні лексеми (наприклад, ‘писати’ чи ‘відчиняти’) демонструють значно більше діатезне розмаїття в мовах світу, пов’язане саме з меншою необхідністю явним чином вказувати ролі. Саме тому

прототипова, «канонічна», перехідна конструкція в мовах світу часто кодувально складніша за типову, «середньостатистичну»: пор. ‘я вбиваю брат-а’ і ‘я пишу лист’ (детальне обговорення даної проблематики див. у [Næss 2007]).

З іншого боку, чи не всі мови використовують діатезу прототипової перехідної конструкції й для неканонічних ситуацій (детальніше про цей аспект зокрема в російській, німецькій й англійській див. [De Swart 2007: 64]); важлива роль у цьому процесі належить тенденції до економії мовних засобів. Так, хоча в реченнях ‘Марія цілує Івана’ і ‘Марія смикає Івана’ ефект для пацієнса буде різний, його легко встановити, виходячи із семантики предиката, тож потреби в «кодувальній» різниці немає. У висловлюванні ‘Марія кохає Івана’ представлені не агенс і пацієнс, а експерієнцер і стимул, і тим не менше предикат ‘кохати’ синтаксично теж перехідний. Ту саму номінативно-акузативну діатезну рамку використано у реченнях ‘Іван зламав паркан’ та ‘Іван зламав ногу’, хоча взагалі кажучи, в обох випадках адресат повідомлення може встановити роль Івана (каузатор/постраждалий), лише «діставшись» прямого додатка.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях синтаксичне оформлення, що відповідає учасникам прототипової перехідної конструкції, позначають символами A і P[8] (відповідно агенсоподібний і пацієнсоподібний); автор даної роботи воліє за краще користуватися термінами «агентив» і «пацієнтив». Співвідносні з цими позиціями актанти найчастіше і є ядерними, тобто задіяними в різних синтаксичних процесах (узгодження, підйом тощо). Близькі до «агентива» і «пацієнтива» поняття гіперролей А. Є. Кібрика і макроролей Роберта Ван Валіна, проте перевага перших у тому, що вони явним чином орієнтовані не на рольові характеристики, а на кодувальні.

Що ж робить тих чи інших «неканонічних» партиципантів тим не менше «гідними» агентива і пацієнтива? Або, словами Філмора, що дає їм змогу потрапити в «перспективу» речення? Справді, знаючи семантику того чи іншого предиката, можна з великою ймовірністю «передбачити», як виглядатиме його

[8] Уперше запропоновані Робертом Діксоном у [Dixon 1968], де замість P фігурувало O, за аналогією з «об’єктом»; детальніше про історію цих термінів див. [Haspelmath 2011: 539-541].

діатезна рамка. Відповідно, різними лінгвістами в різний час було запропоновано велику кількість ієрархій семантичних ролей: за наявності у предиката «вищих» з них саме вони будуть заповнювати пріоритетні синтаксичні позиції [Levin, Rappaport Hovav 2005: 162-163]:

[Fillmore 1971a]: агенс > експерієнцер > інструмент > пацієнс > мета/джерело/локатив

[Dik 1978]: агенс > пацієнс > пацієнс > бенефіціант > інструмент

[Givón 1984b]: агенс > датив/бенефіціант > пацієнс > локатив > інструмент

[Carrier-Duncan 1985]: агенс > фігура > мета/джерело/локатив

[Kiparsky 1985]: агенс > джерело > мета > інструмент > фігура/пацієнс > локатив

[Belletti & Rizzi 1988]: агенс > експерієнцер > фігура

[Larson 1988]: агенс > фігура > мета

[Bresnan & Kanerva 1989]: агенс > бенефіціант > пацієнс/експерієнцер > інструмент> фігура/пацієнс > локатив

[Grimshaw 1990]: агенс > експерієнцер > мета/джерело/локатив > фігура

[Van Valin 1990]: агенс > ефектор > експерієнцер > локатив > фігура > пацієнс

[Jackendoff 1990b]: актор > пацієнс/бенефіціант > фігура > мета/джерело/локатив

[Speas 1990]: агенс > експерієнцер > фігура > мета/джерело/локатив

[Baker 1997]: агенс > фігура/пацієнс > мета/джерело/локатив

Автори сходяться на тому, що якщо серед учасників присутній агенс, саме він отримає «пріоритетне» оформлення; з іншого боку, щодо інших партиципантів запропоновані ієрархії нерідко суперечать одна одній, спираються (очікувано) на різні набори ролей, та і власне кількість пропозицій не може не викликати «підозр» (навіть з урахуванням того, що наведені лише їхні «останні» версії).

Найпроблемнішою для подібних ієрархій часто виявляється роль експерієнцера (і, відповідно, стимула): поглянувши на речення ‘Іван симпатизує

Марії’ та ‘Іван подобається Марії’, можна побачити, що ті самі ролі відповідають «дзеркально» різним синтаксичним позиціям. Це, серед іншого, свідчить про відсутність взаємоднозначної відповідності ролей і кодувальних засобів (у літературі зустрічаються й такі думки). Більше того, з висловлювань ‘вітер повалив дерево’ і ‘дерево впало від вітру’, які, строго кажучи, позначають той самий фрагмент дійсності, але розподілили ролі агенса й причини, так би мовити, «заднім числом», слабкість запропонованих пояснень ще очевидніша.

Чарлз Філмор, автор однієї з вищенаведених ієрархій, згодом запропонував при виборі «найвагоміших» учасників спиратися не на семантичні ролі, а на «дрібніші» фактори [Fillmore 1977: 102]:

активний вагоміший за пасивний

той, що спричиняє дію, вагоміший за того, що не спричиняє дію

експерієнцер вагоміший за не-експерієнцер

той, що зазнав змін, вагоміший за того, що не зазнав змін

повний/індивідуалізований вагоміший за частковий

фігура вагоміша за фон

визначений вагоміший за невизначений

Як можна бачити, в цій ієрархії присутні як семантичні компоненти (активність, каузальність, експерієнтивність, зміненість, індивідуалізація), так і прагматичні («фігурність», визначеність). Відповідно, додаткові «очки» на кожній з цих шкал можуть дозволити мовцям «заплющити очі» на «неканонічність».

Альтернативні шкали пропонує також Талмі Гівон [Givón 1984: 107]:

Персоналізація: людина > істота > неістота > абстракція

Каузація: пряма причина > непряма причина > не причина

Ініціативність: сильна ініціативність > слабка ініціативність > відсутність ініціативності

Контроль: безпосередній контроль > слабкий контроль > відсутність контролю

Актуалізованість (salience): сильна актуалізація > слабка актуалізація > нульова актуалізація

Так, у ситуації ‘Іван слухає Марію’ ініціатором є скоріше Марія, але Іван, вочевидь, посів пріоритетнішу позицію завдяки дискурсивним факторам (інакше б опис того самого фрагменту дійсності виглядав би як, наприклад, ‘Марія інформує Івана’). Буцімто невмотивовані контрприклади на зразок ‘закон отримав нових прихильників’ або ‘міст витримав солдатів’ (тут ініціаторами ситуацій є якраз прихильники і солдати) можна пояснити аналогією: предикати ‘отримувати’ і ‘витримувати’ у прототипових випадках передбачають агенсом істоту [Dowty 1991: 581].

Подекуди можна зустріти твердження, що для позиції пацієнтива, на відміну від агентивної, характерна низька «вага», але за даними типологічних досліджень (див. зокрема [Blake 2004: 131]), для «даної» й нової інформації має місце ієрархія A > S > P > peripheral (агенс перехідного речення частіше є темою, ніж єдиний учасник неперехідного, який, у свою чергу, випереджає пацієнс перехідного, а той – периферійних учасників), тож прагматична «важливість» пацієнтива на фоні інших членів речення беззаперечна.

Таким чином, можна говорити, що вибір «головних» учасників речення спирається на «природну» когнітивну виділеність (англ. natural prominence scale, cognitive salience [Levin, Rappaport Hovav 2005: 172]), внесок у яку вносять як «постійні» (англ. inherent) характеристики учасників на зразок «істота» / «не істота», так і «поточні» (англ. current): семантична роль у даній предикації, а також прагматична вага (пор. термін «комунікативний ранг» у роботі [Падучева 2004: 58]). Звісно, слід пам’ятати, що всі ці фактори не є цілком взаємонезалежні (зокрема прототиповими агенсами є люди).

Відмінки, якими кодуються агентив і пацієнтив, у літературі носять назву структурних (бо часто їм відповідає фіксована позиція в структурі речення) або граматичних (на противагу семантичним), але на думку автора, досить влучним міг би стати термін «прагматичні відмінки» (як ми бачили вище, саме прагматика часто має вирішальне значення для їх ужитку).

Важливість двох ядерних партиципантів очевидна в тих мовах, де номінатив і акузатив розрізняються виключно взаєморозташуванням. Особливо «зручно» це

робити в тих мовах, де між ними вклинюється дієслово: англійській, західнороманських, аналітичних мовах Південно-Східної Азії. Для виникнення третього прагматичного відмінка, вочевидь, умови вже не настільки «комфортні».

Про особливий статус номінативного учасника свідчить і той факт, що, наприклад, в англійській і французькій «безномінативні» предикати відсутні. Аналогічним чином, у деяких мовах (наприклад, дравідійська телугу) передумовою появи в реченні непрямих додатків є присутність акузативного ([Ramarao 1976], цит. за [Blake 2004: 43]). У тібето-бірманській гаро за «синтаксичної» відсутності в реченні об'єкта передачі реципієнт змінює дативний маркер на акузативний ([Burling 2004: 187], цит. за [Malchukov, Spencer 2008: 654]).

Деякі дослідники навіть поспішили оголосити прагматичні відмінки повністю позбавленими семантичної мотивації (на противагу власне семантичним, які співвідносяться з конкретними ролями). Поза тим, Сандер Лестрад переконливо показує, що різниця між ними є градуальною [Lestrade 2010: 5], бо семантичні відмінки теж є узагальненням над певною множиною ролей (пор. функції, які можуть бути виражені орудним відмінком в українській: 'різати ножем', 'йти лісом', 'працювати ночами', 'летіти птахом' тощо; цьому питанню присвячена зокрема робота [Плющ 1978]).

З іншого боку, повна уніфікація діатезних сіток у контексті двох головних партиципантів є певною ідеалізацією: навіть у сильно «креолізованій» англійській, яка «допускає» на позицію пацієнтива доволі широкий спектр семантичних ролей (пор. cross the bridge 'перетнути міст', шлях; reach the bridge 'сягнути моста', кінцевий пункт; leave the bridge 'піти від моста', стартова точка тощо [Levin, Rappaport Hovav 2005: 28]), є двовалентні предикати на зразок come 'приходити', які «не поступилися» прагматичній «хвилі» і «видають» першому актанту номінатив, а другому – «семантичний» локативний маркер.

Прагматиці може не «здатися» і перший з актантів: так, у реченні 'мене дратує робота' номінативом позначений другий учасник (пор. 'я ненавиджу роботу' з номінативом і акузативом). Пор. також «безномінативні» 'мене нудить'

або латинське me pudet ‘мені соромно’ з єдиним партиципантом в акузативі. У німецькій мові аналогічні конструкції mich friert ‘мене морозить’ і mir ist kalt ‘мені (є) холодно’ можуть уживатися з номінативним експлетивом: es friert mich, es ist mir kalt [Primus 1999: 65]. Зрідка трапляються і двовалентні безномінативні діатези: пор. приклад з ісландської ([Svenonius 2001: 19], цит. за [Butt 2006: 217][9]), а також дравідійської тамільської [Baker 2012: 40]:

Mig vantar nýja skó.

я.ACC треба.PRES новий.PL.ACC черевик.PL.ACC

‘Мені потрібні нові черевики’.

Jenne-kku anda puttagatt-e piri-kkum.

я-DAT ART книга-ACC подобатися-3NS

‘Мені подобається книга’.

Пор. також німецьке mir graut von dir букв. ‘мені страшно від тебе’, хоча можливе і експлетивне es graut mir vor dir [Primus 1999: 70].

Типологічно частотне використання «непрямих» діатезних рамок саме з експерієнтивними предикатами, причому експерієнцер часто кодується дативом: пор. ‘мені властиво’, ‘мені здається’, ‘мені зле’, ‘мені холодно’ тощо. Пор. також різницю в синтаксичному керуванні «експерієнтивних» предикатів ‘любити (кого/що)’, ‘цікавитися (ким/чим)’, ‘дивуватися (кому/чому)’, ‘сердитися (на кого/що)’. А в наступному прикладі з індоіранської бенгальської експерієнцер виражено генітивом ([Klaiman 1980: 276], цит. за [Butt 2008: 42]):

Amar ʧa bhalo lage.

я.GEN чай.NOM добрий бути.властивим.PRES

‘Я люблю чай’ (букв. ‘мій чай добре властивий’).

У нижченаведених прикладах з ніло-сахарської койраборо сенні експерієнтивні рамки виглядають «прямими», але у «справжніх» перехідних предикаціях цієї мови пацієнтив передує предикату ([Prost 1956], цит. за [Dryer 2007: 271]:

[9] У цитованому джерелі замість nýja наведена, вочевидь, помилкова форма nýa; відповідно, мною також скоректовані глоси даного слова.

A ga ba agey.

3SG INCOMP подобатися 1SG

‘Я їй подобаюся’.

Ay di né wand-o.

1SG бачити 2SG дружина-DEF

‘Я бачив твою дружину’.

Ay ga humbur hans-o.

1SG INCOMP боятися собака-DEF

‘Я боюся собаки’.

У новогвінейській сірої експерієнцер предиката ‘подобатися’ має той самий приіменний маркер, що й агентив, але узгоджується аналогічно до пацієнтива ([Wells 1979: 64], цит. за [Næss 2007: 191]):

Sine nu nzali-sing-it.

1PL 3SG подобатися-1PLO-3SG.PRES

‘Нам він подобається’.

Відома своєю типологічною непередбачуваністю пара предикатів ‘бачити’ та ‘дивитися’ (а також ‘чути’ та ‘слухати’): другий виражає не обов’язково результативну дію (і відповідно, зокрема в англійській і українській мові отримує неперехідну рамку: look at ‘дивитися на’), перший – не обов’язково агентивну; пор. приклад з японської ([Jacobsen 1985: 92], цит. за [Næss 2006: 313]):

Yama o mita.

гора ACC дивитися

‘Я дивився на гору’ (стимул в акузативі, діатеза перехідна).

Yama ga mieta.

гора NOM видно

‘Я бачив гору’ (стимул у номінативі, діатеза неперехідна; пор. рос. ‘мне видна гора’).

У північноамериканській коасаті експерієнцер узгоджується з предикатом за «дативним» типом, хоча має відмінковий маркер номінатива ([Kimball 1991: 253-4], цит. за [Malchukov, Spencer 2008: 665]:

(Anó-k) ca-hó·p.

(я-NOM) я.DAT-слабкий

‘Я погано почуваюся / мені боляче’.

Тим не менше вибір кодувальних засобів у деяких діатезах важко пояснити як прагматичною мотивацією, так і семантичною. Зокрема відома своїми «каверзними» діатезними рамками ісландська: скажімо, пацієнс може кодуватися не акузативом, а дативом, якщо його подальший рух не супроводжується рухом агенса (узагалі кажучи, виходячи з визначення прототипової перехідної дії, слід було б чекати зворотної ситуації). Так, з дативом вживаються зокрема kasta ‘кидати’, henda ‘викидати’, dreypa ‘бризкати’, з акузативом – draga ‘тягнути’, flytja ‘перевозити’, færa ‘приносити’ ([Svenonius 2001] і [Svenonius 2002], цит. за [Butt 2006: 202] і [Schäfer 2008: 288-289]).

Порівняймо також наступні ісландські приклади ([Smith 1996: 24-25], глоси дещо адаптовано):

Mér kólnar / Mig kelur.

я.DAT холоднішати.PRES / я.ACC морозити.PRES

‘Я мерзну’ (букв. ‘мені холоднішає’) / ‘Я мерзну’ (букв. ‘мене морозить’).

Звісно, можна припустити, що в другому випадку предикат мімікрує під перехідний, але із семантичної точки зору, ці ситуації ідентичні; аналогічна ситуація з unna/elska ‘любити’, mæta/hitta ‘зустрічати’ [Wunderlich 2002: 6].

Серед «важкомотивованих» українських діатез можна назвати зокрема діатези предикатів ‘потребувати (когось/чогось)’ і ‘сподіватися (на когось/щось)’. Також пор. російське ‘учить (кого-то) (чему)’ і українське ‘учити (когось) (чого)’: не виключено, що українська рамка виглядає інакше через те, що давальний відмінок від ‘що’ (‘чому’) має додаткове значення причини.

Синтаксичні відмінки, які не мають видимого зв’язку із семантичною/прагматичною функцією відповідного учасника на синхронічному рівні, отримали назву «вередливих» (переклад автора; пор. англ. quirky, idiosyncratic, інколи також lexical, inherent). Як правило, кількість таких маркерів невелика, оскільки кожен з них треба «окремо» тримати в пам’яті, хоча, знов-

таки, можна знайти відповідні приклади навіть у сильно «креолізованих» мовах: пор. англ. hope for, букв. ‘сподіватися для’. Логічно припустити, що «вередливість» не властива сирконстантам, і загалом це справді так, але пор. рос. ‘писать с заглавной буквы’, ‘писать через дефис’, ‘писать в одно слово’ ([Plungjan and Raxilina 1998: 118], цит. за [Mel’čuk 2004a: 25-26]).

1.5. Акузативність і ергативність як базові морфосинтаксичні орієнтації

Зіставляючи кодування трьох ядерних актантів, а саме центрального, «єдиноподібного», учасника неперехідних предикацій (‘Іван помер’, ‘Петро живе в Києві’...) і двох головних учасників прототипових перехідних конструкцій, можливі об’єднання і протиставлення (стратегії) відповідних кодувань можна зобразити в наступних схемах.

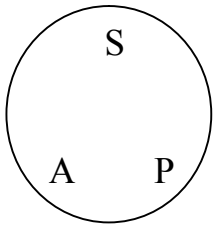	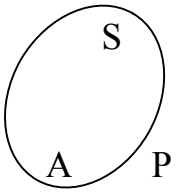	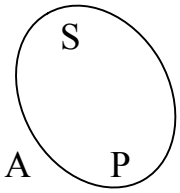	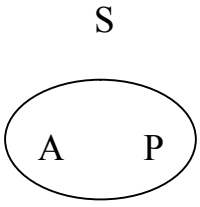	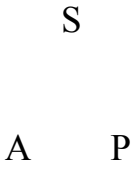
Нейтральна	Акузативна[10]	Ергативна	Транзитивна	Тричленна

Рис. 1.1. Базові морфосинтаксичні орієнтації

Як можна побачити, «звична» для лінгвістичної традиції акузативна стратегія, в якій «єдиноподібний» оформлюється так само, як і агентив, – тільки одна з представлених альтернатив. Наведімо приклад другої за розповсюдженістю стратегії, ергативної, з австралійської мови яларннга ([Blake 1977: 8], цит. за [Van de Visser 2006: 9]):

Ŋia waka-mu.

я.ABS падати-PST

[10] Історично превалював термін «номінативна», проте він є менш вдалий, оскільки стратегію доцільніше іменувати за назвою відокремленого відмінка.

‘Я впав’.

Ŋa-ʈu kupi waɻa-mu.

я-ERG риба.ABS вбивати-PST

‘Я вбив рибу’.

Kupi-ŋku ŋia ʈaca-mu.

риба-ERG я.ABS кусати-PST

‘Риба вкусила мене’.

Як видно, пацієнтивний і «єдиноподібний» варіанти ‘я’ використовують форму ŋia, у той час як агентивний – ŋaʈu; ‘риба’ в абсолютиві має форму kupi, в ергативі[11] – kupiŋku (пор. укр. ‘все буде добре’ і ‘нашими молитвами все буде добре’).

Стратегії кодування ядерних дієслівних актантів потрапили в поле зору лінгвістів порівняно недавно: схема організації речення в мовах «середньоєвропейського» стандарту протягом значного часу вважалася нормою, і менш досліджені мови описувалися саме з її позицій.

Говорячи про фактори, на які спирається вибір між відповідними стратегіями, О. Є. Кібрік згадує зокрема семантичну вмотивованість, прагнення до економії та необхідність ідентифікувати ролі учасників ситуації. Відповідно, нейтральна стратегія розмежовує учасників виключно з опорою на контекст; акузативна поєднує агентив і «єдиноподібний» у номінативному відмінку і протиставляє їх акузативному пацієнтиву; ергативна виділяє пацієнтиву і «єдиноподібному» абсолютив, а агентиву залишає ергативний відмінок; транзитивна поєднує агентив й пацієнтив у перехідному відмінку і протиставляє його неперехідному; тричленна виділяє всім трьом різні показники. Низьку розповсюдженість першої стратегії можна пояснити частотністю потенційних неоднозначностей, а останніх двох – порушенням принципу економії [Кибрик 1992: 188-190]; втім, кожна з них за відповідних умов може використовуватися як підсистема: пор. українське ‘знання породжує розуміння’, де представлена

[11] Від грецького ἔργον [ergon] ‘робота, дія’.

нейтральна стратегія (оформлення агентива і пацієнтива збігається з оформленням «єдиноподібного»).

Ергативну стратегію виявлено в багатьох мовах світу, зокрема в кавказьких, тибето-бірманських, австронезійських, австралійських, маянських. Схоже, що дослідження гренландської ескімосської у [Fabricius 1801] було першою роботою, в якій були описані ергативні конструкції; щоправда, в ній ергативний відмінок називався «номінативус транзитивус» [Dixon 1994: 5]. Власне термін «ергатив» вперше було вжито при описі папуаської мови меріам мір [Ray, Haddon 1873], причому ним позначався локативно-комітативний відмінок, але «завдяки» помилці в [Schmidt 1902: 88] він набув сучасного вжитку [Butt, King 2003: 50]; в ескімосській традиції замість нього використовується «відносний» (англ. relative case), а в картвельській – «оповідний відмінок» [Haspelmath 2008a: 512]. «Абсолютив», схоже, вперше зустрічається в роботі [Thalbitzer 1911], яка описувала ескімосько-алеутську, а до того замість нього фігурував «нейтральний номінатив» [Van de Visser 2006: 8].

Функціональний базис ергативної стратегії полягає в тому, щоб однаковим чином позначати «фігуру», незалежно від перехідності речення: пор. ‘груша впала’ і ‘я випустив грушу з рук’, де роль груші, взагалі кажучи, залишилася тою самою. З іншого боку, акузативна стратегія, однаковим чином позначаючи «єдиноподібного» і агентив, базується на їхній прагматичній близькості: і той, і інший набагато частіше, ніж пацієнтив, виражають тему висловлювання.

У ранніх роботах з ергативності зустрічалися думки, що ергативні конструкції, виходячи з оформлення їхніх учасників, – не що інше як пасивні, але пасив, як правило, є похідною конструкцією і з точки зору оформлення предиката, і з точки зору загалом нижчої частотності в дискурсі, а ергативні конструкції для «своїх» мов з обох точок зору основні.

Стратегії кодування можуть виражатися не тільки приіменними, «флагувальними», показниками, але й узгоджувальними, «індексаційними»: пор. укр. ‘я йду’, ‘батько йде’, ‘я бачу батька’ (узгодження з єдиноподібним аналогічне узгодженню з агентивом). Загалом у мовах світу для індексації характерна

орієнтація на акузативність ([Bickel et al 2013][12], [Bickel et al 2015]), що можна пояснити походженням узгоджувальних показників від топікальних конструкцій. Навіть у мовах, які спираються на ергативне флагування, агентиви зазвичай передують пацієнтивам, тож цілком можливі конструкції з приіменними показниками за ергативним типом і узгоджуванням за акузативним [Primus 2006: 74]; пор. приклад з австралійської вальбірі ([Simpson 1983], цит. за [Falk 2006: 9]):

Ngaju ka-rna parnka-mi.

я.ABS PRES-1SG.SUBJ бігти-NPST

‘Я біжу’.

Ngajulu-rlu ka-rna-ø nya-nyi kurdu.

я-ERG PRES-1SG.SUBJ-3SG.OBJ бачити-NPST дитина

‘Я бачу дитину’.

Kurdu-ngku ka-ø-ju nya-nyi ngaju.

дитина-ERG PRES-3SG.SUBJ-1SG.OBJ бачити-NPST я.ABS

‘Дитина бачить мене’.

Історично в ізольованій мові бурушаскі (Північний Пакистан) з предикатом узгоджувався тільки агентив, проте згодом за тією ж схемою почав узгоджуватися і «єдиноподібний»; таким чином, мова перейшла від ергативної стратегії до акузативної [Plank 1995: 1187].

У випадках, коли узгодження орієнтується на ергативний тип, воно найчастіше буває не особовим, а класовим, тобто спирається не на «поточні» дискурсивні характеристики, а на «стабільні», словникові [Arkadiev 2011: 6]; пор. приклад з нахсько-дагестанської аварської ([Anderson 1976: 4], цит. за [Comrie 1978: 338]):

Vas v-ekerula.

хлопчик-ABS SG.MASC.ABS-біжить

‘Хлопчик біжить’.

[12] Реальна картина може бути складнішою: хоча узгодження в англійській мові, як вважається, працює на базі акузативної стратегії, це справедливо лише для третьої особи однини теперішнього часу, а в інших контекстах протиставлення нейтралізуються.

Jas j-ekerula.

дівчинка-ABS SG.FEM.ABS-біжить

‘Дівчинка біжить’.

Vas-as: jas j-ec:ula.

хлопчик-ERG дівчинка-ABS SG.FEM.ABS-хвалити

‘Хлопчик похвалив дівчинку’.

Пор. також приклад з маянської кіче, де індексація ергативна і в той же час особова, а приіменні показники для базових актантів відсутні (відповідні іменні групи часто опускаються) [Comrie 1978: 339]:

K-ox-kam-ik / K-at-kam-ik.

ASP-1PL.ABS-помирати-PTC / ASP-2SG.ABS-помирати-PTC

‘Ми помираємо’ / ‘Ти помираєш’.

K-at-ka-cuku-x / K-ox-a-cuku-x.

ASP-2SG.ABS-1PL.ERG-шукати-ACT / ASP-1PL.ABS-2SG.ERG-шукати-ACT

‘Ми шукаємо тебе’ / ‘Ти шукаєш нас’.

У наступному прикладі з баскійської флагування та індексація ергативні, причому предикат узгоджується і з пацієнтивом/«єдиноподібним» (суплетивно), і з агентивом [Van de Visser 2006: 13]:

Ni ibil-tzen naiz / Zu ibil-tzen zara.

я.ABS гуляти-IPFV 1SG.бути.PRS / ти.ABS гуляти-IPFV 2SG.бути.PRS

‘Я гуляю’ / ‘Ти гуляєш’.

Zu-k ni garbi-tzen nau-zu / Ni-k zu garbi-tzen zaitu-t.

ти.ERG я.ABS мити-IPFV 1SG.мати.PRS-2SG.A / я.ERG ти.ABS мити-IPFV 2SG.мати.PRS-1SG.A

‘Ти миєш мене’ / ‘Я мию тебе’.

До суплеції при узгодженні з абсолютивом вдається, наприклад, і грузинська мова: dak’lavs ‘він уб’є його’ / dakhotsavs ‘він уб’є їх’ (узгодження за числом), bans ‘він миє його’ / retskhavs ‘він миє це’ (узгодження за (не)істотністю) [Hillery 1993: 21]; пор. dak’lav ‘ти уб’єш його’ і vretskhav ‘я мию це’, тобто форма

агентива на вибір основи не впливає. Схожа ситуація в юто-ацтекській які [Tubino Blanco 2011: 78]: muuke ‘помирати (про одного)’, koko ‘помирати (про більш як одного)’, me’a ‘убивати (одного)’, sua ‘убивати (більш як одного)’ (про аналогічні приклади з інших мов див. [Moravcsik 1978: 269-171]). Ще Едвард Сепір писав, що цю «парадоксальну» ситуацію можна зіставити з англійськими to kill ‘убивати’ / to massacre ‘вбивати багатьох’ і to run ‘бігти’ / to troop ‘бігти (про групу)’ [Климов 1973: 133].

Нерідко ергативним показником також кодується інструментальний учасник: це типово для австралійських мов, зустрічається у східнокавказських, тибето-бірманських, декотрих індоарійських, південноамериканських тощо [Palancar 2008: 567]; пор. у нахсько-дагестанській годоберинській [Kibrik 2003: 39]:

Im-u-di łudi buq’ida kurt’-i-di.

батько-OBL-ERG дрова.NOM рубає сокира-OBL-ERG

‘Батько рубає дрова сокирою’.

Дещо рідше ергативне кодування поширюється на посесора: пор. приклад з юпікської ескімоської ([Reed et al 1977: 83], цит. за [Blake 2004: 149]), де відповідний відмінок, як зазначалося вище, має назву відносного (англ. relative case):

Angute-m nera-a neqa.

чоловік-REL їсти-3SG.3SG риба

‘Чоловік їсть рибу’.

Angute-m qimugta-i.

чоловік-REL собака-3PL.ABS.3SG.ERG

‘собаки чоловіка’

Пор. також приклад з західнокавказької абазинської, де агентив і посесор однаковим чином індексуються в предикаті ([Allen 1964: 340], цит. за [Blake 2004: 150]):

D-l-pa-b.

3SG.MASC.ABS-3SG.FEM.ERG-син-є

‘Він її син’.

D-l-šə-d.

3SG.MASC.ABS-3SG.FEM.ERG-убити-PAST

‘Вона вбила його’.

Ергативне оформлення може поширюватися і на локативні ролі: у декотрих австралійських і західнокавказських мовах той самий маркер має власне локатив, дещо рідше ергатив використовується на позначення аблатива (а заразом і інструмент/причину), як у тибето-бірманських і папуаських. У наступному прикладі із західнокавказської кабардинської ергативним відмінком позначено агентив і датив одночасно ([Kumachov et al. 1996: 100], цит. за [Palancar 2008: 569]):

(l’ə-m) tχəłə-r (fəzə-m) ø-jə-ri-t-a-s’.

чоловік-ERG книга-ABS жінка-ERG 3SG.ABS-3SG.DAT-3SG.ERG-давати-PRF-ASSRT

‘Чоловік дав книгу жінці’.

Більше того, подекуди той самий ергативний маркер може використовуватися і з дієслівними формами[13]; пор. приклад із західнокавказської убихської ([Hewitt 2005: 130], цит. за [Palancar 2008: 565]):

(‘txə-məɕa ø-’s-tɕ’a-w-tə-n) ‘a-məɕa-ɕwa-ʁa s-kj’a-n-ø.

писати-читати(.ABS) 3SG-1SG-учитися-FUT-CLASS.II-ERG DEF-школа-до 1SG-іти-PRS-FIN

‘Я йду до школи, щоб учитися читати й писати’.

Нарешті, в австронезійській туканг бесі ергативний маркер може використовуватися як фокусно-топікальна частка [Van de Visser 2006: 183-184].

Важливо, що згідно з вищезазначеною схемою, визначальною для типу стратегії є «однаковість» позначення тих чи інших учасників. Вочевидь, для акузативної орієнтації типовим є «однаково нульове» кодування «єдиноподібного» і агентива, а для ергативної – відповідно, «єдиноподібного» і

[13] Через таке широке застосування ергативного маркера в західнокавказських мовах замість «ергатива» іноді вдаються до терміна «периферійний» (англ. oblique: див., серед іншого, [Smith 1996: 300]).

пацієнтива, проте зустрічаються і відхилення від цих тенденцій: так, мовам з ненульовим показником номінатива (і відповідно, нульовим акузатива) присвячена зокрема робота [König 2008] (такі мови переважно зосереджені в Африці). Наведімо відповідний приклад з афразійської кабільської ([Chaker 1983: 276, 279], цит. за [Arkadiev 2008: 6-7]):

Fɣ-n y-rgaz-n.

піти-3PL NOM.PL-чоловік-PL

‘Чоловіки пішли’.

Y-wt aqšiš-ni w-rgaz-im.

3SG-бити хлопчик-цей NOM.SG-чоловік-2SG

‘Твій чоловік ударив цього хлопчика’.

Чи не єдиною відомою на даний час мовою з маркованим абсолютивом є австронезійська ніасська; при цьому в наведеній парі прикладів предикат узгоджується тільки з ергативним актантом ([Brown 2001], цит. за [Dryer 2007: 252]):

Mörö n-asu.

спати ABS-собака

‘Собака спить’.

I-’inu n-idanö asu.

3SG.ERG-пити ABS-вода собака.ERG

‘Собака п’є воду’.

Як правило, у мовах із маркованим номінативом/абсолютивом морфологічно немаркований відмінок також немаркований функціонально: зокрема в ніасській ергативом виражається не тільки агентив, але й форма цитації (словникова), топіків, предикатива, неперших кон’юнктів при однорідних членах тощо [Crysmann 2009: 70-72].

Більше того, в декотрих мовах ненульовий маркер можуть мати і агентив, і пацієнтив, і «єдиноподібний». Цю ситуацію ілюструє приклад з акузативно орієнтованої корейської ([Sohn 1994: 235], цит. за [Lestrad 2010: 39]):

Nalssi-ka coh-ta.

погода-NOM гарний-DECL

‘Погода гарна’.

Ku cha-ka Yongho-lul chi-ess-ta.

ART машина-NOM Йонго-ACC ударити-PAST-DECL

‘Машина вдарила Йонго’.

Пор. аналогічну ситуацію в австронезійській ергативній ровіана ([Corston 1996], цит. за [Dryer 2007: 251]):

Taloa se Zima.

іти ABS Зіма

‘Зіма пішов’.

Seke-i-a e Zima se Maepeza.

ударити-TRANS-3SG.OBJ ERG Зіма ABS Маепеза

‘Зіма ударив Маепезу’.

Таким чином, акузативна і ергативна стратегії теж можуть бути «неекономними». З іншого боку, аналітичність відповідних синтаксичних маркерів (як у вищенаведених прикладах) дозволяє використовувати немарковану форму принаймні для цитації (пор. українське ‘береза’, де показник називного відмінка «невіддільний» від основи).

Крім флагування та індексації, для розмежування агентива і пацієнтива мови світу можуть використовувати взаєморозташування компонентів речення. «Акузативний порядок» («єдиноподібний» і агентив займають ту саму позицію) використовується зокрема в англійській (John came ‘Джон прийшов’, John see Mary ‘Джон бачить Мері’), французькій, мовах Південно-Східної Азії, в той час як «ергативний» зустрічається доволі рідко: пор. приклад з нілотської мови аньва ([Reh 1996: 313], цит. за [Аркадьев 2009, часть 1: 3]):

...óo miɛ́l jɔ́wwí.

і танцювати люди

‘...і танцювали люди’.

Ɲılàál̀ nā-kéel lıɛ́ɛ́ kī tɔ̌ŋ...

дитина PST-ударити слон OBL спис

‘Після того, як дитина вдарила слона списом...’

Якщо предикат «посідає» нецентральну позицію в реченні, то говорити про ту чи іншу стратегію вже складніше: так, мову з порядками VAP і VS можна розглядати і як акузативну (агентив і «єдиноподібний» розташовані одразу після предиката), і як ергативну (пацієнтив і «єдиноподібний» займають фінальну позицію). Пор. симетричний приклад з нігеро-конголезької малунка ([Lüpke 2005: 67, 80], цит. за [Аркадьев 2009, часть 1: 3]):

Adama kaakun-ma.

Адама позіхати-IPF

‘Адама позіхає’.

N bik-ɔɔ ɲefu Mariama ma.

я ручка-DEF позичати Маріама OBL

‘Я позичив ручку Маріамі’.

Свого роду «рятівним кругом» у такій ситуації можуть бути лінійно «проміжні» актанти: пор. приклад з акузативної дан-гуета, група манде, Західна Африка ([Выдрин рук.: 10, 16], цит. за [Аркадьев 2009, часть 1: 3]):

Pɤ̂-ɓɛ̰̀-ɗṳ̀ wà ɗó ɗɛ̃ŋ̀-ɗɤ̃.

село-людина-PL 3PL.PRF іти поле-LOC

‘Селяни пішли на поле’.

Ɗēb ɓā yà kɔ̀ɔ̀ wɯ́.

жінка ART 3SG.PRF калебаса розбити

‘Жінка розбила калебасу’.

Також зазначимо, що говорити про акузативні, ергативні тощо мови можна, маючи на увазі, що в них домінує та чи інша стратегія, хоча строго кажучи, таке домінування може бути не абсолютним.

1.6. Відхилення від перехідної моделі за ергативної орієнтації

Вище ми вже бачили, що в «акузативно орієнтованих» мовах лише певна частина дієслівних лексем користується «перехідною рамкою»; логічно

припустити, що така ситуація має місце й за ергативної стратегії. Погляньмо на контрастну пару з тибетської [Kittilä 2008: 362]:

Sta=re-s shing(*-la) ‘chad-pa.

сокира-ERG дерево різати

‘Ріж дерево сокирою’.

Shing-la sta=re-s gzhus-pa.

дерево-LOC сокира-ERG бити

‘Вдар дерево сокирою’.

Як бачимо, ергативно-абсолютивна діатеза пов’язана з більшим ступенем афектованості, в той час як дієслово ‘вдаряти’ «видає» своєму пацієнсу локативний маркер. Інший приклад – з австронезійської ніасської ([Dryer 2007: 252, 273], глоси дещо адаптовано):

I-’inu n-idanö asu.

3SG.ERG-пити ABS-вода собака.ERG

‘Собака п’є воду’.

Ata’u n-akhi-gu n-asu.

боятися ABS-молодший.брат-1SG.POSS ABS-собака

‘Мій молодший брат боїться собаки’.

Omasi n-asu n-akhi-gu.

подобатися ABS-собака ABS-молодший.брат-1SG.POSS

‘Собаці подобається мій молодший брат’.

У другому й третьому реченнях використовуються «аномальні» біабсолютивні конструкції, за яких узгодження з предикатом відсутнє. У пама-ньюнгській джару (Австралія) представлені ергативно-абсолютивні, ергативно-дативні, абсолютивно-локативні і біабсолютивні діатези ([ibid: 271-272], глоси дещо адаптовано):

Mawun-du ɲaŋ-an ɖaɖi.

чоловік-ERG бачити-PRES кенгуру.ABS

‘Чоловік бачить кенгуру’.

Mawun-du ŋa=la ɖaɖi-wu muwu wuŋ-an.

чоловік-ERG HOST=3SG.DAT кенгуру-DAT шукати-PRES

‘Чоловік шукає кенгуру’.

Jambagina ŋa=ɲanda juwa maɲ-an guɲar-a.

дитина.ABS HOST=3SG.LOC боятися-PRES собака-LOC

‘Дитина боїться собаки’.

Mawun ɖaru maɲ-an.

чоловік.ABS джару.ABS говорити-PRES

‘Чоловік говорить на джару’.

В аварській мові «сильноперехідні» дієслова використовують ергативно-абсолютивні рамки, предикати сприйняття і знання – локативно-абсолютивні, предикати «почуттів» – дативно-абсолютивні, а посесивна конструкція кодує учасників генітивом і абсолютивом [Tsunoda 1981: 404-405] (у цій же роботі наводяться приклади аналогічних «розщеплень» у полінезійських і австралійських мовах). З іншого боку, баскійська мова використовує ту саму ергативно-абсолютивну рамку для предикатів різних груп [ibid: 408].

У нахсько-дагестанській ахвахській узгодження з предикатом у роді й числі контролює абсолютив, а за його відсутності узгоджувальний показник отримує «дефолтну» форму однини середнього роду [Creissels 2017: 25]:

Ek’waš^{w}-e jašo-ga eq̄-ere godi.

чоловік-ERG дівчина-ALL дивитися-PROG COP.SGN

‘Чоловік дивиться на дівчину’.

Ek’waš^{w}-e jašo-ge ɬ’^{w}ar-ari.

чоловік-ERG дівчина-LOC бити-CPL

‘Чоловік ударив дівчину’.

Поза тим, ергативно-локативну рамку в останньому прикладі легко пояснити еліпсисом; пор. наступні приклади [ibid: 25-26]:

Ek’waš^{w}-e jašo-ge reʟ’a ɬ’^{w}ar-ari.

чоловік-ERG дівчина-LOC рука бити-CPL

‘Чоловік ударив дівчину рукою’, букв. ‘приклав руку до дівчини’.

Ek’waš^{w}-e jašo-ge ža ɬ’^{w}ar-ari.

чоловік-ERG дівчина-LOC кулак бити-CPL

‘Чоловік ударив дівчину кулаком’, букв. ‘приклав кулак до дівчини’.

Ek’waš^{w}-e jašo-ge č’uli ɬ’^{w}ar-ari.

чоловік-ERG дівчина-LOC палиця бити-CPL

‘Чоловік ударив дівчину палицею’, букв. ‘приклав палицю до дівчини’.

Toχtoroš^{w}-e jašo-ge mežu ɬ’^{w}ar-ari.

лікар-ERG дівчина-LOC голка бити-CPL

‘Лікар зробив дівчині укол’, букв. ‘приклав голку до дівчини’.

Таким чином, «постраждалий» концептуалізується не як пацієнс, а як напрям дії. Ергативно-дативну рамку предикат ‘бити’ має і в спорідненій чеченській ([Nichols 1981], цит за [Næss 2007: 205]). Ще в одній нахсько-дагестанській мові, інгушській, дієслово ladieG- ‘слухати’ керує ергативом і локативом, бо історично утворене як la+dieG ‘вухо+класти’ ([Nichols 1994: 119], цит. за [Malchukov 2008: 643]). Схожі діатези зустрічаються і в інших мовах північно-східного Кавказу, а також декотрих австралійських [Creissels 2008: 41-42].

У західнокавказькій кабардинській на вибір тієї чи іншої рамки вказує порядок узгоджувальних показників ([Kumaxov 1971: 194], цит. за [Testelec 1998: 41]):

Wə-s-H-aš.

2.PL-l.SG-приводити-PAST

‘Я привів вас’.

Sə-wə-px-aš.

1.SG-2.PL-дивитися-PAST

‘Я дивився на вас’.

У мовах цієї сім’ї, де є морфологічні відмінки (як правило, тільки два), в першому прикладі агенс матиме ергативний (периферійний) маркер, пацієнс – абсолютивний, а в другому абсолютивний показник отримає експерієнцер, а ергативний – стимул.

Як і в «акузативно орієнтованих» мовах, подекуди варіацію діатез важко пояснити, спираючись на семантику; пор. контрасну пару з адигейської [Tsunoda 1981: 415]:

Bojetsɨ-m qamemk'e pɨjɨ-r ɨwɨk'ɨʁ.

воїн-ERG кинжал-INST ворог-ABS убив

'Воїн убив ворога кинжалом'.

Bojetsɨ-r qamemk'e pɨjɨ-m jepɨdʒɨʁ.

воїн-ABS кинжал-INST ворог-OBL проколов

'Воїн проколов ворога кинжалом'.

1.7. Орієнтаційні стратегії за «двоперехідних» предикатів

За аналогією до стратегій кодування актантів перехідного речення, в роботі [Dryer 1986] було запропоновано розглянути стратегії вираження учасників у реченнях із агенсом, реципієнтом (R; в інших роботах також G, від англ. goal 'мета') і темою (не надто вдалий термін; T, переміщуваним об'єктом), зіставляючи способи кодування останніх двох і пацієнтива перехідного речення.

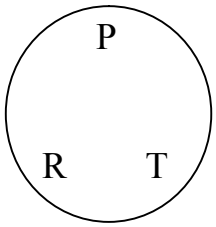	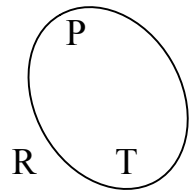	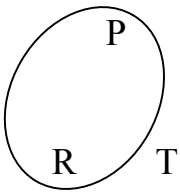	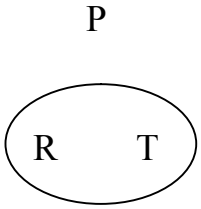	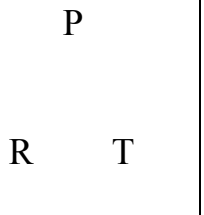
Нейтральна	Індиректива	Секундатива[14]	«Горизонтальна»	Тричленна

Рис. 1.2. Орієнтаційні стратегії за «двоперехідних» предикатів

Зокрема українська мова використовує індирективну стратегію (пор. 'я беру виделку', 'я дав сестрі виделку'), а нігеро-конголезська йоруба – секундативну, з немаркованими P і R [Dryer 2007: 255-256]:

[14] За аналогією до «акузативної» й «ергативної», «секундативна» стратегія отримала свою назву зважаючи на «виокремлений», секундативний, маркер (на противагу «первинному» об'єкту, «примативу»).

Mo ri baba e l’ana.

я бачити батько твій учора

‘Я бачив твого батька вчора’.

Mo ya a ni owo.

я позичати він PREP гроші

‘Я позичив йому трохи грошей’.

З огляду на індексацію (узгодження) обидві вказані мови використовують нейтральні стратегії.

Аналогічно до ситуації з перехідними реченнями, тільки дві (вказані) стратегії є «найдоцільнішими»: у нейтральній і «горизонтальній» реципієнт і тема кодувально не розрізняються (хоча в багатьох випадках ролі встановити допомагає контекст: типовий реципієнт, на відміну від теми, є істотою), а тричленна не задовольняє принципу економії, через що зустрічаються рідко. Орієнтація індексації на секундативну стратегію, а приіменних показників – на індиративну теж цілком зрозуміла: флагування частіше спирається на ролі (пор. однакову роль виделки у вищенаведеному українському прикладі), а узгодження – на прагматичну значимість (пор. зокрема той факт, що реципієнти значно частіше представлені людьми).

Окрему проблему становить вибір «опорних» предикатів для двоперехідних конструкцій: хоча тривалентних предикатів у мовах світу загалом менше, їхні діатези демонструють велике розмаїття кодувальних засобів [Malchukov et al 2010: 2]. І навіть якщо обмежитися предикатами власне передачі, їхні діатези варіюються від майже завжди перехідно-аллативної в ‘кидати’[15] (тут центром уваги, як правило, є переміщуваний об’єкт) до майже завжди перехідно-інструментальної в ‘бити’ (тут центром уваги, як правило, є реципієнт, хоча пор. ‘я відвісив йому стусана’ і ‘я нагородив його ляпасом’; див. також відповідні семантичні карти в [Malchukov et al 2010: 52-55]); пор. українські ‘я надсилаю їм гроші’ і ‘я забезпечую їх грошима’. Ситуацію додатково заплутують предикати з

[15]Зокрема Талмі Гівон пропонує в якості прототипових ситуацій переміщення об’єктів на зразок ‘класти книгу на стіл’ [Næss 2007: 214].

«вередливими» діатезами: пор. німецьке fragen ‘питати’, яке керує двома акузативами; ісландські biðja ‘просити’ з акузативом і генітивом, lofa ‘обіцяти’ з двома дативами, óska ‘бажати’ з дативом і генітивом ([Thráinsson 1979: 21-22], цит. за [Smith 1996: 198]); певна кількість двоакузативних предикатів у юто-ацтекській які [Jelinek, Carnie 2003: 273-274] тощо.

У наступних трьох прикладах із тунгусської евенкійської реципієнти мають різні маркери ([Nedjalkov 1997: 67f, 154], цит. за [Kittilä 2006a: 17-18]):

Girki-v min-du omakta-va purta-va bu-re-n.

друг-1SG.POSS 1SG-DAT новий-ACC.DEF ніж-ACC.DEF давати-NONFUT-3SG

‘Мій друг дав мені новий ніж’.

Asi edy-vi amin-tyki-vi ung-che-n.

жінка чоловік-POSS.REFL батько-LOCALL-POSS.REFL посилати-PAST-3SG

‘Жінка послала свого чоловіка до свого батька’.

Hunat hute-kle-vi mu:-je emev-re-n.

дівчина дитина-LOCDIR-POSS.REFL вода-ACC.INDEF приносити-NONFUT-3SG

‘Дівчина принесла воду своїй дитині’.

Відповідно, виникає питання: яку з представлених стратегій вважати базовою для евенкійської мови?

У роботі [Kittilä 2006a] пропонується розглядати прототиповими двоперехідними конструкціями ті, в яких представлено два «пацієнтивно» морфосинтаксично оформлених актанти, тобто, так би мовити, два «чистих» об’єкти. Там же показано, що якщо в мові є такі конструкції, то майже завжди вони можливі зокрема з дієсловом ‘давати’; більше того, якщо такі конструкції можливі тільки з одним дієсловом, то це саме ‘давати’. І хоча в тій же роботі можна знайти контрприклади (зокрема німецьке lehren ‘учити’ керує двома акузативами, а geben ‘давати’ – дативом і акузативом), загалом таку аргументацію

можна вважати переконливою (про немаркованість «двооб'єктної» конструкції саме для 'давати' див. також [Blake 2004: 189]).

До інших переваг даного предиката можна віднести високу частотність у мовах світу (що легко пояснити частотністю відповідних процесів), семантичну нейтральність (порівняно, наприклад, із 'забезпечувати'), протиставленість агенса й реципієнта (порівняно, наприклад, із 'купити'), слабку протиставленість реципієнта і теми (саме цей факт дозволяє реципієнту і темі мати однакове оформлення), афектованість реципієнта (порівняно, наприклад, з 'надсилати'); до мінусів – високу нерегулярність [Kittilä 2006b], в тому числі через соціокультурні причини [Margetts, Austin 2007: 4], можливість (у декотрих мовах) мати більш як одну діатезу (пор. англійські I gave the book to Mary / I gave Mary the book 'я дав Мері книгу'), а в окремих мовах взагалі може бути більш як одне дієслово зі значенням 'давати' й різними діатезами [Haspelmath 2011: 559].

Підбиваючи певний підсумок, можна сказати, що говорити про прототиповість даного дієслова можна, але «озираючись» на предикати з (типологічно) аналогічними діатезами: як фізичної передачі ('позичати', 'продавати', 'дарувати', 'повертати'), так і «ментальної» ('показувати', 'говорити', 'обіцяти'). Часто реципієнтивно (тобто так само, як і прототиповий реципієнт) також кодується бенефактив (пор. 'він приніс їй гроші' – їй чи для неї?), який, до того ж, не завжди легко відділити від малефактива ('я підготував йому сюрприз')[16].

Не можна не сказати й про те, що на відміну від «перехідної типології», для «двоперехідної» вибір прототипу має набагато менше значення, оскільки на неї спирається значно менша кількість синтаксичних процесів (зокрема станових, про які мова піде нижче). Аналогічним чином, з певною долею обережності варто говорити і про індирективні або секундативні мови. Тим не менше, навіть якщо не включати реципієнтив і тематив у число ядерних актантів, стратегії їхнього

[16] Бенефактиви, як правило, є не актантами, а сирконстантами, і можуть вживатися при неперехідних предикатах: 'я співаю для друзів'.

кодування, безумовно, можуть бути корисні при описі конкретної мови або зіставленні різних мов між собою.

Розгляньмо підбірку ілюстративних прикладів. Наступна пара речень з фінської мови демонструє індиративну стратегію, причому з ненульовими «флагами» для пацієнтива, реципієнтива і тематива [Kittilä 2006a: 16]:

Lääkäri anto-i kirja-n agronomi-lle.

лікар.NOM давати-3SG.PAST книжка-ACC агроном-ALL

‘Лікар дав книжку агрономові’.

Kielitieteilijä ost-i kirja-n (foneetiko-lle).

лінгвіст.NOM купувати-3SG.PAST книжка-ACC (фонетист-ALL)

‘Лінгвіст купив книжку (для фонетиста)’.

Маянська цоциль використовує ергативно-секундативну «індексативну» стратегію ([Aissen 1983: 277, 280], цит. за [Dryer 1986: 818]):

Vinik-on.

чоловік-ABS.1SG

‘Я чоловік’.

Mi č-a-mah-on.

Q ASP-ERG.2SG-вдарити-ABS.1SG

‘Ти збираєшся мене вдарити?’

Mi mu š-a-čon-b-on l-a-čitome.

Q NEG ASP-ERG.2SG-продавати-BEN-ABS.1SG ART-твоя-свиня

‘Чи ти не продаси мені своїх свиней?’

У ергативній баскійській індиративна стратегія поширюється як на приіменні показники, так і на узгоджувальні (причому предикат має узгоджувальні позиції для всіх трьох «двоперехідних» учасників):

Katu-a etza-n-da d-a-go. ([Saltarelli 1988], цит. за [Dryer 2007: 258])

кіт-ABS лежить-PERF-ADV 3-PRES-бути

‘Кіт лежить’.

Ama-k gona gorri-a eros-i d-u-ø. [ibid]

мама-ERG спідниця червона-ABS купити-PERF 3-AUX.PRES-3SG

‘Мама купила червону спідницю’.

Ni-k aita-ri diru-a eska-tu d-ø-io-t. [ibid]

я-ERG батько-DAT гроші-ABS просити-PERF 3-AUX-3SG-1SG

‘Я попросив у батька грошей’.

Ni-k hi-ri liburu-ø bat oparitu d-i-a-t. ([Laka 1997], цит. за [Van Valin 2004: 34], глоси дещо адаптовано)

я-ERG ти-DAT книга-ABS один дарувати 3-AUX-2SG-1SG

‘Я подарував тобі книжку’.

Hi-k ni-ri liburu-ø bat oparitu d-i-da-k. [ibid]

ти-ERG я-DAT книга-ABS один дарувати 3-AUX-1SG-2SG

‘Ти подарував мені книжку’.

У декотрих мовах флагування й індексація може спиратися на різні стратегії: в австралійській вальбірі використовується комбінація акузативно-секундативної індексації і ергативно-індирективного флагування ([Hale 1973: 333], цит. за [Dryer 1986: 842]):

Ngajulu-rlu ka-rna-ngku karli-ø yi-nyi nyuntu-ku.

я-ERG PRES-1SG.NOM-2SG.ACC бумеранг-ABS давати-NONPAST ти-DAT

‘Я даю тобі бумеранг’.

В афразійській амхарській маємо індирективну стратегію для приіменних показників, в той час як на додачу до узгодження з агентивом предикат узгоджується або з реципієнтом, або з пацієнсом [Amberber 1996: 102]:

Aster wənbər-u-n lə-setɨyyə-wa sət't'-əč-iw.

Астер стілець-DEF-ACC до-жінка-DEF дати.PF-3FS-3MO

‘Астер дала стілець жінці’.

Aster wənbər-u-n lə-setɨyyə-wa sət't'-əč-at.

Астер стілець-DEF-ACC до-жінка-DEF дати.PF-3FS-3FO

‘Астер дала стілець жінці’.

В адигейській і спорідненій кабардинській маємо нетривіальну ситуацію однакового маркування агентива і реципієнтива; це можна пояснити тим, що в

даних мовах наявні усього два морфологічні відмінки, які використовуються для широкого спектру функцій. Пор. у адигейській [Arkadiev 2008: 11]:

Ҫ’ale-m pŝaŝe-m məʔeresə-r r-jə-tə-ʁ.

хлопчик-OBL дівчинка-OBL яблуко-DIR 3SG.REC-3SG.A-давати-PST

‘Хлопчик дав яблуко дівчинці’.

У сино-тибетській г’яронг складність для визначення типу стратегії становить той факт, що агентив перехідного і агентив двоперехідного речення кодуються по-різному ([Nagano 1984], цит. за [Bickel, Nichols 2008: 307]):

Nəyo-ki chigyo kəw-nasn̈o-ch ko.

ти-ERG 1DU.NOM 2>1-сварити-1DU AUX

‘Ти свариш нас’.

Nəyo chigyo kəw-wu-ch ko.

ти.NOM 1DU.NOM 2>1-давати-1DU AUX

‘Ти даєш (це) нам’.

Молодше покоління носіїв потроху нейтралізує це протиставлення: скоріше за все, через часті контакти з носіями китайської.

Що стосується маркування порядком, то ситуація з ним аналогічна до акузативно-ергативної: нейтральність у сенсі чисто контекстуального розмежування реципієнтивів і тематив з очевидних причин зустрічається доволі рідко (і навіть якщо мова зазвичай дозволяє переставляти іменні групи, в подібних випадках їхній порядок часто «заморожується» [Kittilä 2006c: 297]). Проте пор. приклад з нігеро-конголезької кіхая ([Hyman, Duranti 1982], цит. за [Foley 2007: 378]):

A-ka-h’ ómwáán’ ébitooke / A-ka-h’ ébitook’ ómwáana.

3SG.SUBJ-PAST-давати дитина банани / 3SG.SUBJ-PAST-давати банани дитина

‘Він дав дитині банани’ / ‘Він дав банани дитині’.

(різниця у фонологічній формі викликана елізією в парі з двох голосних)

Говорити ж про індирективність чи секундативність у контексті взаєморозташування партиципантів можна тільки в тому випадку, якщо один з

пари реципієнтив/тематив розташовується з того ж боку від предиката, що і пацієнтив (хоча може мати значення і розташування інших членів речення). Пор. англійське Mary gave John an apple ‘Мері дала Джону яблуко’ / Mary saw John ‘Мері побачила Джона’: для реципієнтива і пацієнтива спільна постпредикатна позиція, а для тематива і пацієнтива – фінальна; таким чином, пацієнтиву уподоблюються і реципієнтив, і тематив, але «по-різному».

Загалом для мов світу нехарактерна тенденція позиційно відділяти реципієнтив і тематив одне від одного [Malchukov et al 2010: 16], хоча є й контрприклади: пор. «індирективний порядок» в юто-ацтекській тарахумара ([Blansitt 1984: 138], цит. за [Malchukov et al 2010: 9]):

Siríame muní go'áre.

ватажок боби їв

‘Ватажок їв боби’.

Siríame muní áre mukí.

ватажок боби дав жінка

‘Ватажок дав жінці боби’.

Дещо перефразовуючи Беатріс Праймус у [Primus 2006: 82], якщо реципієнтив і тематив кодувально не розрізняються, «попереду» майже завжди стоятиме реципієнтив (пор. англійський приклад вище). У якості винятку можна навести приклад із тайської[17] [Thepkanjana 2010: 410]:

Sŏmchaay hây ɲən dèk.

Сомчай давати гроші дитина

‘Сомчай дав дітям трохи грошей’.

Аналогічний порядок демонструє і австралійська мартутуніра, з ненульовим маркером реципієнтива/тематива ([Dench 1995: 230f, 67], цит. за [Kittilä 2006c: 294] і [Haspelmath 2008b: 78]):

Ngayu ngurnu kanyara-a thathu-lalha nganaju-u kurntal-yu.

я.NOM той.ACC чоловік-ACC посилати-PST мій-ACC донька-ACC

[17]На тій же сторінці вказано, що [Enfield 2002] аналізує аналогічні конструкції в близькій лаоській мові як конструкції з інкорпорацією нереферентного тематива, але в тайській він може бути і референтним.

‘Я послав того чоловіка до своєї доньки’.

Ngunhu kanyara ngurnu jinkarn-ku yungku-lha ngurnula-ngu-u mimi-i.

той.NOM чоловік той.ACC палиця-ACC давати-PST той.DEF-GEN-ACC дядько-ACC

‘Той чоловік дав своєму дядькові палицю’.

Ще один приклад – з ергативної австралійської нгіямбаа ([Donaldson 1980], цит. за [Dryer 2007: 258-259]):

Guya=ndu bura:y ŋu-nhi.

риба.ABS=2.NOM дитина.ABS давати-PST

‘Ти дав дитині рибу’.

Згідно з вибіркою в [Haspelmath 2008b: 86], індиективна стратегія в мовах світу приблизно вдвічі частотніша за секундативну, вона ж переважає у вибірці [Heine, König 2010: 104]; на жаль, в обох випадках мови з «порядковим» маркуванням віднесено до нейтральних. Крім того, декотрі мови можуть узагалі уникати двоперехідних конструкцій; пор. приклад з папуаської мови кобон, де реципієнтив заміщено посесором ([Davies 1981: 112], цит. за [Margetts, Austin 2007: 28]):

Nipe win yad g-ab.

він лук мій робити-3SG

‘Він робить мені лук’, букв. ‘мій лук’.

Інший варіант – використання серійних предикатів, які вводять тематив (нігеро-конголезька баула [Creissels, 2006]) або реципієнтив (китайська [Wunderlich, 2003, p. 5]), цит. за [Heine, König 2010: 90]:

Fà wɔ́ suǎ nì klé mì.

брати твій будинок DEF показувати я

‘Покажи мені свій будинок’, букв. ‘візьми твій будинок, покажи мені’.

Lisi xie xin gei wo.

Лісі писати лист давати я

‘Лісі написала мені лист’, букв. ‘Лісі написала лист, дала мені’.

Однак слід пам’ятати, що провести різку межу між серійними предикатами і біляйменниками просто не завжди. Показовий перехідний випадок маємо в тайській, де hây ‘давати’ може використовуватися як маркер реципієнтива в усіх випадках, крім як власне з дієсловом ‘давати’ [Thepkanjana 2010: 415]; аналогічна ситуація має місце зокрема в китайській ([Li, Thompson 1981: 384], цит. за [Malchukov et al 2007: 42]).

Крім того, в декотрих мовах, як маянська цоциль, двоперехідні конструкції можна отримати лише використовуючи прикладні або спонукальні станові трансформації [Malchukov et al 2010: 49-50], через що кодування в них продиктоване правилами відповідних трансформацій.

1.8. Конверсивність. Вибір предикатної лексеми з опорою на прагматику

Поняття конверсивів розроблялося Московською семантичною школою, починаючи з роботи [Апресян 1969]; в українському мовознавстві ці питання зачіпає зокрема робота [Гуйванюк 1999]. Конверсивом для лексеми А є будь-яка лексема В, яка позначає ту саму ситуацію, але відрізняється діатезою: так, висловлювання ‘лінгвіст володіє палацом’ і ‘палац належить лінгвісту’ з точки зору вкладеного сенсу ідентичні, а вибір здійнюється на підставі прагматично-дискурсивних міркувань, зокрема емпатії (термін Уоллеса Чейфа) та перспективи (термін Чарлза Філмора).

Класичним прикладом вибору конверсивів є ситуація куплі-продажу:

Іван придбав у Марії книгу за десять гривень.

Марія продала Івану книгу за десять гривень.

Іван заплатив Марії десять гривень за книгу.

Іван витратив десять гривень на книгу Марії.

Книга Марії коштувала Івану десять гривень.

За куплі-продажу і продавець, і покупець обов’язково тією чи іншою мірою є агенсами, на відміну від ситуацій ‘давати’ і ‘брати’. Іншими прикладами

конверсивів є ‘вигравати’ і ‘поступатися’, ‘переслідувати’ і ‘втікати’, пор. також ‘я надаю їм продукти’ і ‘я забезпечую їх продуктами’, ‘обговорення проведемо після нагородження’ і ‘нагородження проведемо до обговорення’, ‘я старший за тебе’ і ‘ти молодший за мене’, ‘Іван – чоловік Марії’ і ‘Марія – дружина Івана’, ‘я маю час’ і ‘в мене є час’ (пор. рос. ‘у меня есть время’ і ‘??я имею время’) і навіть ‘я побачив його’ і ‘він потрапив у моє поле зору’.

З іншого боку, іноді вибір між конверсивами вочевидь «нерівноправний»: висловлювання ‘будинок ліворуч від велосипеду’ виглядає дивно, оскільки орієнтиром логічніше вибирати якраз більший і стаціонарний будинок; можливі ‘я люблю гречку’ і ‘мені подобається гречка’, але не в усіх контекстах припустимо ‘мені подобається моя мама’. Для симетричних предикатів (детальніше про них див. нижче) важлива не тільки «правильна» точка відліку (‘?Елвіс Преслі схожий на тебе’), але й референціальна тотожність учасників: пор. ‘Петро схожий на іспанця’ і ‘?Іспанець схожий на Петра’. Складніше говорити про симетричність і за умови динамічності відповідної ситуації: пор. ‘Іван дедалі більше схожий на Петра’ [Knjazev 2007: 143].

Особливе місце серед конверсивів займають еквативні (зв’язкові) предикати, оскільки вони є, так би мовити, самоконверсивними (пор. ‘твій батько – мій науковий керівник’ і ‘мій науковий керівник – твій батько’), хоча їхня самоконверсивність часто теж відносна: пор. ‘Іван буде чемпіоном’ і ‘?чемпіон буде Іваном’.

Мабуть, «найпопулярніша» конверсивна пара у англомовній лінгвістичній літературі – дієслова fear ‘боятися’ і frighten ‘лякати’ (дещо меншою мірою – like ‘симпатизувати’ і please ‘викликати симпатію’). Ясно, що лякати можна «активно», і тоді ймовірність вибору лексеми frighten зростає (в учасника, який демонструє більше агентивних рис, більше шансів стати підметом [Dowty 1991]), але взагалі кажучи, насамперед визначальними є дискурсивні фактори. Тим самим конверсиви очевидним чином нівелюють спроби виводити діатезні рамки із семантики предиката напряму (хоча, безумовно, в багатьох випадках це можливо).

1.9. Категорія стану як засіб модифікації діатези

Цілком очікувано, що мові недоцільно мати більш як одну лексему на позначення кожної з можливих «точок зору» на ситуацію, особливо якщо декотрі з них очевидним чином опиняються в меншості. З іншого боку, в ролі конверсивів можуть виступати і словоформи тієї самої лексеми: так, у висловлюваннях ‘Іван прибирає сніг’ і ‘сніг прибирається Іваном’ переранжувати учасників допомагає пассивна морфологія. Власне, одне з визначень поняття «стан» і є «дієслівна категорія, грамеми якої вказують на певну зміну комунікативного рангу учасників ситуації» (порівняно з базовою діатезою) [Плунгян 2011: 188].

Вивчення станів бере початок принаймні зі знаменитої граматики санскриту Паніні (приблизно 5-те сторіччя до нашої ери) [Klaiman 1991: 1]. Серед вітчизняних мовознавців активно займався даною проблематикою О. О. Холодович, якому належить формулювання «стан – це діатеза, грамматично маркована в дієслові». Слід також зазначити, що, хоча станам присвячено чимало робіт, кількість суперечливих підходів до них лишається доволі значною.

Стани є розповсюдженим, але тим не менше не універсальним явищем: декотрі мови цілком можуть змінювати «точку зору» на ситуацію за допомогою порядку слів, маркерів на окремих партиципантах, інтонації тощо. З цієї точки зору станові показники можна вважати до певної міри зміщеними грамемами (розташовуються на предикаті, хоча вказують на переранжування учасників); з іншого боку, «технічно» простіше змінити один «вершинний» показник, ніж маркування більш як одного партиципанта.

Окремо слід сказати про різницю між «чистими» становими показниками (прагматично переранжовують учасників, не зачіпаючи семантику ситуації) і, так би мовити, «семантично-становими». Саме нею зумовлене характерне зокрема для російської лінгвістичної традиції протиставлення власне «прагматичних» станів і «семантично-прагматичних» актантних деривацій. З іншого боку, багато дослідників об’єднують у єдиній «становій рубриці» всі потенційно можливі

перетворення актантної структури, які супроводжує поява маркера на предикаті, що відповідає, так би мовити, розширеному підходу до цього поняття [Плунгян 2011: 204]. Саме цей підхід береться на озброєння і в даній роботі.

Серед можливих трансформацій актантної структури слід передусім виділити так звані інтерпретаційні (вказують на кореферентність учасників, зворотний і взаємний стани), понижувальні (усунення агентива, декаузатив і пасив, і пацієнтива, антипасив) і підвищувальні (додача агентива, спонукальний стан, і пацієнтива, прикладний; англ. causative і applicative відповідно). Чисто прагматичну, перспективозмінну, функцію серед них можуть виконувати тільки пасив і антипасив, але і їхній ужиток часто визначається семантичними факторами.

Зазначимо, що згідно з 174-мовною вибіркою Джоани Ніколз [Nichols 1992: 155], каузатив – найпоширеніший стан (представлений у 111-ти мовах), наступним іде пасив (79), далі прикладний стан (45) і останній – антипасив (24) (інтерпретувальні стани до уваги не бралися).

З інших можливих трансформацій актантної структури згадаємо медії (виконавець дії водночас є її бенефіціантом), версії (дія здійснюється на користь тієї чи іншої граматичної особи, представлена в грузинській мові), зворотні стани (агентив міняється синтаксичними позиціями з пацієнтивом, англ. inversive voice, представлені зокрема в алгонкінських мовах), тригерні стани (вибір заповнювача пріоритетної позиції з кількох учасників, представлені в австронезійських мовах), а також компаратив: справді, якщо ‘білий’ можливе «саме по собі», то ‘біліший’ уже передбачає присутність учасника з роллю «точки відліку».

Завершуючи розгляд необхідних понять, які знадобляться нам у подальшому обговоренні станових трансформацій, зазначимо, що важливою передумовою для виділення стану в тій чи іншій мові є продуктивність відповідного показника: так, німецькі kaufen ‘купувати’ і verkaufen ‘продавати’, mieten ‘брати в оренду’ і vermieten ‘здавати в оренду’ теж пов’язані зі зміною перспективи, проте префікс ver- виконує цю функцію лише при незначній кількості дієслів.

Висновки до розділу 1

У ході роботи над першим розділом було встановлено, що лексикалізовані мовою ситуації можна розкладати на елементарні підситуації. Композицію ситуацій «у явному вигляді» можна спостерігати у так званих серійних конструкціях, які складаються з кількох предикатів і описують єдину концептуалізовану подію. У процесі породження тексту його автор, виходячи з комунікативних потреб, підбирає для цього наявні в тій чи іншій мові лексеми-предикати, а набір їхніх учасників формується з учасників елементарних підситуацій.

Учасники, через вказання яких визначається тлумачення того чи іншого предиката, класифікуються як актанти і протиставлені сирконстантам, присутність яких у ситуації необов'язкова; як було засвідчено низкою тестів, між цими поняттями існує певна «сіра зона». Було показано, що семантичні актанти не завжди однозначно співвідносяться із синтаксичними: в певних випадках учасник, присутній на рівні значення, на рівні вираження не представлений, і навпаки.

Окреслене поняття семантичних ролей дозволяє класифікувати наявні в мові предикати на підставі їхньої семантики незалежно від того, з якими діатезами вони використовуються. Наведені приклади перехідних випадків підтвердили те, що спроби встановити однозначний перелік семантичних ролей приречені на невдачу, навіть якщо обмежитися матеріалом однієї мови; незважаючи на вказану обставину, аналіз семантики учасників може бути однозначно корисним при зіставленні між собою окремих предикатів (у тому числі в різних мовах).

Було встановлено загальні принципи формування діатез, а також розглянуто умови, за яких можна визначати конструкцію як прототипову перехідну. Як було показано, синтаксичне оформлення, яке отримують прототиповий агенс і

прототиповий пацієнс, часто поширюється і на (декотрих) інших учасників, що дає підставити говорити про семантико-синтаксичні позиції агентива і пацієнтива.

Відштовхуючись від оформлення «єдиноподібного» учасника неперехідних предикацій у порівнянні з оформленням учасників перехідних, було окреслено клас можливих морфосинтаксичних орієнтацій, найрозповсюдженими з яких є дві: акузативна (позначає агентив аналогічно до «єдиноподібного») й ергативна (позначає пацієнтив аналогічно до «єдиноподібного»). Було наведено конструкції, які реалізують відповідні стратегії, використовуючи як кодувальні засоби приіменні маркери, узгоджувальні показники, а також порядок слів.

За аналогією до перехідних предикатів, було визначено систему можливих орієнтацій за «двоперехідних», тобто таких, де є два потенційних кандидати на пацієнтивне оформлення. Тут також очевидно домінують тільки дві з можливих стратегій: індиректива («пацієнтивно» оформлюється переміщуваний об’єкт) і секундативна («пацієнтивно» оформлюється реципієнт). Як засоби для оформлення використовуються ті самі типи маркерів: приіменні (флагувальні), узгоджувальні й зміна взаєморозташування. Виходячи із «простоти» і «базовості» семантики, оптимальним «опорним» предикатом для двоперехідних конструкцій було визначено (з деякими обмовками) дієслово ‘давати’.

Було розглянуто також поняття конверсивів, які дають авторові висловлювання змогу вибрати оптимальну для поточних дискурсивних умов діатезу (з урахуванням перспективи). До конверсивів належать також пасивні (і антипасивні) стани, якщо вони виконують чисто прагматичну функцію. Широкий підхід до станових трансформацій включає в їхній склад також актантні деривації, зокрема інтерпретаційні зворотний і взаємний стани, понижувальний декаузатив та підвищувальні спонукальний і прикладний стани.

РОЗДІЛ 2
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ЗВОРОТНОСТІ

2.1. Зворотність в українській мові як станова категорія

Прикладом зворотного (рефлексивного) стану є ‘Петро миється’, де показник -ся вказує на те, що дія агентива спрямована на самого себе; з морфологічної точки зору, він виступає як постфікс («пропускає вперед» зокрема особові закінчення): пор. ‘він мився’, ‘вона милася’, ‘вони милися’. Важливо одразу зазначити, що не кожна ситуація, в якій дія агентива спрямована на самого себе, концептуалізується як зворотна: пор. семантично близькі ‘Петро піднявся’ зі становим показником і ‘Петро встав’, де такий показник відсутній. Крім того, на кореферентність учасників можуть вказувати не тільки станові маркери на предикаті, але й відповідні зворотні займенники: пор. ‘Петро побачив себе’, ‘Петро закрив собою стіл’, ‘Петро поклав книгу біля себе’, ‘Петро намалював свого сина’.

У певний момент розвитку мови може виявитися, що вихідне, базове, дієслово, від якого утворене зворотне, вже не вживається (тобто його похідна форма з плином часу виявилася, так би мовити, затребуванішою). Відповідні зворотні дієслова утворюють клас депонентних[18] (від латинського dē-pōno ‘від-кладаю’, пор. рос. «отложительные»; в англомовній літературі також використовується термін inherent reflexives): ‘боятися’, ‘звернутися’ (пор. однокореневе ‘повернутися’ з базовим ‘повернути’), ‘сподіватися’, ‘знущатися’, ‘метушитися’, ‘прокидатися’, ‘пишатися’, ‘скаржитися’, ‘присягатися’, ‘милуватися’, ‘опинитися’, ‘помилятися’ тощо. Те, що показник -ся в цих дієсловах є саме «замороженим» показником зворотності, а не частиною основи,

[18] Історично депонентні дієслова визначалися як пасивні за формою і активні за семантикою, оскільки часто поєднувалися з непохідними формами в одній парадигмі. З часом поняття депонентності поширилося на позначення дієслів reflexiva tantum (тільки зворотних), passiva tantum (тільки пасивних), media tantum (тільки середніх, медіїв) тощо.

підтверджують відповідні однокореневі утворення без -ся: ‘боягуз’, ‘звернення’, ‘сподівання’, ‘знущання’, ‘метушня’ тощо.

Оскільки семантика, яку потенційно мав би вносити зворотний показник, у депонентних дієсловах відсутня, цілком логічно, що вони без обмежень можуть поєднуватися з «повторними» (аналітичними) зворотними показниками: пор. ‘звернутися до себе’, ‘скаржитися на себе’. В окремих випадках депонентні дієслова можуть навіть переосмислюватися як перехідні: пор. рос. ‘бояться мамы/маму’, укр. ‘дивитися (на) квартиру’ (але тільки ‘дивитися на когось’).

Стосовно плану значення слід зазначити, що у відповідній «зворотній» ситуації діяч може діяти не тільки на себе (своє тіло), але й на співвідносні з ним об’єкти (відповідне переосмислення можна умовно назвати «метонімічним»). Наприклад, дієслово ‘причесатися’ зазвичай виражає значення не ‘причесати своє тіло’ або ‘волосся по всьому тілу’, а ‘причесати волосся на своїй голові’ (аналогічно і з ‘причесати Івана’). Важливу класифікацію відповідних посесивно-зворотних дієслів для російської мови, яка цілком застосовна і до української, було запропоновано в роботі [Кретов 1978] (цит. за [Сай 2008: 423-424], див. там же про декотрі критичні зауваги), наводиться мовою оригіналу:

A) части тела: жмуриться, пудриться, намылиться и т.д.;

B) предметы пользования:

B1) одежда: застегнуться, распоясаться, стираться, крахмалиться…

B2) личные вещи: сложиться, упаковаться, собраться…

B3) деньги: потратиться, издержаться…

B4) жильё: строиться, прибраться…

B5) средства передвижения: загрузиться, заправиться…

(C) явления духовного мира: сосредоточиться, изъясниться…

(D) продукты творчества: печататься, защищаться, выставляться…

Слід одразу зазначити, що кожне з наведених дієслів може вживатися (у посесивно-зворотному значенні) тільки тоді, коли в ситуації присутній об’єкт відповідного типу: очевидно, що ‘застібнути’ можна тільки предмети одягу, а ‘насупити’ – брови або лоб, але якщо ‘сконцентрувати’ можна, в принципі, багато

що, ‘сконцентруватися’ може бути вжите тільки в контексті ‘власних думок’ (пор. також ‘нести’ і ‘нестися’; ‘покласти (щось)’ і ‘покластися (на когось)’, тобто ‘покласти свою долю в чиїсь руки’; а також ‘зібратися’, співвідносне з речами і явищами духовного світу). Крім того, утворення відповідних дієслів – лексично обмежений процес: наприклад, від російських дієслів ‘растранжирить’ і ‘всклокочить’, незважаючи на те, що їхніми об’єктами можуть бути лише, відповідно, гроші й волосся, відповідні посесивно-зворотні дієслова не утворюються; ‘изъясниться’ вживається, а ‘*рассказаться’, яке могло б мати близьке значення, ненормативне [Сай 2008: 427-428]. Також метонімічне переосмислення може посприяти зміні керування: наприклад, дієслово ‘слухатися’ може вживатися як перехідне (‘слухатися маму’).

Інший важливий шлях еволюції семантики зворотності – відхід від строго композиційного значення ‘діяч спрямовує дію, означену базовим дієсловом, на самого себе так само, як і на інші об’єкти дійсності’. Так, дієслово ‘кинутися (на допомогу)’, звісно, вказує на те, що діяч діє сам на себе, але не кидає себе в буквальному сенсі, а дієслово ‘застрелитися’ не можна вжити тоді, якщо відповідний діяч вистрелив у себе випадково. Пор. також ‘(під)тягнутися’, ‘засмутитися’, ‘образитися’, ‘здивуватися’, ‘вдаритися’, ‘піднятися’, ‘нахилятися’, ‘пересуватися’, ‘цікавитися’, ‘захоплюватися’, ‘займатися’, ‘турбуватися’, ‘заглиблюватися’, ‘злякатися’, ‘клястися’ тощо. Строго кажучи, ідіоматизація можлива і без морфологізації: пор. укр. ‘знайти себе’ і рос. ‘найти себя’, а також рос. ‘вести себя’, якому відповідає українське депонентне ‘поводитися’. На позначення таких некомпозиційних, конвенціоналізованих, значень використовується термін «автокаузатив».

Як і у випадку з посесивно-зворотними дієсловами, автокаузативність може посприяти зміні керування: пор. ‘хвалити (себе) за щось’ і ‘хвалитися чимсь’, також рос. ‘радовать (себя) чем-то’ і ‘радоваться чему-то’. Дієслово ‘готуватися’ може сполучатися з інфінітивом, в той час як словосполучення ‘готувати себе’ – ні (аналогічне зауваження справедливе щодо російського ‘собираться’).

Чи не найсуттєвішою модифікацією зворотної семантики є втрата відповідним дієсловом агентивного компоненту (і, відповідно, виведенням на перший план «пацієнсності» учасника): пор. ‘людина хвилюється’ і ‘море хвилюється’ (від вітру), ‘хлопчик нахилився’ і ‘будинок нахилився’ (під дією сили тяжіння), ‘він ворушиться’ і ‘в нього волосся ворушиться’ (через занепокоєння), ‘ти змінився’ і ‘температура змінилася’ (під впливом обставин); зрозуміло, що відповідні ситуації можуть зумовлюватися і діями конкретних агенсів (‘температура змінилася, бо ти її відрегулював’), але ці дії, так би мовити, виведені за кадр (пор. також ‘він примружився’ і ‘його очі примружилися’). На позначення таких семантичних трансформацій використовується термін «декаузатив» (в англомовній літературі частіше «антикаузатив»; про умовну перевагу першого терміну див. зокрема [Мельчук 1998: 392]).

Декаузативна семантика характерна і для тих дієслів, для яких агентивність суб’єкта «від початку» сумнівна: ‘відчинятися’, ‘сипатися’, ‘розвалюватися’, ‘утворюватися’ тощо. Зазначимо, що, наприклад, дієслова ‘адаптуватися’ і ‘пристосовуватися’ можуть передбачати ініціативу діяча, а близьке за значенням ‘акліматизуватися’ – ні: ‘*він спробував акліматизуватися в нових умовах’ [Летучий 2014].

Іноді значення, яке зворотний показник додає до окремих лексем, легше визнати ідіоматичним, ніж намагатися будь-що вкласти в якісь логічні схеми: пор. ‘здаватися’, а також рос. ‘получаться’, ‘добиться’, ‘обещаться’, ‘решиться’, ‘признаться’ (відповідне укр. ‘зізнатися’ депонентне).

Ще одне важливе зауваження щодо української мови стосується різниці у вживанні постфікса -ся і займенника ‘себе’. Перший походить із другого, при цьому в південно-західних діалектах зберігає статус клітики, властивий також його аналогам у західно- і південнослов’янських мовах: пор. ‘як ся маєте?’. Ще в роботі [Kemmer 1993] було введено поняття легких і важких показників зворотності (у її термінології легкі – middle markers): перші частіше вживаються з дієсловами, дія яких спрямована на себе (пор. укр. ‘мити себе’ і ‘митися’, але ‘любити себе’ і ‘*любитися’), частіше виражають некомпозиційну семантику

(властиву зокрема для метонімічної, автокаузативної та декаузативної зворотності) і схильні до часткової втрати продуктивності (пор. наведені вище приклади депонентних дієслів). З іншого боку, важкі показники, як правило, вживаються в умовах дискурсивної виділеності: пор. ‘я одягнув себе і свого брата’ і ‘*я одягнувся і свого брата’.

2.2. Джерела походження показників зворотності

Згідно зі спостереженнями в роботі [Schladt 2000], джерелами для зворотних займенників можуть бути такі засоби (у порядку частотності).

1. Частини тіла (з показниками посесивності або без них). Такий розвиток можна пояснити тим, що деякі фізичні дії виконавець якраз і спрямовує власне на своє тіло або його частину, а з іншими предикатами ті самі показники пізніше починають використовуватися за аналогією.

Так, у нігеро-конголезькій фула висловлювання ‘я поранив себе’ виглядатиме наступним чином ([Faltz 1977: 32], глоси дещо адаптовано):

Mi gaañi hoore-qam.

1SG.NOM поранити.PERF голова-1SG.POSS

Тобто, буквально, ‘я поранив мою голову’. Про те, що hoore ‘голова’ може вживатися у своєму прямому значенні, свідчить наступний приклад ([ibid: 33], глоси дещо адаптовано):

Tawo hoore-qam na muusa.

потім голова-1SG.POSS COP боліти.IMPERF

‘У той час у мене боліла голова’.

‘Голова’ використовується і в грузинській, хоча очевидно, що в наступному прикладі – скоріше метонімічно ([Creissels 2016: 64], глоси дещо адаптовано):

Čem-s tav-s bedžit st’udent’-ad vtvli.

POSS.1SG-ACC голова-ACC серйозний студент.ADV вважати.PRS.A1SG.P3SG

‘Я вважаю себе серйозним студентом’.

В австронезійській малагасійській ту ж функцію виконує іменник tena ‘тіло’ ([Faltz 1977: 33], глоси дещо адаптовано):

Namono tena Rabe.

убивати.PST тіло Рабе

‘Рабе убив себе’.

Іменники зі значенням ‘тіло’ використовуються також в угорській [Генюшене, Недялков 1991: 248] і в’єтнамській [Храковский 1978: 55], в арабській у відповідній функції виступає іменник ‘душа’ [ibid], в спорідненій з нею мальтійській – ‘душа’ і ‘подих’ [Heine, Miyashita 2008: 175], у нігеро-конголезькій акан – ‘шкіра’ [Faltz 1977: 172]. З плином часу для позначення відповідної частини тіла може бути «залучено» іншу лексему або ж іменник і похідний від нього зворотний показник можуть «розійтися» фонологічно (схоже, що саме такий сценарій спостерігаємо в івриті [ibid: 33-34]).

2. Іменники зі значенням ‘особа’, ‘власник’. У араванській паумарі (Південна Америка) ‘він бачить себе’ буквально звучить як ‘він бачить особистість’ ([Chapman, Derbyshire 1991: 178], цит. за [Schladt 2000: 105]):

Abono-ra na-noki-a-‘a-ha.

особа-OBJ CAUS-бачити-DETR-ASP-THEME

Знов-таки, такий розвиток зумовлений близькістю семантики відповідних іменників і власне зворотних займенників.

3. Емфатичні маркери (у поєднанні із особовими займенниками або самостійно). У роботі [Burch 1980: 149] джерелом для рефлексивного займенника в юто-ацтекській ют (Північна Америка) вказане слово nanǫ́ǫ-s ‘сам’ (цит. за [Heine, Miyashita 2008: 174]):

Ta’wá-ci̲ ’u nanǫ́ǫ-s nu̱ká-y.

чоловік-SM він сам чути-IMM

‘Чоловік почув себе’ / ‘Чоловік самотужки почув (щось)’ / ‘Тільки чоловік почув щось’.

У статті [König, Siemund 2000: 41] зазначено, що «підозріло» поширена в тюркських, фінно-угорських, кавказських, індійських і деяких інших мовах

омонімія інтенсифікаторів і зворотних займенників навряд може бути випадковою: інтенсифікатор підкреслює, що дія спрямована на себе, а не на когось іншого. Пор. також приклад з ірландської [Faltz 1977: 34]:

Ghortaigh Seán é.

поранив Шон його

Ghortaigh Seán é féin.

поранив Шон його самого (тобто себе)

Аналогічні конструкції використовуються в папуаській імонда ([Seiler 1985: 45], цит. за [Heine, Miyashita 2008: 193]).

У староанглійській мові спеціалізованих зворотних займенників не було: у відповідній функції використовувалися особові, а «зміну топіку» позначали вказівні. Згодом на базі вказівних займенників сформувалися артиклі, а зворотні утворилися завдяки злиттю емфатичних показників sylf/self з особовими/присвійними [Van Gelderen 2010: 144-145]: пор. he sees him ‘він бачить його’, he sees himself ‘він бачить себе’, I see myself ‘я бачу себе’ (див. також обговорення у [Faltz 1977: 19, 35-36]). Більше того, саме через емфатичність у більшості випадків логічно пояснити формування так званих далеких зворотних конструкцій[19] зокрема в англійській мові, коли рефлексивний займенник і його антецедент перебувають у різних клаузах (про емфатичні вжитки в англійській див. також [Reinhart, Reuland 1993]).

Пор. також if zud’ ‘він миє’, if p‘-zud’ ‘він миє себе’ в палеоазіатській нівхській і наступне висловлювання з тієї ж мови ([Geniušienė 1987: 372], глоси дещо адаптовано):

If jax kyrgud’, p‘i eri rozud’.

він.NOM він.ACC облишив він.сам.NOM річка.NOM плив

‘Він облишив його, а сам поплив через річку’.

[19] На жаль, у межах даної роботи ми не можемо детально зупинитися на явищі далекої зворотності, цій проблематиці присвячена збірка [Cole, Hermon, Huang 2001]; для повноти зазначимо, що Леонард Фальц розглядає можливість зворотного процесу: формування «звичайних» зворотних конструкцій на базі міжклаузальних [Faltz 1977: 251-256].

Через емфатичність логічно пояснити і можливість вжитку так званих розщепленозворотних конструкцій у декотрих мовах: пор., наприклад, у афразійській хауса ([Newman 2000: 524], цит. за [Haspelmath 2008c: 42]):

Laadì taa soòki káàn-tà.

Ладі 3SG критикувати себе-3SG.F[20]

‘Ладі критикувала себе’.

Laadì taa soòki káàn-sù.

Ладі 3SG критикувати себе-3PL

‘Ладі критикувала самих себе’ (тобто себе і ще когось), букв. ‘їх самих’.

4. Особові займенники. В австронезійській самоанській (Океанія) наступне висловлювання залежно від контексту має значення ‘він збирається вбити його’ / ‘він збирається вбити себе’ [Faltz 1977: 68]:

Ā fasi 'o ia 'e ia.

FUT убивати ABS 3SG ERG 3SG

Хайне і Міяшіта вказують на аналогічні конструкції в германській фризькій, папуаській харвей, декотрих малайсько-полінезійських мовах, а також у низці піджинів і креолів [Heine, Miyashita 2008: 175].

5. Лексема ‘повертатися’ (пор. власне термін «зворотність») або ‘знову’, ‘назад’. У яномамській санума (Південна Америка) ‘він застрелився’ буквально означає ‘він вистрелив зворотно’ ([Borgman 1991: 43], , цит. за [Schladt 2000: 105]):

Atakusa a-nö kama nia sapa ko-pa-so-ma.

зброя 3SG-INST 3SG стріляти зворотно.DIR повертатися-EXT-FOC-COMPL

(див. також обговорення у [Stoynova 2009])

6. Іменник ‘відображення’ (пор. англ. reflex ‘відображення’ і reflexive ‘зворотний’). У фінській мові ‘Юссі побачив себе’ буквально звучить як ‘Юссі побачив його відображення на воді’ ([Faltz 1977: 137], глоси дещо адаптовано):

Jussi näki itse-nsä.

[20] У цитованому джерелі глоси однини і множини змінено місцями; вочевидь, помилково.

Юссі.NOM бачити.PAST відображення.на.воді-3SG.POSS

7. Біляйменникові групи. У мові занде (Африка, класифікація суперечлива) ‘я вбив себе’ буквально перекладається як ‘я вбив на мене’ ([Tucker, Bryan 1966: 150], цит. за [Schladt 2000: 106]):

Mi̱-ímí tì-rɛ̀.

я-убити на-мене

(див. аналогічний приклад із гренландської у [Faltz 1977: 79])

Крім того, вищевказані засоби можуть комбінуватися, пор. приклад з сейшельського креолю на базі французької ([Corne 1988a: 75], цит. за [Schladt 2000: 106]):

I n koriz soṅ lekor li-mem.

він ТАМ покращити його серце його-сам

‘Він покращився’.

Окремо варто згадати про так звані дубльовані рефлексиви, які зустрічаються в деяких мовах Північного Кавказу. Їхня особливість у тому, що вони складаються з двох частин: перша приймає той самий маркер, що й антецедент, а друга – відповідно до ролі рефлексивізованого (у результаті виходить щось на зразок ‘сам себе’ / ‘сам собі’ / ‘сам про себе’ тощо). Такі конструкції можна продемонструвати прикладами з цахурської й аварської ([Lyutikova 2000] і [Rudnev 2011], цит. за [Schadler 2014: 80], глоси дещо адаптовано):

Rasul-e: wuž-e: wuž get-u.

Расул-ERG сам.M-ERG сам.M.ABS M.бити-PFV

‘Расул вдарив себе’.

ʕalicːa žincːago žiwgo č'wana.

Алі.ERG сам.ERG.EMPH сам.ABS.EMPH убивати.AOR

‘Алі убив себе’.

Неординарний спосіб позначати зворотність виробила хантийська мова (уральська сім’я, Сибір), а точніше, діалект села Тегі. У цій мові предикат може узгоджуватися або тільки із суб’єктом, або із суб’єктом і об’єктом. У випадку,

коли він об’єктно узгоджується з відповідним займенником третьої особи, з’являється можливість трактувати конструкцію як зворотну [Volkova, Reuland 2014: 617]:

Utltiteχo łuveł išək-s.

учитель він.ACC хвалити-PST.3SG

‘Учитель похвалив його’.

Utltiteχo łuveł išək-s-əłłe.

учитель він.ACC хвалити-PST-SG.3SG

‘Учитель похвалив його/себе’.

Можна було б припустити, що з часом остання конструкція закріпить однозначно зворотну семантику (оскільки для вказання на «незворотність» наявний структурно простіший спосіб), проте, на жаль, з огляду на соціолінгвістичну ситуацію мова вже зараз перебуває в доволі сумному стані.

2.3. Еволюція форм вираження зворотності

Автономні показники зворотності можуть поступово перетворюватися на клітики: так, французьке se займає строго проклітичну позицію (‘вони себе поважають’ → ils se respectent), поступаючись своїм місцем лише допоміжному дієслову в перифрастичних дієслівних формах (‘вони себе поважали’ → ils se sont respecté) і прямооб’єктним клітикам (‘вона купує його собі’ → elle se l’achète). В іспанській ситуація аналогічна, але se змінює позицію (на енклітичну) ще й в інфінітивах (‘поважати себе’ → respetarse) [Nedjalkov 2007: 188].

З іншого боку, в ретороманському діалекті сурселван відповідна форма вже виступає в якості повноцінного префікса: jeu selavel ‘я миюся’, ti selavas ‘ти миєшся’, el/ella selava ‘він/вона миється’, nus selavein ‘ми миємося’, vus selaveis ‘ви миєтеся’, els/ellas selavan ‘вони миються’ [Kemmer 1993: 168]. Це добре узгоджується із загальними граматикалізаційними тенденціями: у тих мовах, які мають давню писемну традицію, для багатьох афіксальних морфем можна встановити «автономні» лексичні джерела, з яких вони походять.

Перетворюючись на афіксальні морфеми, показники зворотності можуть опинятися в лінійно різних позиціях: так, у литовській мові показник s(i) використовується як постфікс (mokyti ‘учити’, mokyti-s ‘учитися’ [Geniušienė 1987: 68]), але якщо в дієслова є префікс, цей показник вклинюється між ним і коренем (at-kelti ‘піднімати’, at-si-kelti ‘підніматися’ [Haspelmath 1990: 43]). Суфіксальні рефлексиви представлено, наприклад, у тюркських мовах: пор. чуваські š’ap ‘вдарити’, š’apăn ‘вдаритися’ ([Резюков 1959: 136], транслітерація моя); інфіксальні – у нігеро-конголезькій лінгала, сіуанській лакота [Генюшене, Недялков 1991: 248], ірокезьких мовах Північної Америки [Faltz 1977: 275].

Своєрідна система вираження зворотності представлена в албанській мові. На додачу до автономного займенника vehte/vehtja, на зворотність може вказувати вибір особового закінчення дієслова у теперішньому й простому майбутньому часах (відповідно, -em, -esh, -et, -emi, -eni, -en), а також в імперфекті (-esha, -eshe, -esh(ej), -eshit, eshin); поєднання допоміжного дієслова jam ‘бути’ з дієприкметником (аналогічно до індоєвропейських перифрастичних пасивів) у перифрастичних минулих формах і другому майбутньому; «зворотна частка» u в аористі ([Eintrej 1982: 97-98], цит. за [Geniušienė 1987: 242]).

Важливо, що автономні показники, як правило, дозволяють виражати значно ширший спектр значень (наприклад, комбінуючись із біляйменниками: Зигмунт Фрайзингер пише про таку можливість зокрема для польського автономного siebie, але не для клітичного się [Frajzyngier 2000: 134]), хоча і придієслівні можуть відповідати «непрямим» партиципантам: рос. ‘смотреться (в зеркало)’ співвідноситься з ‘смотреть на себя’. «Придієслівність» логічним чином може зумовлювати і різного роду морфологічні обмеження: пор. рос. ‘кричать’ і утворене за допомогою циркумфікса[21] ‘раскричаться’ (‘*раскричать’, ‘*кричаться’), але тільки ‘смеяться’ → ‘рассмеяться’ (тобто виникає заборона на приєднання другого -ся).

[21]Про аналогічні зворотні циркумфікси (з доволі різнобарвним планом значення) у литовській і латиській мовах див. зокрема [Geniušienė 1987: 153-155].

Крім того, за утрати автономності у словоформи, яка співвідноситься з пацієнтивом, можна очікувати і зміни перехідності конструкції. Пор. приклад з австралійської дірбал ([Dixon 1972: 86-90], цит. за [Aissen 1982: 13], глоси дещо адаптовано):

Bala yugu baŋgul yaɽangu buyban.

той.NOM палиця.NOM той.ERG чоловік.ERG ховати

‘Чоловік ховає палицю’.

Bayi yaɽa byuba-yir-iñu.

той.NOM чоловік.NOM ховати-REFL-PRES

‘Чоловік ховається’.

Тобто, оскільки у конструкції, так би мовити, зник автономний об’єкт, кодування ініціатора дії змінилося з ергативного на абсолютивне (пор. аналогічні приклади з ескімосько-алеутської гренландської у [Faltz 1977: 127]).

Дещо складніше показати зміну перехідності за акузативної орієнтації, проте, наприклад, у французькій презентаційні конструкції виду il passe un train tout les heures ‘потяг їде кожну годину’ не вживаються з перехідними дієсловами, і тим не менше можливе висловлювання il s’offrira une femme pour mener le combat, букв. ‘жінка запропонує себе, щоб очолити битву’ [Kemmer 1993: 212]. Також на (не) зміну перехідності може вказувати вибір допоміжного дієслова у відповідних конструкціях: пор. приклади з французької, у якій при перехідних дієсловах у минулому часі в якості допоміжного використовується avoir ‘мати’, а за наявності зворотних клітик – être ‘бути’, й данської, де таке протиставлення відсутнє ([Doron, Rappaport Hovav 2007: 17], глоси дещо адаптовано):

Marie a habillé l’enfant / Marie s’est habillée.

Марі AUX одягати.PAST.PTCP.M ART дитина / Марі REFL AUX одягати.PAST.PTCP.F

‘Марі одягнула дитину’ / ‘Марі одягнулася’.

Marie har klædt barnet på / Marie har klædt sig på.

Марі AUX одягати.PAST.PTCP дитина.ART PRVB / Марі AUX одягати.PAST.PTCP REFL PRVB

‘Марі одягнула дитину’ / ‘Марі одягнулася’.

(аналогічно до французької вибирається допоміжне дієслово в італійській, аналогічно до данської – в німецькій і нідерландській [Reinhart, Siloni 2005: 38]; про відповідні тести для івриту див. [ibid: 8])

Очікуваним чином, депонентні зворотні дієслова зустрічаються не тільки в українській, але й в інших мовах: пор. хоча б французькі s’avérer ‘виявитися’, s’évanouir ‘втрачати свідомість’ [Creissels 2016: 73]; див. також переліки з різних мов у [Geniušienė 1987: 299] і [Kemmer 1994: 186]. Серед інших фактів, пов’язаних з такими дієсловами, можна відзначити те, що в ескімоській їх нараховується приблизно 200 ([Vaxtin 1981: 267], цит. за [Geniušienė 1987: 339]), а також те, що депонентність не обов’язково корелює із морфологічною єдністю: пор. англійське perjure oneself ‘порушувати присягу’, німецьке schämen sich ‘соромитися’ або шведське uppföra sig ‘поводитися’ [Schäfer 2016: 21]. Іноді депонентними можуть бути не лексеми, а окремі словоформи (можна говорити про «часткову депонентність»): пор. рос. ‘*трескать’, ‘трескаться’, ‘треснуть‘, ‘*треснуться’, а також ‘атрофироваться’, ‘*атрофировать’ і ‘атрофирован’ [Babby 2009: 44].

Як і в українській, депонентні дієслова в інших мовах можуть переосмислюватися як перехідні: пор. лат. deos vereo-r ‘богів боюся/поважаю’, rem incredibilem reo-r ‘(цю) річ неймовірною вважаю’ [Мельчук 2000: 213]. У наступному приклад з грецької депонентний показник зворотності в складі перехідного дієслова виражає також число і особу підмета ([Embick 1997: 62], глоси дещо адаптовано):

Metaxirízo-me polí to lexikó mu ótan gráfo eliniká.

користуватися-N/A.1S багато ART словник.ACC мій коли писати.1S грецька

‘Я часто користуюся своїм словником, коли пишу грецькою’.

(аналогічний приклад з івриту див. у [Doron 2013: 22])

Пор. також ісландське skammast sín ‘соромитися’, в якому представлено два зворотні показники, принаймні історично [Берков 2001: 285].

2.4. Еволюція семантики зворотності

За аналогією до української, інші мови також демонструють приклади «метонімічно зворотних» дієслів; пор. в албанській і удмуртській [Geniušienė 1987: 247, 312]:

Ai kreh flokët / Ai kreh-ët[22].

він причісує волосся / він причесувати-RM.PRES.3SG

‘Він причесує своє волосся’ / ‘Він причесується’.

Anaj-ø ki-ze sut-iz / Anaj-ø sut-iśk-iz.

мати-NOM рука-ACC.POSS опекти.PAST.3SG / мати-NOM опекти-RM-PAST.3SG

‘Мати опекла руку’ / ‘Мати опеклася’.

Дещо парадоксальний з точки зору «середньоєвропейського стандарту» приклад можна знайти в нігеро-конголезській фула ([Njalibuli 1983: 142], цит. за [Geniušienė 1987: 312]):

O tiggit-ii gite makko dêe / O tiggit-ike.

вона піднімати-ACT.PERF очі її ті / вона піднімати-RM.PERF

‘Вона підняла свої очі’ / ‘Вона підняла свої очі’, букв. ‘піднялася’.

Пор. також ivryd’ ‘прибрати’ / p’-ivryd’ ‘прибратися’ (у своєму домі) у палеоазіатській нівхській ([Недялков, Сильницкий 1969: 42], транслітерація моя) і англ. I express my feelings ‘я висловлюю свої відчуття’ / I express myself ‘я висловлююся’ (аналогічний шведський приклад див. у [Solstad, Lyngfelt 2006: 7]); декотрі французькі, німецькі й татарські посесивно-зворотні приклади обговорюються зокрема в [Сай 2008: 514-515].

Широко росповсюджені в інших мовах і аналоги українських автокаузативів: пор. сербохорватські Lazar diže knjigu ‘Лазар піднімає книгу’ і Lazar se diže ‘Лазар піднімається’ [Mørk 1970: 66-67]; також приклади з

[22] У цитованому джерелі Ai kreb floket, Ai krib-et; вочевидь, помилково.

вірменської [Kozinceva 1981: 86] й нігеро-конголезької фула [Njalibuli 1983: 141] (цит. за [Geniušienė 1987: 251-252, 316]):

Ašot-ə k͡har-ə den netec / Ašot-ə arad͡ž net-v-ec.

Ашот-ART камінь-ART геть кинув / Ашот-ART уперед кидати-RM-PAST

‘Ашот кинув камінь’ / ‘Ашот кинувся вперед’.

O hommb-ii terd̂e makko / O hommb-ike.

він згинати-ACT.PERF тіло його / він згинати-RM.PERF

‘Він зігнув його тіло’ / ‘Він зігнувся’.

(зазначимо, що точні відповідники українського ‘кинутися’ присутні в литовській, німецькій, мансі, ерзянській, мокшанській, грузинській, кечуа, кабардино-черкеській тощо, тож таке переосмислення типологічно доволі «популярне» [Генюшене, Недялков 1991: 250])

Автокаузативна семантика може виявляти себе незалежно від утрати відповідним показником автономності: пор. англ. conduct oneself ‘поводитися’, find oneself ‘знайти себе’; з іншого боку, hurt oneself ‘поранити себе’ / ‘поранитися’ може дозволяти і власне зворотне, і автокаузативне тлумачення в залежності від контексту.

Як і в українській, автокаузативність може посприяти зміні керування: литовське taisyti ‘лагодити’, ‘виправляти’ не може сполучатися з інфінітивом, в той час як для taisyti-s ‘(при)готуватися’ таке вживання можливе: jis taiso-si išvažiuoti ‘він готується піти’ [Geniušienė 1987: 146]. У чеській мові učit se ‘учитися’ вживається як перехідне: пор. učit se češtinu ‘учити чеську мову’, букв. ‘учитися чеську’ [Naughton 2005: 133].

Знаходимо в інших мовах і декаузативні дієслова: пор. нім. Hans öffnete die Tür ‘Ганс відчинив двері’, die Tür öffnete sich ‘двері відчинилися’ [Schäfer 2008: 1]; також у фінській і чуваській ([Geniušienė 1987: 321], глоси дещо адаптовано):

Hän avaa-ø ove-a / Ovi ava-utu-ø.

він-NOM відчиняти-PRES двері-PART / двері-NOM відчиняти-RM-PRES

‘Він відчиняє двері’ / ‘Двері відчиняються’.

Văl patak-a xus’-nă / Patak-ø xus’-ăl-nă.

він-NOM палиця-DAT/ACC ламати-PAST.3SG / палиця-NOM ламати-RM-PAST.3SG

‘Він зламав палицю’ / ‘Палиця зламалася’.

Пор. також англійську «аналітичну» пару: he manifested his impatience ‘він проявив свою нетерпимість’ / his impatience manifested itself, букв. ‘його нетерпимість виявила себе’ [Geniušienė 1987: 188] (про конструкції такого типу в англійській див. також [Stephens 2006]).

Більше того, як зазначає Дені Кресель [Creissels 2016: 69], «нерефлексивні» декаузативні показники зустрічаються в мовах світу не так часто (серед винятків згадуючи нігеро-конголезську тсвана). Судячи з усього, в місумалпанській ульва (Центральна Америка) декаузативний показник -da-/-wa- раніше використовувався як зворотний, але на даному етапі «віддав» цю функцію іменнику kal ‘нога’ [Koontz-Garboden 2008: 14-17]. Розмежовує зворотні й декаузативні показники також угорська: перші утворюються від других за допомогою протетичної фонеми /k/ [Мельчук 1998: 394-395].

Важко визначити семантичне співвідношення між відповідними дієсловами в наступній латиській парі ([Geniušienė 1987: 147], глоси дещо адаптовано):

Viņ-š paveica lielu darb-u / Viņ-am paveicā-s

він-NOM виконав великий.ACC робота.ACC / він-DAT виконав-RM

‘Він виконав велику роботу’ / ‘Йому пощастило, букв. йому виконалося’.

У тій же роботі знаходимо ідіоматичні приклади з литовської: uždegti ‘палити’ і už-si-degti ‘загоратися’ (стор. 29), duoti ‘давати’ і duoti-s ‘здаватися’, gauti ‘отримувати’ і gauti-s ‘діставатися (кудись)’ (стор. 146), rinkti ‘збирати’ і rinkti-s ‘побиратися’ (стор. 150); там же представлені аналогічні ілюстрації з інших мов (стор. 300). Пор. також у тюркській якутській bil ‘знати’, bilin ‘визнавати’ [Reuland 2008: 523].

В окремих мовах семантика показника зворотності може еволюціонувати доволі специфічним чином. Так, у пама-ньюнгській їдінь (Австралія) відповідний маркер -:ḍi-n може вказувати на випадковість або тривалість дії, заповнення агентивної позиції неістотою, створювати «деривації» на зразок ‘класти’ → ‘мати

в наявності’ тощо ([Dixon 1977: 274 і далі], цит. за [Сай 2008: 198-199]). Нарешті, «крайній» випадок – (майже) повне вивітрення семантики: пор. рос. ‘белеть(ся)’, ‘искрить(ся)’, ‘светить(ся)’; ісландське dvelja(st) ‘селитися’ [Kemmer 1994: 185]; старонорвезьке þykkja(sk) ‘думати’ [Kemmer 1993: 33].

2.5. Вираження зворотності «незворотними» засобами

Передусім слід зазначити, що для антецедентів, які представлені першими двома особами, вказати на зворотність можна і без «спецзасобів»: пор. латинські amō mē (букв. ‘люблю мене’), amās tē (‘любиш тебе’), amat sē (‘любить себе’), amāmus nōs (‘любимо нас’), amātis vōs (‘любите вас’), amant sē (‘люблять себе’) [Nedjalkov 2007: 185]. Ця ситуація представлена і в сучасних романських, а також у німецькій і скандинавських мовах, у той час як, наприклад, східнослов’янські використовують в усіх особах зворотні займенники, а англійська – емфатичний показник: пор. you wash me ‘ти миєш мене’ і I wash myself ‘я мию себе’ (пор. також wash oneself, за узагальненого референта)[23]. На позначення першого типу маркування пропонувався термін «функціональне», другого – «стратегічне» [Faltz 1977: 118-119] (міркування щодо первинності того чи іншого див. [ibid: 225-229]), а також, відповідно, «економне»і «експресивне» [Kemmer 1993: 48].

Певні дієслова частіше за інші виражають дію, спрямовану на себе; у зв’язку з цим у [Kemmer 1993] пропонується виділяти спеціальний клас «природньо зворотних» дієслів, але термінологічно «обережніше» говорити про інтровертивні й екстровертивні дієслова з розмитою межею між ними. Відповідно, декотрі мови використовують зворотні показники тільки з екстровертивними предикатами: пор. hearde himsels ‘почув себе’ і wasket him ‘помився’ (букв. ‘помив його’) у германській фризькій; у другому випадку ситуація зворотна «за замовчуванням» і вживати структурно складніший,

[23] Леонард Фальц вказує на те, що в юто-ацтекських оодхам (папаго) і піма зворотні займенники вживаються в третій і другій особах, але не в першій, а в протонорвезькій на певному етапі розвитку зворотні займенники вживалися в усіх випадках, крім першої особи однини, але це скоріше пов’язано з перехідними стадіями функціонування цих мов [Faltz 1977: 44, 119-121].

композитний, зворотний займенник потреби немає [Haspelmath 2008c: 44]. Пор. також фризький декаузатив de doar iepenet him ‘двері відчинилися’ (у фризькій ‘двері’ виступають у чоловічому роді однини), букв. ‘двері відчинили його’ [Schäfer 2016: 7]. Аналогічно в середньоанглійській: he cladde hym as a poure laborer ‘він одягнувся як бідний і робітник’ / him self he hynge ‘він повісив себе’ [Faltz 1977: 242-243]. Про схожу ситуацію в спорідненій африканс див. [Lekakou 2005: 220].

Якщо ж говорити про «непацієнтивні» позиції, то в них співвіднесеність із підметом часто ще більш очікувана [Haspelmath 2008c: 53]. Відповідно, для позиції посесора маємо англійське she killed her/*herself’s lover ‘вона вбила її/свого коханця’; пор. контраст у нігеро-конголезькій акан, де додатковий маркер зворотності присутній в позиції об’єкта, але не посесора [Faltz 1977: 172-174]:

Mary hũũ nɛ̃ hɔ̃.

Мері бачити.PAST 3SG.POSS REFL

‘Мері (по)бачила себе’.

John praa nɛ̃ 'fie.

Джон підмітати.PAST 3SG.POSS будинок

‘Джон підмів його/свій будинок’.

У контексті позиції посесора декотрі мови «дають змогу» вибирати між зворотним і анафоричним займенниками; пор. приклади з індоіранської орія [Ray 2000: 588] і нахсько-дагестанської цезької [Polinsky, Comrie 1999: 329] (цит. за [Haspelmath 2008c: 52], глоси дещо адаптовано):

Raama nija bahi paḍhilaa / Raama taa bahi paḍhilaa.

Рама свій книга читає / Рама його книга читає.

‘Рама читає свою книгу’ / ‘Рама читає свою/його книгу’.

ʕal-a nes-a nesi-z qizaniyo-r ɣˁutku r-oy-si / ʕal-a nesi-z qizaniyo-r ɣˁutku r-oy-si.

Алі-ERG себе-ERG себе-GEN2 родина-DAT будинок IV-робити-PSTWIT / Алі-ERG він-GEN2 родина-DAT будинок IV-робити-PSTWIT

‘Алі збудував будинок для своєї родини’ / ‘Алі збудував будинок для його/своєї родини’.

У фінській за присутності посесивного суфікса конструкція інтерпретується як зворотна, а додача аналітично вираженого посесора позбавляє цієї інтерпретації [Haspelmath 2008c: 54]:

Hän syö ruoka-nsa / Hän syö hän-en ruoka-nsa.

вона їсть їжу-3SG.POSS / вона їсть вона-GEN їжа-3SG.POSS

‘Вона їсть свою їжу’ / ‘Вона їсть її їжу’[24].

Локативні (і неактантні) аргументи теж із більшою статистичною ймовірністю будуть «зворотними», тому зокрема в англійській для їхнього кодування можливі певні коливання: пор. Krag the robot placed a sandwich in front of him/?*himself ‘робот Крег поклав сендвіч перед собою’, Krag the robot unscrewed a panel in his abdomen and placed a sandwich inside himself/?him ‘робот Крег відкрутив панель у себе в животі й поклав сендвіч усередину себе’ [Faltz 1977: 107], God is inside itself/*it ‘Бог усередині себе’, Max saw a gun near himself/him ‘Макс побачив пістолет біля себе’, Max likes jokes about himself/him ‘Макс любить жарти про себе’ [Reinhart, Reuland 1993: 688, 661], we washed us our hands, букв. ‘ми помили нам наші руки’ [Kalluli 2013: 342], John had/brought/took the book with him ‘Джон мав/приніс/узяв книгу із собою’ [Faltz 1977: 278]. Пор. також у турецькій ([ibid: 134], глоси дещо адаптовано):

Hasan (kendi) yan-ın-da bir yılan gör-dü.

Хасан.NOM REFL бік-3SG.POSS-LOC один змія бачити-PAST

‘Хасан побачив біля себе змію’.

(про аналогічні приклади з інших мов див. [ibid: 109-115])

Своєрідна ситуація представлена в афразійській тамазіхтській: за вживання в локативному контексті зворотного займенника (походить від іменника ixf ‘голова’) речення набуває буквального прочитання ([ibid: 139], глоси дещо адаптовано):

I-annay Ali ifiɣr θama-na / I-annay Ali ifiɣr θaman ixf-(n)ns.

[24] З іншого боку, історично посесивно-зворотні займенники в декотрих індоєвропейських мовах із часом, навпаки, було переосмислено як посесивні третьої особи однини: пор. німецьке sein, нідерландське zijn, французьке son, іспанське su, але, наприклад, не шведське sin [Faltz 1977: 203, 277].

3SG-бачив Алі змія бік-3MSG / 3SG-бачив Алі змія бік голова-3MSG.POSS

‘Алі побачив змію біля себе’ / ‘Алі побачив змію біля своєї голови’.

Ті самі фактори знижують імовірність вживання зворотних показників у міжклаузальних контекстах, у тому числі «підйомних»: пор. фризьке Winnie fielde him fuortglieden ‘Вінні відчув, що вислизає’, букв. ‘його вислизаючим’ [Volkova, Reuland 2014: 594]. Пор. також англ. «далекозворотні» Max boasted that the queen invited him/*himself for a drink ‘Макс хвалився, що королева запросила його випити’ / Max boasted that the queen invited Lucie and himself/him for a drink ‘Макс хвалився, що королева запросила Люсі та його випити’ (в останньому випадку himself не є безпосереднім актантом invite) [Reinhart, Reuland 1993: 670]; про англійську див. також [Asudeh 1998].

Французька зворотна клітика se не використовується з прийменниками (що додатково свідчить про її рух у бік «придієслівності»): пор. Jean a vu un serpent près de lui ‘Жан побачив змію біля себе/нього’, Jean pensait á lui-même ‘Жан думав про себе’ [Faltz 1977: 20, 114]; а також у поєднанні з «похідними підметами», пор. наступні приклади з пасивом і підйомом ([Washio 1993: 67-68], глоси мої):

*Jean se sera décrit par sa femme / Jean sera décrit à lui-même par sa femme.

Жан REFL.DAT AUX.FUT описувати.PTCP INS 3SG.POSS жінка / Жан AUX.FUT описувати.PTCP ALL 3SG.DAT-INTENS INS 3SG.POSS жінка

‘Жан буде описаним собі (Жану) своєю жінкою’.

Jean *se/lui semble avoir raison.

Жан REFL.DAT/3SG.DAT здаватися.PRS.3SG мати рація

Букв. ‘Жан здається собі маючим рацію’.

(детальніше про вибір між маркерами se/lui(-même) у французькій див. [Zribi-Hertz 2008]; про схожу ситуацію в іспанській – [Faltz 1977: 143-145])

В івриті анафоричні займенники використовуються для давального користі (dativus commodi) ([Fox 1993: 9], глоси дещо адаптовано):

Dani axal lo et haoxel / Dani tiyel lo bagina.

Дані з’їв йому ART їжа / Дані гуляв йому в.саду

‘Дані з’їв собі їжі’ / ‘Дані гуляв собі в саду’.

Пор. Dani natan lo et hakadur ‘Дані дав йому м’яч’, де зворотне прочитання неможливе. У тій же мові знаходимо (не) використання зворотних показників залежно від «дейктичного» контексту ([Faltz 1977: 106], глоси дещо адаптовано):

Xanan mašax elav et ha-séfer / Xanan hirxik et ha-sefer meacmo.

Джон тягнути.PAST до.він ACC ART-книга / Джон штовхати.PAST ACC ART-книга від.REFL.3MSG

‘Джон потягнув книгу до себе’ / ‘Джон відштовхнув книгу від себе’.

«Дейктичний» контекст може впливати на вибір конструкції також у японській; пор. пару речень з далекою зворотністю [Pollard, Xue 2001: 331]:

Takasi wa Yosiko ga zibun o tazunete-kita node uresigatta.

Такасі TOP Йосіко SUB себе OBJ візит-прийти бо радий

‘Такасі був радий, бо Йосіко прийшов до нього з візитом’.

*Takasi wa Yosiko ga zibun o tazunete-itta node uresigatta.

Такасі TOP Йосіко SUB себе OBJ візит-піти бо радий

‘Такасі був радий, бо Йосіко пішов до нього з візитом’.

2.6. Вибір між кількома способами вираження зворотності

З точки зору базових протиставлень між легкими і важкими показниками доволі показова ситуація в скандинавських мовах: «старий», синтетичний, показник зворотності з великою кількістю дієслів уже не вживається, і продуктивним є тільки «новий», аналітичний (крім того, на відміну від синтетичного, він узгоджується з антецедентом за особою). Пор. для дієслова ‘радіти’: ісл. gleðja-st, шв. glädja-st / glädja sig, данськ. glæde sig, норв. glede seg; для дієслова ‘відчинятися’: ісл. opna-st, шв. öppna-s / öppna sig, данськ. åbne-s / åpne sig, норв. åpne seg ([Берков 1985: 64-66], цит. за [Генюшене, Недялков 1991: 263]). Зазначимо також, що обидва показники походять від протогерманського *sik [Kemmer 1993: 190-191].

У мовах, де наявний тільки один маркер (французька, італійська, іспанська, німецька), в контекстах дискурсивної виділеності зазвичай «доводиться» залучати

посилювачі (емфатичні показники): пор. німецькі Paul verletzte sich ‘Пауль поранився’ і Paul verletzte sich selbst ‘Пауль поранив себе’ [Siemund, Hole 2006: 210]; французькі Jean s’est acheté des bonbons ‘Жан купив собі цукерок’ і Jean a acheté des bonbons pour Marie et pour lui(-même) ‘Жан придбав цукерки для Марії й для себе’ [Faltz 1977: 104-105].

Розгляньмо контраст між нідерландськими zich і zichzelf. Протиставлення на зразок Max wast zich ‘Макс миється’ і Max haat zichzelf ‘Макс ненавидить себе’ можна пояснити належністю першого предиката до класу інтровертивних [Lidz 2001: 246-247]. У нідерландській до цього класу, що не надто очікувано, належать у тому числі ontwapenen ‘роззброювати’ і branden ‘спалювати’ [Schadler 2014: 9], але Ерік Ройланд пояснює таку співвіднесеність афектованістю співвідносних з ними підметів і додає ще одну контрасну пару: Jan snijdt zich ‘Ян ріжеться’ і Jan ziet zichzelf ‘Ян бачить себе’ [Reuland 2000: 33]. Можливе тільки Henk hoorde zichzelf ‘Генк почув себе’, але в реченні з підйомом рівноможливі Henk hoorde zich/zichzelf zingen, букв. ‘Генк почув себе співаючим’ [Reinhart, Reuland 1993: 710]. Легкий маркер використовується і для локативних контекстів на зразок Max legt het boek achter zich ‘Макс кладе книгу позаду себе’; пор. Max praat over zichzelf ‘Макс говорить про себе’ [ibid: 665].

Крім того, zich вживається для передачі автокаузативної або декаузативної семантики [Lekakou 2005: 216-222], а також із депонентними дієсловами: пор. hij vergist *(zich) ‘він помиляється’, букв. ‘він забувається’ [ibid: 221]. Різниця між реченнями de soldaten verdedigden zich met succes / de soldaten verdedigden zichzelf met succes ‘солдати захистилися успішно’ полягає в тому, що в першому випадку мова може йти про успішний захист території (ціною, наприклад, великих втрат), а в другому – і про захист території, і про збереження живими власне солдатів [Reuland 2008: 546].

Ще одним контрастивним контекстом може бути так званий псевдозворотний (англ. near-reflexive; термін запропоновано Реєм Джекендофом). Якщо Рінго Стар завітав у музей воскових фігур, побачив там свою статую і

вирішив роздягнути її, це можна описати тільки першим з наступних речень [Schäfer 2016: 31]:

Plotseling begon Ringo zichzelf te ontkleden.

раптом почав Рінго себе щоб роздягати

‘Рінго зненацька почав роздягати себе’ (свою статую або власне себе).

Plotseling begon Ringo zich te ontkleden.

раптом почав Рінго себе щоб роздягати

‘Рінго зненацька почав роздягатися’.

Нетривіальна ситуація також у дравідійській каннада (Індія) [Lidz 2001: 230-248]. Рефлексивізовані актанти у цій мові кодуються посиленими зворотними займенниками (показник tann дубльовано):

Hari tann-annu-taane hoDe-d-a

Гарі особа-ACC-особа вдарити-PST-3SM

‘Гарі вдарив себе’.

Рефлексивізовані сирконстанти кодуються або простими, або посиленими зворотними займенниками:

Hari pustaka-vannu tann-a / tann-a-tann-ee hindee nooD-id-a.

Гарі книга-ACC особа-GEN особа-GEN-особа-EMPH позаду бачити-PST-3SM

‘Гарі побачив книгу позаду себе’.

У контексті далекої зворотності простий і посилений зворотні займенники протиставлені наступним чином:

Hari Raaju tann-annu hoDe-d-a anta heeL-id-a.

Гарі Раджу особа-ACC вдарити-PST-3SM що говорити-PST-3SM

‘Гарі сказав, що Раджу вдарив його (Гарі)’.

Hari Raaju tann-annu-taane hoDe-d-a anta heeL-id-a.

Гарі Раджу особа-ACC-особа вдарити-PST-3SM що говорити-PST-3SM

‘Гарі сказав, що Раджу вдарив себе’.

Однак поява показника зворотності на власне предикаті дозволяє використовувати простий зворотний займенник замість посиленого:

Hari tann-annu hoDe-du-koND-a.

Гарі особа-ACC вдарити-PP-REFL.PST-3SM

‘Гарі вдарив себе’.

Raaju Hari tann-annu hode-du-koND-a anta heeL-id-a.

Раджу Гарі особа-ACC вдарити-PP-REFL.PST-3SM що говорити-PST-3SM

‘Раджу сказав, що Гарі вдарив себе’.

У ситуації в музеї воскових фігур тільки перше з наступних речень може мати дві інтерпретації:

Ringo tann-annu-taane boolis-id-a.

Рінго особа-ACC-особа голити-PST-3SM

‘Рінго голить себе’ (‘свою статую або власне себе’).

Ringo tann-annu boolis-i-koND-a.

Рінго особа-ACC голити-PP-REFL.PST-3SM

‘Рінго голиться’.

Якщо сталося так, що статуя Рінго впала і сам Рінго це бачив, цю ситуацію можна описати так:

Ringo tann-u-taane bidd-uvudu nooD-id-a.

Рінго особа-NOM-особа падати-NOMNL бачити-PST-3SM

‘Рінго побачив, як він упав’ (тобто він сам / його статуя).

У той час як наступне речення може вказувати тільки на падіння власне Рінго:

Ringo tann-u bidd-uvudu nooD-id-a.

Рінго особа-NOM падати-NOMNL бачити-PST-3SM

‘Рінго побачив, як він сам упав’.

Ще один контекст – так звані порівняльні еліпси (англ. comparative deletion constructions). Перше речення з наступних двох дозвляє тільки глевке (англ. sloppy) тлумачення, друге – глевке і точне (англ. strict):

Rashmi Siita-ginta cheenage tann-annu rakshisi-koLL-utt-aaLe.

Рашмі Сіта-COMP краще особа-ACC захищати-REFL-NPST-3SF

‘Рашмі захищається краще за Сіту’.

Rashmi Siita-ginta cheenage tann-annu-taane rakshis-utt-aaLe.

Рашмі Сіта-COMP краще особа-ACC-особа захищати-NPST-3SF

‘Рашмі захищається краще за Сіту’ / ‘Рашмі захищає себе краще, ніж Сіта захищає Рашмі’.

Таким чином, можна зробити висновок, що в каннаді, на додачу до власне зворотних і власне анафоричних маркерів, є й певний проміжний тип. У [Cole et al 2008] представлено розбір схожого протиставлення в австронезійській перанаканській яванській, а в [Schadler 2014: 65-85] аналізується відповідна ситуація одразу в низці різних мов, зокрема в індонезійській, турецькій, маратхі та інших.

Згадаємо і про ситуацію в ірокезьких мовах (Північна Америка): тут «легкість» і «важкість» не однозначно корелює з «фонетичною довжиною». Так, у першому з наступних прикладів з північноірокезької зворотний показник містить більшу кількість фонем (і морфем), проте, як бачимо, саме він граматикалізувався для контекстів догляду за тілом ([Barrie, Alboiu 2008], цит. за [Schadler 2014: 45]):

Jan waʔ-h-at-yaʔt-ohae-ʔ.

Джон FACT-3SG.M.NOM-SRFL-тіло-мити-PUNC

‘Джон помився’.

waʔ-k-atat-aehsęthw-aʔ.

FACT-1SG.NOM-REFL-бити-PUNC

‘Я вдарив себе’.

Крім того, представлений у другому прикладі редуплікований показник нетривіальним чином розподілений з відповідним простим [Faltz 1977: 275].

Вибір між відповідними засобами може здійснюватися також з урахуванням джерела їхнього походження (вочевидь, внаслідок недограматикалізації): у карибському креолі пап’яменту при дієсловах, які вказують на нефізичну діяльність, вживається показник su mes ‘своя особистість’, а в «тілесних» контекстах – su kurpa ‘своє тіло’; декотрі дієслова можуть сполучатися з будь-яким з них ([Muysken 1993], цит. за [Schadler 2014: 35-36]).

Інколи мови дають можливість вживати більш як один показник зворотності одночасно безвідносно до семантики речення: пор. латиський приклад із двома морфологічними і одним синтаксичним маркерами, у якому було б достатньо будь-якого одного з них [Holvoet 2016: 7]:

Es atceros, ka vēl-ā ruden-ī ļāvo-s sevi pierunātie-s uz viņ-a koncert-u...

1SG.NOM пам'ятати.PRS.1SG що пізній-LOC.SG осінь-LOC.SG дозволяти.PST.1SG-RFL себе.ACC переконати.INF-RFL на 3-GEN.SG.M концерт-ACC.SG

'Я пам'ятаю, що пізньої осені дав умовити себе (піти) на його концерт'.

У японській за наявності на предикаті показника ziko можуть бути додатково використані зворотний або анафоричний займенники ([Aikawa 1993], цит. за [Fox 1993: 8]):

John-ga (zibun-o/kare-o) ziko-hihansita.

Джон-NOM себе-ACC/він-ACC себе-захистив

'Джон захистив себе'.

2.7. «Приіменні» засоби вираження зворотної семантики

Окремо варто розглянути випадки, коли показники зворотності приєднуються не до фінітних дієслів. Дослідники часто не приділяють цій темі достатньо уваги, тому даний підрозділ спиратиметься переважно на статтю [König 2011]. Кьоніг наводить прикладами зокрема англ. self-control 'самоконтроль', нім. Eigenlob/Selbstlob 'самосхвалення', франц. autodérision 'самовисміювання', amour-propre 'самозакоханість', кит. zì ài 'самозакоханість', грецьк. afto-élenxos 'самоконтроль', угорськ. ön-becsülés 'самооцінка', фінськ. oma-kiitos 'самодопомога', itse-luottamus 'самовпевненість'. У якості першого компоненту таких утворень виступають інтенсифікатори (іноді в урізаному вигляді: кит. zìjǐ → zì-), в т.ч. запозичені (франц. auto-, з грецької; пор. укр. 'автомобіль', де префікс не виділяється), другого – віддієслівні іменники (з поодинокими винятками на зразок нім. Selbstbild 'уявлення про себе', Bild – 'картина').

Відповідні номіналізовані іменники найчастіше співвідносяться з перехідними дієсловами, проте це не обов'язково: пор. 'впевненість у собі' → 'самовпевненість', нім. Selbstgespräch 'розмова із собою'. В окремих випадках отримані лексеми вказують не на власне зворотність (збіг суб'єкта дії з її об'єктом), а на самостійність дій виконавця: пор. 'я вивезу речі сам' → 'самовивіз'; 'самосуд'; також нім. Selbstabholer 'людина, яка забирає (наприклад, пошту) власноруч' ← abholen 'приходити по щось'[25].

Відповідні слова можуть бути основою для подальших трансформацій: 'самогубство' → 'самогубець', англ. self-discipline 'самодисципліна' → self-disciplined 'самодисциплінований', нім. Selbstdisziplin 'самодисципліна' → Selbstdisziplinlosigkeit 'відсутність самодисципліни', франц. autosuffisance 'самодостатність' → autosuffisant 'самодостатній' → s'autosuffire 'бути самодостатнім'.

Аналогічно до ситуації з «дієслівною» зворотністю, в мові може існувати «конкуренція» між «іменними» показниками: так, у німецькій є невелика кількість запозичених слів з грецьким префіксом auto- (Autobiographie 'автобіографія'), а також іменний інтенсифікатор selbst- і прикметниковий eigen-, які інколи утворюють контрасні пари: пор. Selbständigkeit '(економічна) незалежність' / Eigenständigkeit '(інтелектуальна) незалежність'. Два показники представлені також у фінській: іменниковий itse- і прикметниковий oma-.

Загалом можна сказати, що «недієслівна» зворотність характерна для мов з давніми писемними і філософськими традиціями (відповідні утворення, серед усього іншого, співвідносні з генералізованими референтами); у «молодших» за цим параметром мовах такі лексеми можуть з'явитися завдяки контактам. З іншого боку, той самий сенс може передаватися описовими конструкціями на

[25] У цьому контексті більш послідовним видається «підхід» чеської мови: пор. činnost 'діяльність' → samočinnost 'самодіяльність', mluva 'мова' → samomluva 'внутрішній діалог', vědět 'знати' → sebevědomí 'самовпевненість', vraždit 'вбивати' → sebevražda 'самогубство' [Копецкий и др. 1976] (основним засобом вираження «дієслівної» зворотності в чеській виступає клітика se); українське 'себелюбство' і російське 'себялюбие' існують, але за частотою вжитку поступаються, відповідно, 'самолюбству' і 'самолюбию'. Пор. також угорське mos-akod-ás (мити-REFL-NOM) і івритське hitraxcut: обидва означають 'самомиття' і утворені за тими самими моделями, що й відповідні зворотні дієслова [Reinhart, Siloni 2005: 20].

зразок англ. control of oneself ‘самоконтроль’, нім. Unzufriedenheit mit sich selbst ‘незадоволення собою’, франц. estime de soi ‘самооцінка’, confiance en soi ‘впевненість у собі’, initiative personnelle ‘особиста ініціатива’.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було систематизовано засоби вираження зворотньої семантики. Базовим є поділ на автономні (займенникові) і похідні від них станові (придієслівні); представниками «перехідного» класу є клітики. Основними джерелами для автономних показників зворотності є частини тіла, іменники зі значенням ‘особа’ / ‘власник’, емфатичні маркери, особові займенники, лексеми ‘повертатися’, ‘знову’, ‘назад’, ‘відображення’, а також біляйменникові групи.

Морфологічні способи маркування зворотності можуть бути представлені префіксами (як у зокрема ретороманському діалекті сурселван), суфіксами (чуваська), постфіксами (українська) або ж вибирати ту чи іншу позицію залежно від додаткових умов (литовська). Використання придієслівних показників очікувано пов’язане із загалом більшою кількістю обмежень; особливо яскраво їх виявляють депонентні дієслова.

Особливу увагу було приділено еволюції плану значення. Зв’язані показники не так часто вказують на власне зворотну семантику «в чистому вигляді»: можливими переосмисленнями є «метонімічне», «автокаузативне» (пов’язане з некомпозиційністю значення), а також «декаузативне» (за відсутності у суб’єкта агенсних компонентів). Було також розглянуто випадки із «складнокласифікаційною» семантикою.

За певних умов зворотну інтерпретацію можуть отримувати «незворотні» анафоричні елементи: вживання зворотних «спецзасобів» може обмежуватися співвіднесенням з третьою особою («економне маркування», романські мови), не поширившись на першу і другу (відповідно, «експресивне», зокрема українська). Для декотрих мов таким контекстом може бути співвіднесеність із класом інтровертивних предикатів, які виражають спрямовану на себе дію «за

замовчуванням». Аналогічні коливання засвідчені також для позиції посесора, локативних аргументів, сирконстантів і у випадках «далекої» зворотності.

Також було проаналізовано фактори, які можуть впливати на вибір між різними способами вказати на зворотність (за умови наявності такого вибору). Доволі поширене протиставлення легких і важких показників: перші частіше вживаються з інтровертивними дієсловами, а також схильні до ідіоматизації й часткової втрати продуктивності; для важких характерне використання зокрема за умов дискурсивної виділеності. Як свідчать ілюстрації з нідерландської й каннада, іноді на вибір між різними способами може впливати значна кількість факторів.

Окремо було розглянуто специфіку «приіменних» показників зворотності. Як правило, вони представлені інтенсифікаторами і найчастіше приєднуються до віддієслівних іменників. Такі утворення, у свою чергу, можуть ставати джерелом для подальших деривацій.

РОЗДІЛ 3
СТРУКТУРНІ ТИПИ ПАСИВНИХ СТАНІВ

3.1. Загальні характеристики пасивних трансформацій

Суть пасивної трансформації полягає в усуненні агентивного учасника з числа синтаксичних актантів предиката й, відповідно, збільшенні прагматичної ваги інших учасників (найчастіше – вихідного пацієнтива, який у більшості випадків піднімається на «звільнену» позицію, або власне дії): пор. ‘селяни зводять будинок’ і ‘будинок зводиться (селянами)’. На відміну від декаузативного перетворення, пасив не прибирає агентив із числа семантичних учасників ситуації: речення ‘будинок зводиться’ все одно передбачає присутність особи/осіб, що ведуть будівництво.

Серед причин, які зумовлюють зниження дискурсивної значимості агентива, може бути як його невизначеність, так і, навпаки, очевидність: пор. ‘скоро в Україні буде ухвалено новий закон’, де діячем вочевидь виступить Верховна Рада; з іншого боку, оскільки йдеться не стільки про абсолютну, скільки про відносну значимість, усуненню агентива може посприяти, наприклад, «важливість» вихідного пацієнтива.

Наочніше «боротьбу» пасива з вихідним агентивом можна продемонструвати прикладами з нігеро-конголезької чімвіні (згідно з деякими класифікаціями, це діалект суахілі). У першому з них предикат узгоджується з агентивом (другий іменний клас) і пацієнтивом (восьмий), у другому – тільки з новим агентивом (восьмий), в той час як колишній агентив виводиться з числа синтаксичних актантів і понижується в типову для сирконстантів інструментальну позицію (не припиняючи бути семантичним актантом ситуації ‘красти’), а на предикаті з’являється суфікс пасива ([Kisseberth & Abasheikh 1977: 185-186], цит. за [Dryer 1986: 819], глоси дещо адаптовано):

Wa:na wa-zi-bozełe zibu:ku.

діти 3PL.NC2-3PL.NC8-викрали книги

‘Діти викрали книги’.

Zibu:ku zi-bozel-a na wa:na.

книги 3PL.NC8-викрали-PASS INST діти

‘Книги були викрадені дітьми’.

У реляційній граматиці Пола Постала і Девіда Перлмуттера для учасника, що усувається внаслідок пасивної трансформації, використовується термін «шомьор» (від франц. chômeur ‘безробітний’).

Очевидно, що відповідні переранжування можна виконати і не вдаючись до пасивного перетворення: перестановкою слів (‘його ми бачили’), еліпсисами (‘надрукували нову монографію’), використанням безособових займенників для вказання на невизначеного діяча (франц. on ← лат. homō ‘людина’, німецьке man ← протогерм. *mann- ‘чоловік’), спеціальних безособових конструкцій (‘тебе не переплюнеш’) тощо; як ми побачимо нижче, інколи такі перетворення можуть стати джерелами для власне пасивів. З іншого боку, вони ж можуть «коригувати» результати пасивної трансформації: пор. ‘представниками клубу було проведено опитування’, де «кодувально» усунутий агентив тим не менше посідає лінійно пріоритетну першу позицію.

У вибірці Анни Сєвєрської пасиви представлені в 44-х відсотках мов: найчастіше вони зустрічаються в мовах Євразії й Африки; рідко – в Південно-Східній Азії, тихоокеанському регіоні, Австралії; схоже, що відсутні на Новій Гвінеї [Siewierska 2005: 435]. Пасивні конструкції демонструють значне розмаїття; на жаль, декотрі з них (наприклад, англійські непрямі пасиви на зразок this bed was slept in ‘у цьому ліжку спали’ або японські «неприємні», в англомовній літературі – adversative passive) ми вимушені залишити за межами цієї роботи.

3.2. Особливості пасивних трансформацій в українській мові

В українській мові пасивний стан виражається двома способами: за допомогою постфікса -ся і поєднанням зв’язкового дієслова ‘бути’ (нульового в

теперішньому часі) з пасивним дієприкметником або формою на -но/-то. У кожній з таких конструкцій колишній агентив (якщо присутній) виражається орудним відмінком; якщо при цьому в реченні вже наявний учасник в орудному відмінку, цей учасник, як правило, зміщується «далі»: пор. ‘?малюнок намальовано батьком олівцем’ → ‘малюнок намальовано батьком за допомогою олівця’.

Вище ми вже бачили, що зворотні за формою дієслова можуть виражати автокаузативне або декаузативне значення. Проте, наприклад, дієслово ‘пересуватися’ на додачу може мати ще й пасивне прочитання: пор. ‘шафа постійно пересувалася (кимсь) з місця на місце’. Така можливість – наслідок подальшої еволюції першопочатково зворотного показника: декаузатив відрізняється від автокаузатива відсутністю агентивних компонентів, а пасив їх, так би мовити, знову додає, але вже зі сторони зовнішнього учасника.

Свідченням того, що та чи інша конструкція передає не декаузативну, а пасивну семантику, може бути власне вказання на «зовнішнього» виконавця дії; крім того, в якості діагностичних можуть виступити так звані агенсноорієнтовані специфікатори на зразок ‘охоче’, ‘навмисно’ (можливі за автокаузативного або пасивного прочитання: пор ‘охоче рветься (кимсь)’) або, відповідно, пацієнсноорієнтовані ‘сам/сама/саме собою’ (для декаузативного: пор. ‘рветься саме собою’)[26]. Агенса передбачає також присутність у ситуації інструмента: пор. ‘двері ламалися’ і ‘двері ламалися молотком’ (логічно, що хтось цей молоток використовував). Ще одним свідченням наявності агенса може бути підрядне мети, проте схоже, що за певних специфічних контекстів така діагностика «дає збій»: пор. ‘вода холодна, щоб нам було комфортно’ (хоча, строго кажучи, йдеться скоріше про те, що воду було охолоджено).

В окремих випадках власне зворотне прочитання може «заблокуватися»: дієслово ‘ліквідуватися’ передає декаузативне або пасивне значення (що відповідає значно частотнішим «ліквідувальним» ситуаціям), а за потреби

[26] Звісно, за винятком буквальних прочитань відповідного модифікатора, як у ‘милується сам собою’, а також теоретично можливих ‘комісія контролюється сама собою’, де одна частина комісії контролює іншу й навпаки.

співвіднести пацієнса з агенсом використовується додатковий префіксальний «специфікатор»: пор. ‘самоліквідуватися’.

З іншого боку, деякі дієслова зі зворотним показником «від початку» можуть мати лише пасивну інтерпретацію: пор. ‘пилятися’, ‘ловитися’, ‘писатися’; за допомогою висловлювання ‘гроші якось самі витратилися’ його автор, вочевидь, хоче видати бажане за дійсне. Після того, як у мові з’являється багато дієслів, які можуть передавати як декаузативну, так і пасивну семантику, стає можливим і приєднання зворотних показників до дієслів з очевидними агентивними компонентами, за аналогією.

Вивчення другого способу вираження пасивності, зв’язкового дієслова в поєднанні з пасивним дієприкметником або формами на -но/-то, має в україністиці давню історію (пор. детальне обговорення прикладів з різних джерел у [Смеречинський 1932: 8-22], з поправкою на здебільшого історичну цінність декотрих міркувань автора; також [Плющ 1986: 119-120]). На сучасному етапі розвитку мови пасиви з дієприкметниками «спеціалізуються» на передачі стативної семантики (що ускладнює використання з ними усунутих агентивів), а з формами на -но/-то – динамічної. Саме цим пояснюється контраст між наступними прикладами: ‘основне значення слова зосереджене в корені’ (стативне прочитання) і ‘?основне значення слова зосереджено в корені’ (подійне, хоча навряд можна говорити про те, що хтось його зосереджував) [Shevelov 1963: 142]. Аналогічно в інших контекстах.

1. З прислівниками способу дії: ‘церкву було обережно зачинено’ / ‘??церква була обережно зачинена’.

2. За локалізації в часі: ‘церкву було зачинено о третій’, тобто ‘зачинили о третій’ / ‘церква була зачинена о третій’, тобто в цей час уже/ще була зачинена.

3. За вказання на проміжок часу: ‘церква була зачинена протягом трьох хвилин’, тобто перебувала в зачиненому стані / ‘церкву було зачинено протягом трьох хвилин’, тобто три хвилини тривали спроби зачинити церкву.

За нульової зв’язки пасиви з дієприкметниками або формами на -но/-то виражають значення перфекту: пор. ‘міст збудовано (і він досі функціонує)’ і ‘міст було збудовано (але потім, можливо, зруйновано)’.

Зазначимо також, що в пасивних конструкціях із формами на -но/-то зберігається оформлення вихідного пацієнтива і відсутнє узгодження з ним; це важлива особливість української мови, оскільки більшість мов за пасивної трансформації «піднімають» пацієнтив в пріоритетнішу позицію автоматично. Ці перетворення додатково підтверджують те, що для пасива визначальним є не збільшення прагматичної ваги вихідного пацієнтива, а усунення з пріоритетної позиції вихідного агентива (після чого прагматична вага пацієнтива теж може очевидним чином вирости, але вже в якості наслідку). Безагентивні пасиви дістали назву безособових (англ. impersonal passive), що не зовсім точно, оскільки такі конструкції не завжди описують ситуації «строго без учасників»; однак відповідний термін уже доволі надійно закарбувався в лінгвістичній літературі.

Як зазначає Емма Генюшене, якщо в мові є і віддієприкметниковий, і віддекаузативний пасиви, то зазвичай перший співвідносний зі статичними ситуаціями (що логічно пояснити його походженням), а другий – з динамічними [Geniušienė 1987: 270]. В українській мові цю тенденцію відображено в тому, що пасиви на -ся переважно утворюються від дієслів недоконаного виду, а віддієприкметникові – відповідно, від дієслів доконаного (аналогічна ситуація в російській, а також сербохорватській [Marelj 2004: 225]).

В українській також присутні псевдопасивні трансформації: їх відрізняє від власне пасивних інакше оформлення усунутого агентива (порівняно з оформленням канонічного агентива-агенса). Відхилення від прототипового оформлення може бути пов’язане з інгерентною семантикою колишнього агентива: пор. ‘двері відчинялися швейцарами’ і ‘двері відчинялися від вітру / ?вітром’; дещо спрощуючи, можна сказати, що «не-люди» концептуалізуються скоріше як причини, і відповідно, ситуація переосмислюється не як пасивна, а як декаузативна. Втім, якщо відповідний учасник концептуалізується як інструмент

(в цьому випадку орудний відмінок можливий), який не може діяти «самостійно», трансформація «лишається» пасивною: пор. ‘двері відчинялися ножем’.

Підставою для використання псевдопасивних конструкцій може бути не тільки інгерентна, але й поточна семантика: пор. ‘у мене розбивалися тарілки’, де діяч концептуалізується скоріше як локалізатор результатів дії через, так би мовити, низьку, «ненавмисну», задіяність у процесі (хоча власне локальне або бенефактивно-малефактивне прочитання теж можливе: пор. ‘у нас (гостями) постійно розбивалися тарілки’)[27].

Псевдопасивність може також зумовлюватися типом предиката. Так, важливим підтипом псевдопасивів є конверсивні: пор. ‘річка віддзеркалює дерева’ → ‘дерева віддзеркалюються в річці’, ‘вулкан вивергає попіл’ → ‘попіл вивергається з вулкану’, ‘вода розчинила цукор’ → ‘цукор розчинився у воді’, ‘вода облила його’ → ‘він облився водою’, ‘магніт притягнув монету’ → ‘монета притягнулася до магніту’. Їхньою особливістю є зокрема те, що усунутий агентив у них не виключається з числа актантів (‘?річка віддзеркалюється’, ‘?попіл вивергається’); крім того, вони зазвичай виражають локативні (часто стативні) відношення. Поза тим, в окремих випадках оформлення усунутого агентива в таких трансформаціях може збігатися з прототиповим: пор. ‘колони тримають стелю’ → ‘стеля тримається на колонах’, ‘колони підтримують стелю’ → ‘стеля підтримується колонами’ (але, наприклад, тільки ‘вершини вкрито снігом’, де підстав постулювати псевдопасив немає).

Ще одним важливим типом псевдопасивів є експерієнтивний. У висловлюванні ‘мені чуються якісь звуки’ виражений дативним відмінком агентив концептуалізується скоріше не як інструмент, а як напрям. Пор. також ‘я пригадую учорашнє’ → ‘мені пригадується вчорашнє’ (цей приклад може одночасно передавати семантику «випадковості»), ‘ти його не образив’ → ‘він не образився на тебе’, ‘екзамен не турбував його’ → ‘він не турбувався щодо екзамену’, ‘я відчуваю інтерес’ → ‘(?мною) відчувається інтерес’. Аналогічно до

[27] Цікаво, що висловлювання ‘я варю суп’ і ‘в мене вариться суп’, по суті, синонімічні, бо задіяність діяча в цьому процесі «за означенням» доволі опосередкована [Летучий 2006: 122].

конверсивних псевдопасивів, зрідка агентиви при предикатах такого роду все одно отримують прототипове «орудно-інструментальне» оформлення, незважаючи на очевидну відсутність «агенсності»: пор. ‘мене цікавить математика’ → ‘я цікавлюся математикою’.

Останнім типом псевдопасивів є модальні. Значною мірою «допомогти» модальному переосмисленню можуть два типи контекстів: генеричний (пор. ‘молочні продукти збереглися в холодильнику’ про актуальну дію і ‘молочні продукти зберігаються в холодильнику’ = ‘зараз’ / ‘треба зберігати’) і заперечний (‘двері не зачинилися’, яке, окрім простої констатації, дозволяє прочитання ‘не змогли зачинити’). У контексті можливості такі висловлювання часто поєднуються з кваліфікаторами, які додатково визначають характер протікання дії, зумовлений властивостями власне вихідних пацієнтивних учасників (‘легко’, ‘швидко’, ‘з труднощами’ тощо): справді, фраза ‘ця книга читається’ – це скоріше труїзм, на відміну від ‘ця книга легко читається’ (= ‘читабельна’), а ‘ця книга не читається’ скоріше співвідносне з ‘погано читається’. Використання «агенсних» прислівників або інструментальних аргументів можливе в прескриптивному (інструктивному) контексті: пор. ‘ця книга читається уважно’ (~ ‘цю книгу можна читати, тільки якщо бути уважним’), ‘риба береться руками’ тощо[28].

Що стосується вказання на діяча, то воно, як правило, відсутнє (зазвичай діяч генеричний), або ж виконавець концептуалізується як локалізація: ‘у нас продукти зберігаються тут’, ‘щось дисертація мені / у мене не пишеться’ (пор. зауваження М. Я. Плющ щодо типовості використання в таких реченнях займенникових слів зі значенням невідомої причини [Плющ 1986: 100-101]); у реченнях на зразок ‘такі плями відмиваються тільки дорогим порошком’ орудним відмінком вводиться не виконавець, а інструмент. Строго кажучи, саме через регулярне «непозначення» діяча відповідні конструкції поза контекстом часто двозначні: пор. ‘їжа готується на кухні’ (= ‘треба’) і ‘їжа готується (мамою) на кухні’ (звичайний пасив з актуальною або абітуальною семантикою).

[28] Теоретично можливий також «волітивний» контекст: пор. ‘у мене чухається рука’, тобто ‘мені хочеться чухати руку’.

Аналогічно можна говорити і про безособові модальні псевдопасиви, у яких реалізація відповідних ситуацій полегшується / ускладнюється зовнішніми обставинами: пор. ‘(Івану) не спиться’ (= ‘Іван не може/хоче спати’), ‘(мені) тут легко дихається’, ‘йому важко писалося’ (≠ ‘він важко писав’ [Плющ 1986: 101]) ‘сьогодні йому не сміється’ (через заборону на повторне приєднання показника -ся форма дієслова не змінилася, але змінилася діатеза), «дводативне» ‘чомусь мені не дуже йому віриться’ (пор. ‘у це віриться’), а також ‘(мені) хочеться’: взагалі кажучи, дієслово ‘хотіти’ може сполучатися з об’єктами в акузативі (‘я хочу ляльку’), але в агентивну позицію вони за відповідної трансформації не переходять (‘мені хочеться (мати) ляльку’), тож перетворення залишається безособовим. З іншого боку, перетворити безособовий псевдопасив на «особовий» може споріднений додаток: пор. ‘мені не співається (пісень)’ (агентивна позиція вакантна, безособовий модальний псевдопасив) / ‘мені не співаються пісні’ (агентивну позицію зайнято, «особовий» модальний псевдопасив).

3.3. Джерела походження пасивних конструкцій

У юто-ацтекській юте (США) і карибській панаре (Венесула) пасив утворено на базі номіналізованих речень, пор. приклад з юте [Givón 1994: 5]:

Múusa-paxá-ta ka-’áy-wa-tu̱ ’ura-’ay.

кіт-убивати-NOM NEG-добрий-NEG-NOM бути-IMM

‘Убивати котів погано’, букв. ‘котовбивство погане’.

Múusa-ci pa̲xá-ta-pu̱ga.

кіт-OBJ убити-PASS-REM

‘Кота було вбито’.

Відповідні номіналізації функціонально зближує з пасивами тенденція до невказання на ініціатора дії: пор. ‘відбулося відкриття школи’ і ‘школу було відкрито’. Однак загалом схоже (виходячи з нечисленних діахронічних даних і потенційних реконструкцій), що такий шлях для формування пасивних конструкцій не частотний і майже завжди можна запропонувати альтернативні

сценарії; крім того, навіть у вищенаведеному пасивному прикладі пацієнтив зберігає вихідне оформлення, що свідчить про проміжний статус цієї конструкції (детальніше про походження пасивів від номіналізованих предикатів, у тому числі в юто-ацтекських мовах, див. [Sansò 2016]).

Дещо розповсюдженіший шлях – комбінація номіналізованих предикатів з дієсловами «приймання»; пор. приклади з валлійської та маянської целтальської ([Keenan, Dryer 2007: 337-338], глоси дещо адаптовано):

Cafodd Wyn ei rybuddio gan Ifor.

отримати Він його попередження INST Іфор

‘Віна було попереджено Іфором’, букв. ‘Він отримав його попередження Іфором’.

La y-ich’ ’utel (yu’un s-tat) te Ziak-e.

PAST він-отримати прочухан (через його-батько) ART Зіак-ART

‘Зіак отримав прочухана (від його батька)’.

(схожі конструкції на початковій стадії граматикалізації представлені також в індоарійській маратхі й дравідійській каннада [Sansò 2016: 945-946])

У австроазійській санталі функцію такого опорного дієслова виконує jɔm- ‘їсти’ [Neukom 2001: 17], цит. за [Creissels 2010: 32]):

Uni-ṭhɛn əḍi ruhɛt’-iɲ jɔm-akat’a.

той(AN)-DAT багато сварити-A1SG їсти-PFV.ACT-IND

‘Він дуже насварив мене’, букв. ‘я з’їв багато сварки від нього’.

У споріднених харіа і джуанг аналогічні дієслова jom/jim уже перетворилися на пасивні суфікси -jom/-jim [Haspelmath 1990: 41]. Схожа ситуація в географічно близькій гінді, де пасивні перифрази можуть утворюватися за допомогою одного з пари «легких» дієслів: пор. dhokhā denā ‘давати обманювання’, тобто ‘обманювати’, dhokhā khānā ‘їсти обманювання’, тобто ‘бути обдуреним’, а також mār khānā ‘їсти удар’, тобто ‘бути побитим’, gālī khānā ‘їсти образу’, тобто ‘бути ображеним’ ([Montaut 2004: 91], цит. за [Creissels 2010: 32]). У спорідненій сингальській формуються аналогічні конструкції з дієсловами «сильного ефекту» [Shibatani 1998: 105].

Функціональна близькість таких структур до пасивних очевидна: і для тих, і для інших типово «переносити увагу» на учасника, який зазнає ефекту внаслідок відповідної дії.

Схожу семантику передають і «серійні» комбінації дієслів, перше з яких має експерієнтивне значення; такі утворення характерні для мов Південно-Східної Азії, пор. приклади «старого» пасиву страждання і «нового» узагальненого пасиву з китайської ([Li, Thompson 1981], цит. за [Givón 2006: 339]):

Ta bei (gongsi) chezi-le.

він/вона страждати (компанія) звільнити-PERF

‘Його/Її було звільнено (компанією)’, букв. ‘Він/Вона страждав/страждала, (коли) компанія звільнила його/її’.

Sheng-cheng bei jiefang-le.

провінція-столиця PASS звільнити-PERF

‘Столицю провінції було звільнено’, букв. ‘Столиця провінції страждала від звільнення’.

(у зв’язку з наведеними прикладами варто зазначити, що і латинський термін passivum походить від pati ‘страждати’ [Haspelmath 1990: 65])

Поза тим, такі утворення наледве можна вважати повноцінними пасивами; так, у наступному «пасивному» прикладі з в’єтнамської використання предиката bị ‘страждати’ можливе, але хіба в іронічному сенсі ([Keenan, Dryer 2007: 339], додано тони):

Quang được Bảo thương.

Куанг насолоджуватися Бао кохання

‘Бао кохала Куанга’, букв. ‘Куанг насолоджувався коханням Бао’.

(про труднощі аналізу таких конструкцій як пасивів див. також [Siewierska 1986: 151-154])

У випадку кореферентності агентива і пацієнтива при дієслові зі спонукальним значенням відповідна конструкція також може бути переосмислена як пасивна, пор. приклади з французької: il s’est fait renverser par une voiture ‘він був збитий машиною’, букв. ‘він спонукав збити себе машиною’, elle s’est fait

arrêter par la police ‘її було зарештовано поліцією’ [Washio 1993: 55] і навіть il s’est vu embarqué à la fin de la manifestation ‘його забрали в кінці демонстрації’, букв. ‘він побачив себе забраним’ [Huang 2013: 104]; схожі конструкції використовувалися в давньокитайській [Labelle 2013]. Пор. також приклади з корейської [Kittilä 2013: 123]:

Ku saram-i na-eykey kurim-ul po-i-ess-ta.

DET man-NOM 1SG-DAT картина-ACC дивитися/бачити-CAUS-PAST-DECL

‘Чоловік показав мені картину’.

Ku saram-i po-i-ess-ta.

DET чоловік-NOM дивитися/бачити-PASS-PAST-DECL

‘Чоловіка було побачено’.

У ніло-сахарській сонгай суфікс -ndi використовується і як показник спонукального, і як показник пасивного стану, причому дієслово може приймати його двічі: пор. ŋa-ndi-ndi ‘(рис) був спонуканий бути з’їденим (кимсь: виконавець) (кимсь: ініціатор)’ ([Shopen, Konaré 1970: 238], цит. за [Dixon 2000: 31]). Конструкції такого типу представлені зокрема в угорській і китайській [Haspelmath 1990: 48].

Функціональна вмотивованість такого розвитку лежить на поверхні: діяч у позиції агентива одночасно є й головним «постраждалим»; відповідно, додавши в речення ще одного партиципанта в складі, наприклад, інструментальної групи, отримуємо конструкцію, максимальну близьку до пасивної.

Інше джерело для пасивних конструкцій – комбінація смислового дієслова (або його кореня) і дієслова-зв’язки, пор. у валлагайській кечуа (Перу) ([Weber 1989: 24, 233], цит. за [Sansò 2016: 913]):

Wasi alli ka-yka-n.

будинок добрий бути-IMPFV-3

‘Будинок добрий’.

Wasi rika-ka-n.

будинок бачити-PASS-3

‘Будинок побачено’.

Справді, якщо характеристика, яку вводить дієслово-зв’язка, не стативна, а «процесуальна», отримана семантика буде близькою до пасивної: пор. ‘дерево зелене’ = ‘в стані зеленіння’ / ‘дерево спилюється’ = ‘в стані спилювання’.

Втім, частіше дієслова-зв’язки сполучаються з «результативними» дієприкметниками: пор. англійські the book was new ‘книга була нова’ / the book was bought (by someone) ‘книга була придбана (кимсь)’. Такими зв’язками можуть виступати дієслова ‘бути’, ‘ставати’, рідше предикати руху; пор. приклади з перської та гінді ([Keenan, Dryer 2007: 337-338], у гінді додано діакритику):

Ahmed koštė šod.

Ахмед убитий став

‘Ахмеда було вбито’.

Murgī mārī gayī.

курча вбитий пішов

‘Курча було вбито’.

Один з корейських пасивів утворюється за допомогою суфікса -ji: пор. ggeg- ‘ламати’, ggegge-ji- ‘бути зламаним’; цей суфікс походить від дієслова ji- ‘падати’ [Haspelmath 1990: 39]; у тій же роботі аналізуються інші «відзв’язкові» морфологічні показники, у тому числі з мов банту, дравідійської тамільської, юто-ацтекської купеньйо, угорської, японської.

Діахронічна нестійкість стативно-результативних конструкцій добре відома і пояснюється зокрема розширенням вживання таких конструкцій за рахунок неграничних предикатів; відповідно, вони часто відновлюють динамічну семантику (через «повернення» в ситуацію усунутого агентива), еволюціонуючи або в перфект, або в пасив [Creissels 2016: 69-70]. Зокрема в англійській мові за перфектну семантику відповідає перехідна конструкція з результативним дієприкметником (I have cleaned John ‘я почистив Джона’), неперехідна передає стативну і подійну семантику одночасно (John was cleaned ‘Джон був почищений’ / ‘Джона чистили’), а для уточнення «подійності» може використовуватися перехідне дієслово get ‘отримувати’ (узагалі кажучи, інхоатив від have ‘мати’):

John got cleaned ‘Джона було почищено’ [Alexiadou, Schäfer 2013: 5]; таке переосмислення логічно виводити з John got himself cleaned, букв. ‘Джон отримав себе почищеним’. Як бачимо, незважаючи на зовнішню схожість таких конструкцій («предикат приймання + результативний дієприкметник») до розглянутих вище конструкцій «предикат приймання + номіналізований предикат», вони еволюціонують у пасиви різними шляхами[29].

Стативний і подійний пасиви розрізнюються завдяки різним зв’язкам також у німецькій ([Keenan, Dryer 2007: 337], глоси дещо адаптовано):

Das Haus wird verkauft / Das Haus ist verkauft.

ART будинок стає проданий / ART будинок є проданий

‘Будинок продається’ / ‘Будинок продано’.

(детальніше обговорення вибору «пасивних зв’язок» у різних мовах і відповідних семантичних протиставлень див. у [Siewierska 1986: 129-140])

Результативні дієприкметники задіяні ще в одному типі конструкцій, які можуть стати джерелом для пасивних: у так званих двоклаузальних. Пор. наступний приклад з класичного науатлю (юто-ацтекська) ([Launey 1980], цит. за [Creissels 2016: 48]):

Ni-tlazòtla-lo, nēch-tlazòtla in no-tàtzin.

1SG-любити-PASS P.1SG-любити DEF 1SG-батько

‘Мій батько любить мене’, букв. ‘я любий, мій батько любить мене’.

Пасивні конструкції в нігеро-конголезькій тсвана походять саме з таких двоклаузальних; у наступному прикладі прийменник kí – граматикалізоване словосполучення ‘це є’ ([Creissels 2016: 47], глоси дещо адаптовано):

Kítsɔ́ ↓ó-tɬáà-kwál-á lɔ̀-kwâ:lɔ̀.

(CL1)Kitco A.CL1-FUT-писати-FV CL11-лист

‘Kitco напише лист’.

Lɔ̀-kwálɔ́ ↓lɔ́-tɬáà-kwál-w-à (kí ↓Kî:tsɔ̀).

[29] Талмі Гівон вбачає тут колишню спонукальну конструкцію: Mary got them to fire John ‘Мері змусила їх звільнити Джона’ → Mary got John (to be) fired, букв. ‘Мері отримала Джона звільненим’, → Mary got herself fired, букв. ‘Мері отримала себе звільненою’, → Mary got fired ‘Мері було звільнено’ [Givón 2006: 339]

CL11-лист A.CL11-FUT-писати-PASS-FV INST (CL1)Кітсо

‘Лист буде написано (Кітсо)’; історично ‘лист буде написано, це є Кітсо (, хто напише його)’.

По суті, єдина відмінність від попереднього сценарію тут полягає в тому, що усунутий агентив «приєднується» до речення з результативним дієприкметником не в складі іменної групи у відповідному відмінку (або з біляйменником), а шляхом злиття двох формально незалежних клауз.

Як і в українській мові, пасивні конструкції можуть історично походити від зворотних: пор. приклади відповідної полісемії з грецької [Kalluli 2013: 339] та з юто-ацтекської папаго ([Langacker 1976: 12], цит. за [Siewierska 1986: 168]), глоси дещо адаптовано:

To agori plithike.

ART хлопчик мити.NACT.3S

‘Хлопчик помився’ / ‘Хлопчика було помито’.

Ta'mɨ na-pui-ka.

1PL.INCL REFL-бачити-RES

‘Ми бачимо себе’ / ‘Нас бачать’.

В афразійській амхарській наявна декаузативно-пасивна полісемія ([Titov 1976: 64], цит. за [Siewierska 1986: 168-169]):

Bɛr tə-kəffəte.

двері REFL-відчинили

‘Двері відчинилися’ / ‘Двері було відчинено’.

Ṭorrənnət tə-fəssəmə.

війна REFL-скінчила

‘Війна скінчилася’ / ‘Війну було скінчено’.

Пор. також грузинські malavs ‘ховає’ та imaleba ‘ховається (сам / кимсь)’, xevs ‘рве’ та ixeva ‘рветься (саме / кимсь)’ [Гецадзе и др. 1969: 141].

Віддекаузативні пасиви «щедро» представлені в індоєвропейських мовах (див. приклади з норвезької, румунської, албанської, іспанської, французької в

[Geniušienė 1987: 267-269]); ми для демонстрації наведемо «екзотичніші» пари з азербайджанської й удмуртської ([ibid: 326-327], глоси дещо адаптовано):

Bu kitab-ı hamı-ø oxu-yur[30].

цей книга-ACC кожен-NOM читати-PRES.3SG

‘Кожен читає цю книгу’.

Bu kitab-ø oxu-n-ur.

цей книга-NOM читати-RM-PRES.3SG

‘Ця книга читається’.

Ta kńiga-jez vańz̪i l̪id̪ʒ́-o.

цей книга-ACC всі-вони-NOM читати-PRES.3PL

‘Усі читають цю книгу’.

Ta kńiga-ø (vańm̪in̪iz̪i) l̪id̪ʒ́-śk-e.

цей книга-NOM (всіма) читати-RM-PRES.3SG

‘Ця книга читається (всіма)’.

Доволі нестандартна ситуація представлена в класичному науатлі (юто-ацтекська): зворотний показник використовується на позначення власне зворотності й автокаузативності, а в пасивах задіяно окремий пасивний, однак для передачі «пасивної» семантики з об’єктами-нелюдьми також використовується маркер зворотності; двозначності в останньому випадку не виникає, оскільки автокаузативне прочитання неможливе ([Launey 1980], цит. за [Creissels 2016: 49], глоси дещо адаптовано):

Ø-Itta-lō-c in cihuātl.

A.3-бачити-PASS-CPL DEF жінка

‘Жінку було побачено’.

Ø-Mo-tta-c in cihuātl.

A.3-RM-бачити-CPL DEF жінка

‘Жінка побачила себе’.

Ø-Mo-tta-c in calli.

[30] У цитованому джерелі Bu kitab-y hamn-ø oxu-jur; вочевидь, помилково.

A.3-RM-бачити-CPL DEF будинок

‘Будинок було побачено’.

Протиставлення, аналогічне до українського ‘ліквідуватися’ / ‘самоліквідуватися’, спостерігаємо в грецькій ([Alexiadou, Schäfer 2014: 6], глоси дещо адаптовано):

O Janis katigori-thike / O Janis afto-katigori-thike.

ART Яніс звинувачувати-NACT.3SG / ART Яніс само-звинувачувати-NACT.3SG

‘Яніса було звинувачено’ / ‘Яніс звинуватив себе’.

Як і в українській, за наявності в інших мовах і віддієприкметникових, і віддекаузативних пасивів перші зазвичай співвідносні зі статичними ситуаціями, а другі – з динамічними: так, у шведській парі dörren öppnades / dörren var öppnad ‘двері відчинялися’ перша (віддекаузативна) форма вказує скоріше на абітуальну дію [Siewierska 1986: 254]; аналогічна тенденція наявна також у французькій [Lekakou 2005: 22-24].

Пасивні конструкції можуть утворитися і на базі безособових, пор. часто цитовані приклади з нігеро-конголезької кімбунду ([Givón 1994: 6], глоси дещо адаптовано):

Nzua, aana a-mu-mono.

Джон діти вони-його-бачили

‘Джон – діти бачили його’.

Nzua, a-mu-mono.

Джон вони-його-бачили

‘Джон – вони бачили його’ (анафорична інтерпретація) / ‘Джон – його бачили’ (безособова).

Nzua a-mu-mono kwa meme.

Джон вони-його-бачили INST я

‘Джон був побачений мною’, букв. ‘Джон – вони бачили його мною’.

Прекрасну палітру можливих «реліктів» безособової конструкції в пасивах демонструє споріднена лунда ([Kawasha 2007], цит. за [Creissels 2008: 15], глоси дещо адаптовано):

Chibínda w-a-(mu-)tambik-a kánsi.

I.мисливець A3.I-TNS-(P3.I-)кликати-FIN I.дитина

‘Мисливець покликав дитину’.

A-tambik-a kánsi kúdi chibínda.

IMPERS.TNS-кликати-FIN I.дитина INS I.мисливець

‘Дитину було покликано мисливцем’ (‘дитина’ залишилася в пацієнтивній позиції).

A-mu-tambik-a kánsi kúdi chibínda.

IMPERS.TNS-P3.I-кликати-FIN I.дитина INS I.мисливець

‘Дитину було покликано мисливцем’ (‘дитина’ залишилася в пацієнтивній позиції й узгоджується з предикатом за об’єктним типом).

Kánsi a-mu-tambik-a kúdi chibínda.

I.дитина IMPERS.TNS-P3.I-кликати-FIN INS I.мисливець

‘Дитину було покликано мисливцем’ (‘дитина’ піднялася в агентивну позицію, але узгоджується з предикатом за об’єктним типом).

Схожий процес відбувається в індонезійській: префікс третьої особи -di, який також використовується як маркер невизначеності, вживається і в тих випадках, коли реальним діячем є не третя особа ([Dardjowidjojo 1978: 153], [Chung 1976: 61], цит. за [Shibatani 1985: 845-846], глоси дещо адаптовано):

Adik-ku bisa di-ajak (oleh saudara).

брат-мій може PASS-просити INS ти

‘Мій брат може бути попрошеним тобою’.

Mobil itu dapat di-perbaiki (oleh) kita.

машина ART може PASS-ремонтувати INS нами

‘Машина може бути відремонтована нами’.

У тій же статті розбираються аналогічні процеси в інших мовах, зокрема в австронезійських трукійських та ізольованій айну (Японія). Схоже, що

завершився перехід від безособової конструкції до повноцінного пасива в маянській какчікельській [Kibort, Maling 2015: 150]; див. також обговорення різних перехідних випадків у [Siewierska 2010] і [Langacker, Munro 1975]. Виникнення пасивів такого типу найбільш характерне для Африки [Haspelmath 1990: 50].

Варто також зазначити, що в реченнях з невизначеним підметом з потенційних діячів, як правило, виключаються і автор висловлювання, і адресат, але для пасивів це не обов'язково [Siewierska 1986: 241-242].

Функціональна близькість безособових і пасивних конструкцій очевидна: і в тих, і в інших потенційний агентив прагматично відходить «на задній план». З іншого боку, саме ця близькість породжує питання (яке інколи й зараз створює плутанину в роботах лінгвістів) про те, де ж, власне, варто проводити межу між ними. Щоб уважати «колишню» безособову конструкцію пасивною, потрібне виконання бодай однієї з двох умов: можливість виразити усунутий агентив або заповнення його синтаксичної позиції іншим аргументом (найчастіше – колишнім пацієнтивом). У польській є два типи безособових конструкцій[31] (у кожній з них жодна з означених двох умов не виконується): зі зворотним показником і з безособовим показником на -no/-to[32] ([Kibort 2003], цит. за [Creissels 2008: 11-12]):

Tutaj się tańczyło / Tu się pije wódkę.

тут REFL танцювати.PST.A3SGN / тут REFL пити.PRS.A3SG горілка.SG.ACC

'Тут танцювали' / 'Тут п'ють горілку'.

Tutaj tańczono / Oglądano swoje zbiory[33].

тут танцювати.IMPERS / споглядати.IMPERS POSS.REFL.PL.ACC колекція.PL.ACC

[31] Як стверджує Кресель, таких конструкцій три, але згідно з [Kibort 2012: 324], в конструкціях із дієприкметником усунутий агентив виразимий: było codziennie sprzątane przez firmę 'щоденно прибиралося компанією'.

[32] Історично пов'язані з українськими безособовими пасивами на -но/-то; польські безособові конструкції є інновацією, див. зокрема [Kibort, Maling 2015: 146-148].

[33] У цитованому джерелі zbjory; вочевидь, помилково.

‘Тут танцювали’ / ‘Подивилися на свою колекцію’.

У наведених реченнях неможливо вказати діяча, а пацієнтив зберігає показник акузатива. Для повноти зазначимо, що власне пасив у польській мові виражається поєднанням дієслова-зв’язки з дієприкметником: dom jest budowany przez robotników ‘будинок будується робітниками’ [Юнаковская 2004: 121].

(про різні типи безособових конструкцій у юто-ацтекській науатль див. [Creissels 2008: 12-13], про фінську – [Blevins 2003: 486-488]; у дравідійській каннада представлена безособова конструкція, яка утворюється тільки від перехідних речень [Siewierska 1986: 98])

Нарешті, Лінда Форест у своїй статті про салішську бела кула (Канада) вказує можливим джерелом для виникнення пасивів протилежний стан (англ. inversive voice) [Forrest 1994], проте відповідна реконструкція лише гіпотетична, особливо на фоні інших, вірогідніших, сценаріїв.

3.4. Структурні різновиди пасивних конструкцій

В австроазійській сре показник пасива представлений префіксом ([Manley 1972], цит. за [Keenan, Dryer 2007: 333], глоси дещо адаптовано):

Cal paʔ mpon.

вітер відчиняти двері

‘Вітер відчинив двері’.

Mpon gə-paʔ mə cal.

двері PASS-відкривати INS вітер

‘Двері було відчинено вітром’.

Серед інших можливих механізмів можливі зміна голосних (індоіранська сингальська), інфіксація (маянські), циркумфіксація (грузинська) [Haspelmath 1990: 31], редуплікація (кусканська ганіс (США)) [Keenan, Dryer 2007: 333]. Постфіксами, як і зокрема українська, користується ісландська мова (пор. ég kalla ‘я кличу’, ég kalla-st ‘я звуся’, við köllum ‘ми кличемо’, við köllum-st ‘ми звемося’), а також данська і салішська шусвап (Канада) [Haspelmath 1990: 29].

В австронезійській кірібаті наявна доволі нестандартна пасивна трансформація: у цій мові базовим порядком слів є «дієслово + (об’єкт +) суб’єкт + інше», тож на переміщення пацієнтива в агентивну позицію вказує лише заміна об’єктного показника пасивним і власне кодування усунутого агентива, якщо він присутній ([Keenan, Dryer 2007: 327], глоси дещо адаптовано):

E kamate-a te naeta te moa.

SUBJ убивати-OBJ ART змія ART курча

‘Курча вбило змію’.

E kamate-aki te naeta (iroun te moa).

SUBJ убивати-PASS ART змія (INS ART курча)

‘Змію було вбито (курчам)’.

Ще одним важливим параметром є виразимість усунутого агентива. Серед мов, що користуються виключно «короткими» пасивами, індоєвропейські латиська, урду (Пакистан), купія (Індія), а також класична арабська, афразійські амхарська й тера, нігеро-конголезька ігбо, ніло-сахарська сонгай, австронезійська фіджійська, пама-ньюнгська адняматана, юто-ацтекські купеньйо, кора, гуїчол, кавія і шошоні [Siewierska 1986: 35]. Інколи така заборона може існувати не для мови загалом, а лише для певних пасивних типів або взагалі для окремих лексем, пор. приклад із грецької ([Alexiadou, Doron 2012: 17], глоси дещо адаптовано):

To pedi genithike (*apo ti mitera tu).

ART дитина народити.NACT INS його мати ART

‘Дитина народилася (*своєю матір’ю)’.

Поза тим, достеменно сказати, дозволяє чи не дозволяє та чи інша мова виражати усунуті агентиви, легко не завжди: навіть якщо така можливість теоретично існує, вона може вимагати доволі специфічних дискурсивних умов. Крім того, ця характеристика діахронічно нестійка: як показано в [Langacker, Munro 1975], пасивні суфікси в більшості юто-ацтекських мов походять з єдиного *-ti-wa, але для вираження усунутого агентива використовуються різні конструкції, що логічно пояснити їхнім пізнішим виникненням.

З іншого боку, схоже, що немає мов, у яких вираження усунутого агентива було б обов'язковим (що очікувано, виходячи з означення власне пасива як такого), хоча в певних контекстах воно може бути потрібним для уникнення, так би мовити, семантичної дефектності: пор. англ. on his death he was succeeded *(by his daughter) 'після його смерті спадкоємцем стала його донька', his first insult was followed *(by an even worse one) 'після його першого інсульту стався ще гірший' ([Mihailovic 1966: 123-124]), цит. за [Siewierska 1986: 39]). Аналогічно в нігеро-конголезькій кіньярванда усунуті агентиви обов'язково мають бути виражені, якщо вони не є агенсами; пор. наступні приклади ([Kimenyi 1980: 135], цит. за [Siewierska 1986: 38], глоси дещо адаптовано):

Umukoôbwa y-a-roos-e inzosí mbi.

дівчина 3S-PAST-снити-ASP сни погані

'Дівчина бачила погані сни'.

Inzozí mbi z-a-roos-w-e *('n umukôobwa).

сни погані 3PL-PAST-снити-PASS-ASP INS дівчина

'Дівчині снилися погані сни'.

(там же див. про схожу ситуацію в фінській)

У суахілі представлені два типи пасивів; один з них (динамічний) дозволяє виразити усунутий агентив, а інший (стативний) – ні ([Foley 2007: 427], глоси дещо адаптовано):

Chakula ki-na-pik-w-a na mama.

їжа.VII.SG VII.SG-PRES-готувати-PASS-MOOD INS мати

'Їжа готується матір'ю'.

Chakula ki-na-pik-ik-a (*na mama).

їжа.VII.SG VII.SG-PRES-готувати-PASS-MOOD INS мати

'Їжу приготовано'.

Така ситуація типова для нігеро-конголезьких мов групи банту; приклади з чічева розглядає, наприклад, [Embick 1997: 124]. Її легко пояснити тим, що стативні пасиви виражають результативну семантику, за якої прагматична вага колишнього агентива набагато нижча. Пор. також протиставлення трьох пасивних

конструкцій (наведені після активної) в австронезійській малагасійській ([Keenan, Dryer 2007: 333-334], глоси дещо адаптовано):

Manangana ny lai aho.

man-tsangana ny lai aho

ACT-ставити ART намет я

‘Я ставлю намет’.

A-tsanga-ko ny lai.

PASS-ставити-мною ART намет

‘Намет поставлено мною’.

Voa-tsangana ny lai.

PASS-ставити ART намет

‘Намет поставлено’.

Tafa-tsangana ny lai.

PASS-ставити ART намет

‘Намет поставлено’.

Дещо спрощуючи ситуацію, можна сказати, що перший пасив – пасив дії, другий – пасив стану, а третій близький за значенням до декаузатива (хоча ясно, що намет не міг встановитися самостійно); відповідно, другий і третій пасиви дозволяють виразити усунутий агентив «неохоче».

Якщо мова дозволяє виразити усунутий агентив, то, відповідно, ще одним параметром буде спосіб його оформлення; як правило, він вводиться або певним непрямим відмінком, або біляйменниковою групою. В (зокрема) українській колишній агентив кодується орудним відмінком[34], типовим для вираження ролі інструменталіса: пор. ‘товари їдуть пароплавом/*Іваном’ і ‘товари привезено пароплавом/Іваном’ (про аналогічні контрасти в албанській див. [Kalluli 2006a: 449]). Інший варіант – використання одного з локативних маркерів: пор. англ. by

[34] Скоріше за все, був запозичений давньоруською з церковнослов’янської; певний час цей спосіб конкурував з ‘отъ’ + генітив / ‘у’ + генітив. У словенській і сербохорватській, навпаки, інструментальну форму було витіснено аналітичним виразом od + аблатив; скоріше за все, через синкретичні процеси у відмінковій парадигмі ([Janke 1960: 63 ff.], [Gvozdanović 1996], цит. за [Kulikov 2010: 156])

‘біля’, нідерландське door ‘крізь’. У танкійській каярділд (Австралія) цю функцію виконує аблативний показник ([Evans 1995], цит. за [Keenan, Dryer 2007: 344]):

Ngada ra-yii-ju mun-da balarr-ina maku-na.

1SG.NOM кусати-MID-POTENT сідниця-NOM білий-ABL жінка-ABL

‘Мене буде вколото в сідницю білою жінкою’.

Австронезійська малагасійська використовує генітивний показник; це добре узгоджується з гіпотезою про відноміналізаційне джерело походження відповідних конструкцій ([ibid], глоси дещо модифіковано):

ny entan-dRakoto.

ART пакунки-GEN.Ракото

‘пакунки Ракото’

Nosasan-dRakoto ny lamba.

мити.PASS-GEN.Ракото ART одяг

‘Одяг був випраний Ракото’.

Генітивом уводиться усунутий агентив і в скандинавських мовах, а також у німецькій і французькій (er wurde von Marie geküsst ‘він був поцілований Марією’, il est aimé de ses parents ‘його родичі люблять його’), проте в останніх двох відповідні показники, крім «присвійної» функції (ein Freund von mir ‘мій друг’, un ami de Pierre ‘друг П’єра’), мають ще й аблативну: er fährt von Stuttgart nach Köln ‘він їде зі Штутгарта в Кьольн’, il vient de Paris ‘він приїжджає з Парижа’ [ibid].

Зрідка зустрічається ситуація, коли усунутий агентив має, так би мовити, спецпоказник: наприклад, al yedei в івриті (хоча він вочевидь пов’язаний з прийменником al yad ‘біля’), а також oleh в австронезійській індонезійській [ibid: 345] (обидва можуть вживатися і в «біляпасивних» контекстах: пор. індонезійське puisi oleh Taufik Ismail ‘поезія Тауфіка Ісмаіла’ [Kiparsky 2013: 29]). Непоширеність такого спецмаркування можна пояснити тим, що загалом частотність усунутих агентивів у дискурсі невисока, тож для мови мати додатковий показник для таких випадків – свого роду «розкіш».

Іноді «пониження» агентива можна встановити тільки на підставі його позиції і/або втрати узгодження, як у нігеро-конголезькій гайя ([Duranti, Byarushengo 1977], цит. за [Keenan, Dryer 2007: 344]):

Ebitooke bí-ka-cumb-w’ ómukâzi.

банани вони-PAST-готувати-PASS жінка

‘Банани було приготовано жінкою’.

В імбабурській кечуа (Південна Америка) колишній агентив псевдоінкорпорується в предикат ([Cole, Jake 1978: 81-82], цит. за [Siewierska 1986: 43], глоси дещо адаптовано):

Ñuca-ca wawa-ta micu-chi-rca-ni.

я.NOM-TOP дитина-ACC їсти-CAUS-PAST-1SG

‘Я нагодував дитину’.

Wawa-ø-ca ñuca-ø micu-chi-scha ca-rca.

дитина-NOM-TOP я.NOM їсти-CAUS-PST.PTCP бути.3SG-PST

‘Дитину було нагодовано мною’.

Зрідка такі конструкції зустрічаються і в англійській: пор. this project is state-controlled / government-regulated ‘цей проект контролюється державою / регулюється урядом’ [Keenan, Dryer 2007: 345].

У японській мові усунутий агентив, як правило, вводиться дативом, але якщо в реченні вже є партиципант у дативі, можливі три варіанти: змінюється оформлення вихідного дативного партиципанта (наприклад, він оформлюється іллативним показником); понижений агентив замість дативного отримує аблативний показник або вводиться післяйменником; понижений агентив не виражається [Холодович 1974]. Цю ситуацію можна зіставити з «небажаністю» двох орудних відмінків в українських пасивах.

3.5. Псевдопасиви в інших мовах

Порівняймо дві наступні англійські трансформації [Anderson 2006: 392].

1. Two armoured divisions contained them ‘дві бронетанкові дивізії утримували їх’ → they were contained by two armoured divisions ‘вони утримувалися двома бронетанковими дивізіями’.

2. That box contained them ‘та коробка утримувала їх’ → they were contained in that box ‘вони утримувалися в тій коробці’.

Вочевидь, у другому випадку усунутий агентив завдяки своїй семантиці концептуалізується скоріше як місткість.

Класичний приклад розподілу маркерів залежно від інгерентних характеристик усунутого агентива представлений у німецькій: з людьми використовується von, з інструментами – mit, у решті випадків – здебільшого durch ([Schäfer 2008: 65], глоси мої):

Die Vase wurde von Peter / durch das Erdbeben zerbrochen.

ART ваза AUX GEN Петер через ART землетрус розбитися.PST.PTCP

‘Вазу було розбито Петером’ / ‘Ваза розбилася через землетрус’.

Die Tür wurde von Peter / durch den Windstoß geöffnet.

ART двері AUX GEN Петер через ART порив.вітру відчинитися.PST.PTCP

‘Двері було відчинено Петером’ / ‘Двері відчинилися через порив вітру’.

Характерно, що з декаузативами можливе використання тільки «причинних» аргументів ([ibid: 127], глоси дещо адаптовано):

Die Tür öffnete sich *von Peter / *mit dem Schlüssel / durch einen Windstoß.

ART двері відчинили RM INST Петер / з ART ключ / через ART порив.вітру

‘Двері відчинилися *Петером / *ключем / від пориву вітру’.

(про зіставну, але складнішу ситуацію в грецькій див. [ibid: 128-130])

У вірменській прототиповий усунутий агентив кодується післяйменником koɣmic ‘з боку’, який керує дативним відмінком (такий засіб може використовуватися і з метафоризованими абстрактними іменниками), природні сили і «колективні» діячі виражаються інструменталісом, а в експерієнтивних псевдопасивах використовується аблатив [Kozintseva 1995: 19-20]. У маянській якалтек інгерентні характеристики агентива диктують вибір однієї з чотирьох можливих пасивних конструкцій ([Craig 1977: 79-81], цит. за [Cameron 1990: 95]).

Як і в українській, на вибір оформлення усунутого агентива може впливати не тільки інгерентна, але й поточна семантика: пор. у латиській [Geniušienė 1987: 275]:

Viņ-am akmen-s iesviedā-s log-ā.

він-DAT камінь-NOM вкинути-RM вікно-LOC

‘Він випадково кинув камінь у вікно’, букв. ‘йому камінь вкинувся у вікно’.

(там же див. аналогічні приклади з іспанської, італійської, чеської, польської; також пор. обговорення у [Rivero 2003: 490-494])

Про те, що в таких конструкціях представлені свого роду декаузативи, «зовні» схожі на пасиви, свідчать приклади з пама-ньюнгської куку їмітір (Австралія), де в аналогічних ситуаціях використовується власне декаузативний показник ([Haviland 1979: 125, 140], цит. за [Fauconnier 2012: 2], глоси дещо адаптовано):

Ngayu gudaa gunda-y.

1SG.NOM собака убивати-PST

‘Я убив собаку’.

Gunda-adhi gudaa ngadhun.ngal

убивати-DECAUS.PST собака 1SG.ADESS

‘Я випадково вбив собаку’, букв. ‘від мене вбилася собака’.

У таноанській кайова (США) аналогічні конструкції використовуються не тільки у зв’язку з випадковістю, але й для передачі семантики ‘все-таки вдалося’; схожість цих ситуацій можна пояснити тим, що в обох випадках діяч не повністю контролює ситуацію ([Watkins 1984: 142–145, 150], цит. за [Fauconnier 2012: 112], дещо адаптовано):

K’ɔ̀áttɔ̀ ɔ́-ót-kyá.

тарілка 3SG.DAT.3SG.O-випускати-DECAUS.PRF

‘Він (випадково) випустив тарілку’.

Há꞉ɔ̀y ɛ́꞉-tɛ́꞉-gyáy.

набагато.пізніше 1SG.DAT.3SG.O-хапати-DECAUS.PRF

‘...набагато пізніше мені нарешті вдалося схопити (його)’.

За аналогією до української, в інших мовах представлені також конверсивні псевдопасиви: пор. англ. the river reflects the trees ‘річка віддзеркалює дерева’ → the trees are reflected in the river ‘дерева віддзеркалюються в річці’. Наведемо також приклади з румунської ([Geniušienė 1987: 271], глоси дещо адаптовано; там же див. приклади з інших індоєвропейських мов):

Apa reflectă luna / Luna se reflectă în apă.

вода віддзеркалює місяць / місяць RM віддзеркалює у вода

‘Вода віддзеркалює місяць’ / ‘Місяць віддзеркалюється у воді’.

Схожі трансформації зустрічаються і за межами індоєвропейської сім’ї: пор. приклади з уральської мансійської (Сибір) і узбецької ([ibid: 332-333], орфографію замінено на офіційну; там же наводяться аналогічні пари з чуваської, фінської й естонської):

Wūlkan-ø xūlum-ø nōŋxal’pāxtw-i.

вулкан-ABS попіл-ABS вивергати-PRES.3SG

‘Вулкан вивергає попіл’.

Xūlum-ø wūlkan-nəl nōŋxal’pāxwt-xat-i.

попіл-ABS вулкан-ABL вивергати-RM-PRES.3SG

‘Попіл вивергається з вулкану’.

Loy-ø suv-ni ushla-b kol-a-di.

глина-NOM вода-ACC вміщувати-GER тримати-PRES-3SG

‘Глина утримує воду’.

Loy-da suv-ø ushla-n-ib kol-a-di.

глина-LOC вода-NOM вміщувати-RM-GER тримати-PRES-3SG

‘Вода утримується в глині’.

Як і в українській, в окремих випадках діатеза конверсивних псевдопасивів може бути ідентична до прототипової пасивної: пор. у литовській [ibid: 118-119]:

Kolon-os laiko lub-as.

колона-NOM.PL підтримують стеля-ACC.PL

‘Колони підтримують стелю’.

Lub-os laiko-si ant kolon-ų.

стеля-NOM.PL підтримувати-RM на колона-GEN.PL

‘Стеля тримається на колонах’.

Lub-os laiko-m-os kolon-ų.

дах-NOM.PL підтримувати-PRES.PASS.PART-PL колона-GEN.PL

‘Стеля підтримується колонами’.

Наявні в інших мовах також експерієнтивні псевдопасиви. Так, в англійській прототиповий агентив уводиться «орудним» прийменником by, але пор. she frightens him ‘вона лякає його’ → he is frightened of her ‘він наляканий нею’, she pleases him ‘вона задовольняє його’ → he is pleased with her ‘він задоволений нею’, she interests him ‘вона цікавить його’ → he is interested in her ‘він зацікавлений у ній’. Аналогічно у французькій: пор. пасив Marcel a été trouvé par la police ‘Марсель розшукується поліцією’ і псевдопасив Marcel a été détesté de la police, букв. ‘Марсель ненавидиться поліцією’ [Postal 1986: 136]. Як і в українській, подекуди оформлення «неагенсних» агентивів збігається з прототиповим, пор. наступну литовську пару та її український переклад ([Geniušienė 1987: 71], глоси дещо адаптовано):

Atsakym-as patenkino mane.

відповідь-NOM задовольнила я.ACC

‘Відповідь задовольнила мене’.

Aš pa-si-tenkinau atsakym-u.

я-NOM PREF-RM-задовольнив відповідь-INS

‘Я задовольнився відповіддю’.

Дещо детальніше варто зупинитися на модальних псевдопасивах: пор. наступні приклади з болгарської [Rivero 2003: 473] і французької [Lekakou 2005: 28] (глоси дещо адаптовано):

Četjaxa se knigi / Na Ivan mu se četjaxa knigi.

читати.3PL REFL книжки / Іван.DAT він.DAT REFL читати.3PL книжки

‘Книги читалися’ / ‘Книги читалися (Івану)’.

Ces étoffes se repassent facilement par tout le monde.

ці тканини REFL прасували легко INS весь ART світ

‘Ці тканини було легко прасувати будь-кому’.

У французькій оформлення усунутого «модального» агентива збігається з оформленням усунутого прототипового; з іншого боку, як указано у відповідному цитованому джерелі, носії континентальної французької у віддекаузативних пасивах загалом виражають агентиви «неохоче» (канадська французька дещо ліберальніша). Крім того, у французькій є певні лексикалізовані сполуки на зразок cette couleur se voit ‘цей колір кидається в очі’, букв. ‘бачиться’, cela s’entend bien ‘авжеж’, букв. ‘це чується добре’ ([Zribi-Hertz 1982: 348], цит. за [Ackema, Schoorlemmer 2007: 20]).

Як і в українській, використання агенсноорієнтованих прислівників можливе тільки в прескриптивних контекстах, пор. приклад із грецької ([Lekakou 2005: 159], глоси дещо адаптовано):

Afto to komati pezete me sinesthima / prosektika.

цей ART п’єса.NOM грати.NONACT.IMPERF.3SG з почуття обережно

‘Ця п’єса грається з почуттям / обережно’.

Інші приклади модальних псевдопасивів з різних індоєвропейських мов можна знайти зокрема в [Geniušienė 1987: 262-263]; ми для повноти картини наведемо чуваську пару ([ibid: 324], глоси дещо адаптовано):

Văl praluk-a av-at’.

він-NOM проволока-ACC гнути-PRES.3SG

‘Він гне проволоку’.

Praluk-ø av-ăn-mas-t’.

проволока-NOM гнути-RM-NEG-PRES.3SG

‘Проволока не гнеться’.

Також пор. модальний псевдопасив з нігеро-конголезької фула ([Njalibuli 1983a: 150], цит. за ([Geniušienė 1987: 324]):

Ndiyam ɗam ana yar-oo.

вода цей AUX пити-RM.PROGR

‘Ця вода п’ється’, тобто ‘цю воду можна пити’.

Доволі нетипова ситуація в індоіранській маратхі: за невираженого усунутого агентива в пасиві можлива тільки «звичайна» інтерпретація, а за його присутності – ще й модальна ([Pandharipande 1997: 396], цит. за [Narrog 2010: 99], глоси дещо адаптовано):

Rāmkaḍūn pustak wātsla gela nāhī.

Рам.INST книга.3SG.N читати.PST.3SG.N іти.PAS.PST.3SG.N NEG

‘Книга не читалася Рамом’ / ‘Рам не міг читати книгу’.

(про схожу, але дещо складнішу ситуацію в гінді/урду, див. [Butt 1997])

За спостереженнями Емми Генюшене, віддекаузативні модальні псевдопасиви (у її термінології – квазіпасиви) представлені в більшій кількості мов, ніж віддекаузативні пасиви, хоча й загалом утворюються від невеликої кількості дієслів; це можна пояснити тим, що їм, як і власне декаузативам, «не потрібен» синтаксично окреслений ініціатор [Geniušienė 1987: 261] (цим же можна пояснити коливання щодо можливості використовувати «агенсні» прислівники, а також партиципантів з роллю інструмента). У норвезькій еволюція функцій зворотного показника зупинилася саме на модальному псевдопасиві, а значення «звичайного» абітуального пасива тут передає віддієприкметниковий ([Берков 2001: 288], дещо адаптовано):

Ordet «slalåm» skrives med «å», men ikke så sjelden blir det skrevet med «o».

слово slalåm пишеться через «å» але не так рідко AUX воно писати.PST.PTCP через «o»

‘Слово «slalåm» пишеться (тобто ‘має писатися’) через «å», але часто його пишуть через «o»’.

Аналогічне протиставлення (модальний псевдопасив виражається декаузативною формою, відмінною від власне пасивної) засвідчене в нігеро-конголезькій тсвана ([Creissels 2014: 917], глоси дещо адаптовано):

Mosimane o tlaa kwala lokwalo.

CL1.хлопчик CL1 FUT писати CL11.лист

‘Хлопчик напише лист’.

Lokwalo lo tlaa kwalwa.

CL11.лист CL11 FUT писати.PASS

‘Лист буде написано’.

Lokwalo lo tlaa kwalega motlhofo.

CL11.лист CL11 FUT писати.DECAUS легко

‘Лист буде легко писатися’.

Також в івриті ([Alexiadou, Doron 2012: 14], глоси дещо адаптовано):

Ha-xulca lo hitgahaca / gohaca.

ART-сорочка не прасувати.INTNS.MID / прасувати.INTNS.PASS

‘Сорочка не прасувалася’ / ‘Сорочку не було випрасовано’.

У німецьких модальних псевдопасивах неможливе вираження усунутого агентива і обов’язкова (за деякими винятками) присутність кваліфікаторів: пор. нім. dieses Fenster öffnet sich (leicht) ‘це вікно відчиняється (легко)’, яке за відсутності прислівника може мати тільки декаузативне прочитання, і dieses Fenster montiert sich *(leicht) ‘це вікно встановлюється (легко)’, де декаузативне прочитання неможливе завдяки агенсним компонентам відповідного предиката [Lekakou 2006: 184, 191]; також див. [Lekakou 2005: 45] і [Ackema, Schoorlemmer 2007: 29-31] про певні аспектуальні обмеження. Аналогічну семантику можуть також виражати спонукальні конструкції з кореферентністю агентива і пацієнтива: der Text läßt sich leicht übersetzen ‘текст легко перекладається’, букв. ‘дозволяє себе легко перекладати’ [Леч 1991: 200].

Варто також розглянути контраст модальних псевдопасивів і «ненавмисних» декаузативів у албанській. З дієсловами, від яких утворюються декаузативи, семантика буде модальною в імперфекті й «ненавмисною» в аористі ([Kalluli 2006b: 205], глоси дещо адаптовано):

Benit i thy-hej një vazo.

Бен.DAT йому розбивати-NACT.P.IMP.3S ART ваза

‘Бену хотілося розбити вазу’, букв. ‘Бену розбивалася ваза’.

Benit i-u thye një vazo.

Бен.DAT йому-NACT розбивати.AOR.3S ART ваза

‘Бен випадково розбив вазу’, букв. ‘Бену розбилася ваза’.

Але при дієсловах з агентивними компонентами в обох випадках інтерпретація буде модальною; це цілком логічно випливає з того, що агентивні компоненти не дозволяють дієслову мати декаузативну семантику ([ibid: 206], глоси дещо адаптовано):

Benit i ha-hej një mollë.

Бен.DAT йому їсти-NACT.P.IMP.3S ART яблуко

‘Бену хотілося з’їсти яблуко’, букв. ‘їлося’.

Benit i-u hëngër një mollë.

Бен.DAT йому-NACT їсти.AOR.3S ART яблуко

‘Бену захотілося з’їсти яблуко’, букв. ‘з’їлося’.

(усі наведені речення можуть також мати «пряму» інтерпретацію, де дативом виражається учасник, тим чи іншим чином зачеплений дією)

Наостанок згадаємо про особливості функціонування пасивного показника в японській. У першому з наведених прикладів представлено власне пасив, а в другому і третьому той же маркер передає семантику спонтанності й потенційності. Усунутий агентив у таких випадках маркується так само, як і прототиповий (дативом), але підстави говорити про неканонічне маркування дає інакше взаєморозташування компонентів у реченні [Narrog 2010: 74-75]:

Kodomo-wa ookami-ni sodate-rare-ta.

дитина-TOP вовк-DAT годувати-PAS-PST

‘Дитину було вигодовано вовком’.

Ore-ni-wa huransuziN-ni um-are-na-kat-ta koto-ga kuyam-are-ru.

1SG-DAT-TOP француз-DAT народити-PAS-NEG-VRB-PST річ-NOM шкодувати-SPO-NPS

‘Я шкодую, що не народився французом’.

Watasi-ni-wa sore-ga siNzi-rare-na-i.

1SG-DAT-TOP це-NOM вірити-POT-NEG-NPS

‘Я не можу в це повірити’.

Крім того, пасивний показник у японській збігається за формою з показником поважності [Narrog 1999].

3.6. Кореляція використання пасивів і семантичних факторів

У російській мові не утворюють пасивів[35] дієслова вимірювання (‘стоить’, ‘весить’), наявності й утримування (‘иметь’, ‘владеть’, ‘вмещать’), відношення (‘соответствовать’, ‘превосходить’) [Храковский 1981: 9][36]; в українській ситуація аналогічна. Це пов’язано передусім з низьким рівнем їхньої «подійності».

Порівняймо також пару англійських дієслів have ‘мати’ / own ‘володіти’: пасив можна утворити тільки від другого, і то – за сприятливого контексту на зразок A convertible is owned by John, букв. ‘Кабріолет володаний Джоном’ [Siewierska 1986: 197], де проявляється, так би мовити, беззаперечний ефект; у решті випадків обидва дієслова «страхує» конверсив belong ‘належати’ (у зв’язку з цим зазначимо, що в російській ‘иметься’ прийнятний у більшій кількості контекстів, ніж ‘иметь’). Ще краще різницю демонструють приклади the army was deserted by its commander-in-chief ‘армію покинув головнокомандувач’ / * the army was deserted by Private Smith ‘армію покинув рядовий Сміт’, the Pacific has been sailed by the mightiest fleets in history ‘Тихий океан перепливався наймогутнішими флотиліями в історії’ / * the Pacific was sailed by my brother Joe ‘*Тихий океан перепливався моїм братом Джо’ [ibid: 191, 188]. Дієслова weigh і hold пасивізуються або ні залежно від «динамічності»: пор. the gold was weighed by Tom ‘золото зважувалося Томом’ / * 45 kg were weighed by Grace ‘*45 кілограмів важилося Грейс’, the thief was helf by the police ‘злодій утримувався поліцією’ / * oil is held by the jar ‘*олія утримується глечиком’ [ibid: 188].

Близькі за значенням дієслова тим не менше можуть у заданих контекстах поводити себе по-різному: the model resembles Kim in nearly every detail ‘модель нагадує Кіма в майже всіх деталях’ / * Kim is resembled by the model in nearly every

[35] Для таких дієслів можна було б запропонувати термін «депонентно-активні», але часто відповідна «депонентність» залежить від додаткових контекстуальних умов (див. нижче).

[36] Іноді пасивні форми в російській мові не утворюються через морфологічні (наприклад, від дієслів на ‘-нуть‘: ‘швырнуть’, ‘толкнуть’) або стилістичні причини: наприклад, від дієслів, які належать до просторічних або вульгарних (‘огребать’, ‘допекать’, ‘огреть’) [Храковский 1991: 154].

detail ‘*Кім нагадується моделлю в майже всіх деталях’, the model matches Kim in nearly every detail ‘модель збігається з Кімом у майже всіх деталях’ / Kim is matched by the model in nearly every detail [Zwicky 1987: 643].

Утворенню пасивів (зокрема в англійській) може перешкоджати також інгерентна семантика агентива. У наступних парах власне агенси-діячі протиставлені «недоагенсам»: пор. the house was entered by the thief ‘у будинок було зайдено злодієм’ / * the house was entered by the gas ‘*у будинок було зайдено газом’, the meeting was concluded by the chairperson ‘зустріч було закінчено головою’ / * the festivities were concluded by a magnificent banquet ‘*святкування було закінчено чудовим банкетом’ [Siewierska 1986: 189].

У норвезькій пасивізація дієслова ha ‘мати’ можлива тільки тоді, коли йдеться про відчужувану власність: пор. Jon har litt salt i gryta ‘Йон має трохи солі в сковорідці’, litt salt has i gryta ‘трохи солі мається в сковорідці’, Jon har et arr på kinnet ‘Йон має шрам на щоці’, *et arr has på kinnet ‘шрам мається на щоці’ [Åfarli 2006: 380-381].

У німецькій пасив утворюється від дієслів lieben ‘любити’, bewundern ‘захоплюватися’, verachten ‘зневажати’, але не від «стативніших» wissen ‘знати’, kennen ‘бути знайомим з’, haben ‘мати’, besitzen ‘володіти’ [Haiden 2005: 260]; з іншого боку, від предикатів сприйняття sehen ‘бачити’, hören ‘чути’, fühlen ‘відчувати’ носії утворюють пасиви «неохоче» ([Moorcroft 1985: 164], цит. за [Shibatani 1998: 102]). Не утворюється пасив і від вірменських unenal ‘мати’, gitenal ‘знати’, zɣǰal ‘шкодувати’ [Kozintseva 1995: 18]; аналогічні приклади з інших мов див. у [Siewierska 1986: 194-195].

Контрольованість дії є важливою умовою утворення пасивів у індо-арійських непальській, кашмірі, гінді, панджабі, маратхі, а також у дравідійській каннада ([Pandharipande 1981: 16-17, 163-164], цит. за [Shibatani 1998: 102]); відповідно, за агентива-неістоти контрольованість і можливість утворення пасивів відсутні автоматично, пор. відповідний контраст у маратхі ([Pandharipande 1981: 170], глоси дещо адаптовано):

Ram zada todto / Ram-kadun zada todli zatat.

Рам.NOM дерева ламає.M / Рам-INST дерева ламати йти

‘Рам ламає дерева’ / ‘Дерева ламаються Рамом’.

Vara zada todto / *Varya-kadun zada todli zatat.

вітер дерева ламає / вітер-INST дерева ламати йти

‘Вітер ламає дерева’ / ‘Дерева ламаються вітром’.

В івриті утворення пасива можливе тільки в тому випадку, якщо в реченні є власне агенс; в інших випадках використовуються декаузативні конструкції (в термінології Дорон – мідли) ([Doron 2013: 2-3], глоси дещо адаптовано):

Ha-kluv rutax (al-yedey elmer).

ART-клітка варити.PASS INST Елмер

‘Клітку було зварено Елмером’.

Elmer nir'a (al-yedey kol mi še-nixnas).

Елмер бачити.MID INST кожен хто що-заходити.MID

‘Елмера бачив кожен, хто заходив’.

Ті самі конструкції використовуються для передачі пасивної семантики і з тими дієсловами, від яких власне пасив не утворюється з морфологічних причин ([Alexiadou, Doron 2012: 11], глоси дещо адаптовано):

Ktovet muzara nixteva 'al-yedey ha-mafginim

напис дивний писати.MID INS ART демонстранти

‘Дивний напис було написано демонстрантами’.

На фоні перерахованих випадків своєрідною «білою вороною» виглядає нігеро-конголезька кіньярванда, в якій можуть утворювати пасив навіть такі дієслова як ‘коштувати’, ‘важити’ і ‘мати’ ([Kimenyi 1980], цит. за [Keenan, Dryer 2007: 332]):

Ibifuungo bibiri bi-fit-w-e n-îshaâti.

гудзики два вони-мати-PASS-ASP сорочкою

‘У сорочки два гудзики’, букв. ‘два гудзики маються сорочкою’.

У цій же мові можна утворювати пасиви від дієслів зі спорідненими додатками, але при таких дієсловах обов’язково треба зазначати усунутий агентив: вочевидь, для семантичної повноти ([Kimenyi 1980: 135], цит. за

[Siewierska 1986: 37-38]. Від дієслів зі спорідненими додатками дозволяє (дозволяла) утворювати пасив і латина: пор. pugna pugnata est, букв. ‘битва бита’, від pugnare ‘битися’ [Летучий 2013: 84]; втім, така можливість у мовах світу здебільшого відсутня: знов-таки, це можна пояснити низькою мірою ефекту.

У шведській до конструкцій зі спорідненими додатками може бути застосовний тільки один з трьох пасивів, «відрефлексивний» ([Rice 1987: 208], цит. за [De Swart 2007: 63], глоси дещо адаптовано):

Asta levde ett gott liv.

Аста жити.PST ART гарний життя

‘Аста жила гарним життям’.

*Ett gott liv blev/var levt av Asta.

ART гарне життя AUX/AUX жити.PST INS Аста

‘Гарне життя було прожите Астою’.

Ett gott liv levde-s av Asta.

ART гарний життя жити.PST-PASS INS Аста

‘Гарне життя було прожите Астою’.

В англійській мові ситуація дещо складніша. Неграматичність речень * an uneventful life was lived by Harry ‘звичайне життя було прожите Гаррі’ і * a weary sigh was sighed by Bill, букв. ‘втомлене зітхання було зітхнуте Біллом’ ([Jones 1988: 91], цит. за [De Swart 2007: 50]) можна «подолати» ширшим, інформативнішим, контекстом: an uneventful life was lived by Clark Kent after he gave up his superhero status ‘звичайне життя було прожите Кларком Кентом після того, як від позбувся статусу супергероя’, a weary sigh was sighed by the overworked field worker at the end of a long day ‘втомлене зітхання було зітхнуте втомленим польовим робітником наприкінці довгого дня’ ([Macfarland 1994: 178-179], цит. за [De Swart 2007: 52]).

Можуть здатися суперечливими наступні приклади з афразійської амхарської [Amberber 1996: 82-83] та, відповідно, їхні аналоги в українській:

Yə-agərbet č’ɨffəra tə-č’əffərə.

POSS-країна танець PASS-танцювати.PF.3MS

‘Було станцьовано народний танець’.

*Yə-ɬib sak’ tə-sak’ə.

POSS-серце сміх PASS-сміятися.PF.3MS

Букв. ‘було засміяно щирий сміх’.

Втім, розгадку слід шукати в самій природі відповідних додатків: очевидно, що на відміну від сміху, танець не виступає спорідненим додатком у «чистому вигляді», бо співвідноситься з додатковою «класифікувальною» семантикою: пор. ‘станцювати три танці’ й ‘*засміятися три сміхи’.

Диктувати (не)використання пасива може й так звана ієрархія агентивності Сільверстена. Ситуація в таноанській південній тива (США) наступна: якщо на агентивну позицію претендує перша або друга особа, пасив неможливий; якщо третя – можливий, але якщо при цьому перша або друга особа претендують на пацієнтивну позицію, обов’язковий ([Allen, Frantz 1983: 304-305], цит. за [De Swart 2007: 151]):

Bey-mu-ban / *Te-mu-che-ban ’ĩ-ba.

2SG.1SG-бачити-PST / 1SG-бачити-PASS-PST 2-INSTR

‘Ти бачив мене’ / ‘Я був побачений тобою’.

Seuanide ø-liora-mu-ban / Liorade ø-mu-che-ban seuanide-ba

чоловік 3.3SG-леді-бачити-PST / леді 3-бачити-PASS-PST чоловік-INSTR

‘Чоловік побачив леді’ / ‘Леді було побачено чоловіком’.

Seuanide-ba te-mu-che-ban / Seuanide-ba a-mu-che-ban.

чоловік-INSTR 1SG-бачити-PASS-PST / чоловік-INSTR 2SG-бачити-PASS-PST

‘Мене було побачено чоловіком’ / ‘Ти був побачений чоловіком’.

Загалом ця ситуація типова для таноанських мов: так, [Klaiman 1991: 204-208] розглядає аналогічну, хоча дещо складнішу, ситуацію в арізонській тева, а [Haspelmath 2007: 89] – у пікуріс. Можна запропонувати наступне дискурсивне пояснення для такого розподілу: перші дві особи (на відміну від третьої) частіше виступають агентивами, ніж пацієнтивами, а дискурсивно нечастотні конструкції з часом можуть бути «граматикалізовані» носіями тієї чи іншої мови як

неправильні (пор. зворотну ситуацію у ведійському санскриті, де неповна пасивна парадигма з часом «добудувалася» до повної [Kulikov 2010: 154]).

Підтвердження окресленої тенденції спостерігаємо і в інших мовах: у маянській кіче неможливо утворити пасив від речень, у яких агентивом виступає перша або друга особа ([Campbell 2000], цит. за [Creissels 2016: 49]); з іншого боку, якщо потенційний агентив – третя особа, а пацієнтив – «поважна» друга, використання пасива обов'язкове [Dixon, Aikhenvald 2000: 8]. Обов'язковим є пасивне перетворення також у вакашських мовах (США), якщо третя особа діє на першу [Blake 2004: 139]. У салішській луммі (Північна Америка) пасив примусовий не тільки тоді, коли третя особа діє на першу або другу [Jelinek, Carnie 2003: 284-285], але й тоді, коли «іменник діє на займенник» ([Jelinek, Demers 1983: 168], цит. за [Haspelmath 2007: 94], глоси дещо адаптовано):

Ẋčі-t-s cə swəyʔqəʔ.

знати-TR-3SG.SUBJ ART чоловік

'Він знає чоловіка'.

Формально останній приклад також співвідносний з прочитанням 'чоловік знає його', але в цьому випадку було б використано пасивну конструкцію (у тому числі для зняття неоднозначності).

Окремо варто зупинитися на ситуації в корейській. Певна кількість дієслів може утворювати пасивну форму зі спеціальним суфіксом -hi ([Klaiman 1991: 172], глоси дещо адаптовано):

Kɨ-nɨn kɨ kəs-ɨl ic-ci mos hanta.

він-NOM.T той річ-OBJ забувати-NMLZ не-могти робить

'Він не забуває тієї речі'.

Kɨ kəs-ɨn kɨ-eke ic-hi-ci anh-nɨnta.

той річ-NOM.T він-INST забувати-PASS-NMLZ є-не

'Та річ не забувається ним'.

Якщо предикат вказує на контрольовану дію, позицію агентива посідає учасник з більшою мірою потенційного контролю, тож у першому з наступних прикладів можливий тільки актив, у другому – тільки пасив [ibid: 173]:

Namca-ka koŋ-ɨl cchoch-ko issəyo.

чоловік-NOM м’яч-OBJ переслідувати-PRS.PTCP є

‘Чоловік переслідує м’яч’.

Na-nɨn sikan-e ccoch-ki-ko issəyo.

я-NOM.T час-INST переслідувати-PASS-PRS.PTCP є

‘Я переслідуюся часом’, тобто ‘маю мало часу’.

З іншого боку, в наступному реченні машина може перебувати в агентивній позиції, оскільки контроль за ситуацією був у неї (точніше, в її водія) [ibid: 174]:

Kɨ cha-ka kɨ salam-il pat-assta.

той машина-NOM той чоловік-OBJ вдаряти-PAST

‘Машина вдарила чоловіка’.

Як зазначається в тій же роботі, молодше покоління носіїв корейської сприймає механічні об’єкти (наприклад, роботів) в агентивній позиції краще за старше.

В індонезійській використання пасивної конструкції обов’язкове у випадку неволітивності потенційного агентива ([Shibatani 2008: 326], глоси дещо адаптовано):

Ali memukul anak itu.

Алі AF.бити дитина ART

‘Алі вдарив дитину’.

Anak itu ter-pukul oleh Ali.

дитина ART PASS-бити PREP Алі

‘Дитину було (випадково) вдарено Алі’.

Знов-таки, мотивацією для такої трансформації можна запропонувати недостатню агентивність виконавця, що блокує його появу у власне агентивній позиції; характерно, що згідно з наведеними вище прикладами, ті самі фактори в інших мовах можуть призвести до заборони на використання пасивного перетворення.

Інколи використання пасивів залежить від доволі специфічних факторів: як зазначає І. О. Мельчук, в декотрих полінезійських мовах вживання «активного»

наказового способу вважається неввічливим; крім того, полінезійський пасив використовується частіше за актив у оповідних контекстах [Mel'čuk 1993: 42]. У японській, якщо агентив співвідноситься з поважним референтом, активна конструкція буде «надто прямою», в той час як пасив передає зв'язок такого виконавця з власне дією опосередковано [Lazard 2002: 161].

3.7. Подальша еволюція засобів вираження пасивності

Говорячи про можливі модифікації форми пасивних показників, варто згадати випадки їхнього «злиття» з іншими морфемами. Так, у юто-ацтекській які пасивний суфікс -wa і показник майбутнього часу -ne утворили єдиний маркер -na [Tubino Blanco 2011: 179]. Пор. також приклади з латини ([Ernout, Thomas: 1953), цит. за [Creissels 2016: 104], глоси дещо адаптовано):

Magister pueros laud-at.

учитель хлопчик.PL.ACC вітати-PRS.3SG

'Учитель вітає хлопчиків'.

Pueri a magistro laud-antur.

хлопчик.PL INST учитель.ABL вітати-PRS.3PL.MDPASS

'Хлопчики вітаються учителем'.

У другому прикладі відповідний показник одночасно виражає теперішній час, третю особу множини і власне пасивність.

За аналогією до депонентних зворотних дієслів можна говорити про депонентні пасивні: тобто такі, «активні» аналоги яких були менш затребувані мовою і в процесі еволюції вийшли з використання. В афразійській амхарській показником пасива виступає tə- [Amberber 1996: 86]:

Aster ləmma-n samə-č-iw

Астер Лемма-ACC цілувати.PF-3FS-3MO

'Астер поцілувала Лемму'.

Ləmma (bə-Aster) tə-samə.

Лемма (Астер) PASS-цілувати.PF.3MS

‘Лемма був поцілований (Астер)’.

Але, наприклад, tə-dəssətə ‘бути радісним’ і tə-k’ot’t’a ‘бути злим’ відповідних активних форм не мають. Про те, що це саме пасивні показники, а не частина основи, свідчать іменники dəssɨta ‘радість’ і k’ut’t’a ‘злість’ (пор. təkkəzə ‘роздумувати’ і tɨkkaze ‘роздум(и)’).

Часто згадуваним англійським депонентним пасивним дієсловом є rumoured (it is rumoured that... ‘ходять чутки, що...’), хоча синонімічне report припускає обидва варіанти: someone has reported that Tracy is bald ‘хтось розповів, що Тресі лиса’ / it has been reported that Tracy is bald ‘розповідалося, що Тресі лиса’ [Zwicky 1987: 643]. Калулі пропонує виділяти клас депонентно-пасивних дієслів у албанській і грецькій [Kallulli 2013: 343], проте оскільки відповідні показники можуть виражати в тому числі й зворотну семантику, яка, схоже, діахронічно була первинною, доцільніше все ж уважати їх депонентно-зворотними. В латині ситуація аналогічна, але її особливістю є наявність так званих verba commūnia, тобто депонентно-зворотних дієслів, які могли утворювати пасив без зміни форми (уникаючи нашаровування показників): пор. hortārētu-r ‘закликав би’ і ad amīcīs hortārētu-r ‘друзями закликався б’ [Embick 1997: 224-225]; про схожу, але дещо складнішу, ситуацію в давногрецькій див. [ibid: 235-236].

З іншого боку, можна говорити не про депонентні пасивні форми, а про, так би мовити, «депонентні пасивні речення», в яких немає активного аналогу: пор. ‘хлопчик заливається сміхом’; рос. ‘собака привязалась к людям’; англ. certain kinds of wild life are distributed throughout Alaska, букв. ‘деякі різновиди дикого життя розподілено по всій Алясці’.

Якщо ж говорити не про рівень окремих лексем, а про структуру мови в цілому, то не виключений розвиток, за якого пасивна конструкція переосмислюється як базова, з «непрямим» кодуванням агентива і «прямим» кодуванням пацієнтива, і таким чином мова переходить до (частково) ергативної орієнтації. Такий сценарій засвідчено для декотрих індоіранських ([Anderson 1977], цит. за [Estival, Myhill 1988: 478]), карибських ([Gildea 1998: 218 ff.], цит. за

[Kulikov 2010: 150]), полінезійських і, теоретично, картвельських мов [Плунгян 2011: 222].

3.8. Безособові пасиви

Нагадаємо, що безособові пасиви відрізняє від «особових» те, що «за підсумками» їхнього застосування агентивна позиція залишається вакантною (або зайнятою експлетивом-пустушкою). Загалом такі пасиви поширені менше і, наприклад, у германських мовах діахронічно молодші за «особові» [Abraham, Leiss 2006: 510]; з іншого боку, є мови, в яких представлено тільки безособові пасиви: дравідійська коламі, австронезійська туканг бесі, ізольована зуні (Мексика) [Siewierska 2005: 434]. У більшості мов, на відміну від української, за наявності у вихідному реченні пацієнтива він «автоматично» піднімається в агентивну позицію, і відповідно, утворення безособових пасивів можливе лише на базі неперехідних речень.

Розгляньмо ситуацію в німецькій ([Klaiman 1991: 7], глоси дещо адаптовано):

Die Kinder schlafen.

ART діти-NOM спати

‘Діти сплять’.

Es wird (von den Kindern) geschlafen.

це є INST ART діти-DAT спати.PST.PTCP

‘Дітьми спиться’.

Як засвідчують наступні приклади, вихідний предикат не обов’язково має бути одновалентним[37] ([Van Valin 2004: 160-161], глоси дещо адаптовано):

Die Frau hat den Männer-n geholfen.

ART.FSG.NOM жінка AUX ART.MPL.DAT чоловіки-DAT допомогти.PST

‘Жінка допомогла чоловікам’.

[37] Нагадаємо, що непрямі пасиви, в яких в агентивну позицію просуваються непацієнтивні партиципанти, ми залишили за межами цієї роботи.

Den Männer-n wurde von der Frau geholfen.

ART.MPL.DAT чоловіки-DAT AUX INS ART.FSG.DAT жінка допомогти.PST

‘Чоловікам було допоможено жінкою’.

Die Frau hat ihr-es tot-en Vater-s gedacht.

ART.FSG.NOM жінка AUX 3SGF.POSS-GEN померлий.MSG.GEN батько-GEN пам’янути.PST

‘Жінка пам’янула свого померлого батька’.

Ihr-es tot-en Vater-s wurde gedacht.

ART.FSG.POSS-GEN померлий.MSG.GEN батько-GEN AUX пам’янути.PST

‘Її померлого батька було пам’яновано’.

Слід також звернути увагу, що в наведених прикладах неагентивні учасники, не змінивши свого оформлення, змінили лінійну позицію. Це передусім обумовлено тим, що в німецькій (як і загалом у германських) переддієслівна позиція має бути заповнена (у пасиві від речення з єдиним учасником цю функцію «виконав» експлетивний займенник es); з іншого боку, в прикладі з нідерландськоі door de studenten wordt gestaukt ‘студентами страйковано’ пріоритетна позиція збереглася за усунутим агентивом [Siewierska 1986: 111] (пор. також вищезгадане ‘представниками клубу було проведене опитування’).

Важливою особливістю безособових пасивів є те, що референтами усунутих агентивів «за замовчуванням» є люди (див. аналогічне спостереження щодо неозначено-особових речень у [Дудик 1999: 100]): пор. прагматично «дивні» німецьке an der Tür wurde gebellt, букв. ‘у дверях гавкано’ [Abraham, Leiss 2006: 509], і сербохорватське na ulici / ovde se mjauče ‘на вулиці / тут мявчиться’ [Marelj 2004: 244]; хоча, наприклад, у наступному шведському прикладі мова вочевидь не про людей ([Kiparsky 2013: 30], глоси дещо адаптовано):

Det blommas och knoppas i södern.

це цвісти.PART.PASS і брунькувати.PART.PASS в південь.DEF

‘На півдні цвітеться і роспускаються бруньки’.

Безособові пасиви (були) представлені також у латині [Keenan, Dryer 2007: 347]:

Boni cives legibus parent.

добрі громадяни закон.DAT.PL поважають

‘Добрі громадяни поважають закони’.

Legibus (a bonis civibus) paretur.

закон.DAT.PL INS добрі громадяни поважається

‘Закони поважаються добрими громадянами’.

Інші приклади пасивів такого типу з різних індоєвропейських мов ілюструються зокрема в [Geniušienė 1987: 285-287]; серед неіндоєвропейських можна згадати турецьку [Öztürk 2005: 160] і нігеро-конголезьку тсвана [Creissels 2016: 52]:

Ali top-a vur-du / Top-a vur-ul-du.

Алі м’яч-DAT бити-PAST / м’яч-DAT вдарити-PASS-PAST

‘Алі вдарив по м’ячу’ / ‘По м’ячу було вдарено’.

Kítsɔ́ ɔ́-bù-î:l-è / Xɔ́-bù-î:l-w-è.

(CL1)Кітсо A.CL1-говорити-PRF-FV / A.CL17-говорити-PRF-PASS-FV

‘Кітсо говорив’ / ‘Говорилося’.

Також варто відзначити ситуацію в юто-ацтекській які: морфологічне узгодження з дієсловами тут відсутнє, але деякі лексеми суплетивно узгоджуються з підметом за числом; при цьому в безособових реченнях можливі тільки форми множини, незалежно від реального числа виконавця/виконавців ([Tubino Blanco 2011: 198-199], глоси дещо адаптовано):

Uu uusi aman vuite.

ART дитина там бігти.SG.SUBJ

‘Дитина біжить’.

Ume uusi-m aman tenne.

ART.PL дитина-PL там бігти.PL.SUBJ

‘Діти біжать’.

Aman tenni-wa.

там бігти.PL.SUBJ-PASS

‘Там бігається’.

Безособові пасиви утворюються не від усіх дієслів: важливою умовою для такої трансформації є активність (анергативність) відповідного предиката (пор. обмеження на утворення «особових» пасивів від «нединамічних» дієслів). Ось кілька прикладів з нідерландської мови ([Perlmutter 1978: 168, 170], глоси мої):

De jongelui[38] dansen hier vaak.

ART молоді танцюють тут часто

‘Тут часто танцюють молоді люди’.

Er wordt hier door de jongelui vaak gedanst.

там AUX тут INS ART молоді часто танцювати.PST.PTCP

‘Тут часто танцюється молодими людьми’.

De kinderen verdwijnen uit dit weeshuis.

ART діти зникають з ART притулок

‘Діти зникають з цього притулку’.

*Uit dit weeshuis wordt (er) door vele kinderen verdwenen.

з ART притулок AUX це INS багато діти зникати.PST.PTCP

‘З цього притулку зникається багатьма дітьми’.

У тій же роботі Девід Перлмуттер наводить аналогічні протиставлення в турецькій (див. детальне обговорення відповідних прикладів, а також німецьких, бенгальських і гінді у [Siewierska 1986: 198-201]). Втім, за більш ретельного аналізу легко знайти контрприклади: у вищезгаданій німецькій від цілком активних kommen ‘приходити’, nahen ‘наближатися’, gehen ‘іти’ безособові пасиви не утворюються [Siewierska 1986: 204], в той час як від неактивного (анакузативного) sterben ‘помирати’ відповідна трансформація можлива ([Rapp 1997: 129], цит. за [Haiden 2005: 101], глоси дещо адаптовано):

In Bosnien wird weiter gestorben.

в Боснія AUX далі помирати.PST.PTCP

[38] У цитованому джерелі в цьому і наступному прикладі вжито форму jongelei; вочевидь, помилково.

‘У Боснії продовжують помирати’, букв. ‘і далі помирається’.

Крім того, в німецькій є пари на зразок Hans versenkt das Schiff ‘Ганс топить корабель’ / das Schiff versinkt ‘корабель тоне’, де друге речення – декаузатив від першого (а отже, відповідний учасник «неактивний»), і тим не менше jetzt wird versunken ‘зараз тонеться’ можливе [Schäfer 2008: 240, 243].

Доволі широкий клас предикатів утворює безособові пасиви і в албанській, пор. зокрема наступні приклади ([Kalluli 2006a: 445], глоси дещо адаптовано):

Irm-a jetoi / vdiq në Austri.

Irma-ART жити.ACT.3S.PST / помирати.ACT.3S.PST в Австрія

‘Ірма жила / помирала в Австрії’.

Në Austri jetohet gjatë / nuk vdiset i ri.

в Австрія жити.NACT.3S.PRS довго / не помирати.NACT.3S.PRS молодий

‘В Австрії живеться довго / не помирається молодим’.

Схоже, що в санскриті цей клас був ще ширшим; вочевидь, у наступному прикладі учасник ситуації ‘плодоносити’ повністю позбавлений «агенсних» характеристик ([Ostler 1979: 5.20], цит. за [Postal 1986: 161], глоси дещо адаптовано):

Phalitaṃ vrkṣaiḥ.

плодоносити.PST.PTCP дерева.INS

‘Плодоношено деревами’.

Більше того, іноді залежно від «агенсності» виконавця безособові пасиви бувають можливі або неможливі з тими самими предикатами (і навіть із тими самими учасниками), як у наступних нідерландських прикладах ([Perlmutter 1978: 171-172], глоси мої):

De nieuwe acteur is in het tweede bedrijf op het juiste ogenblik gevallen.

ART новий актор AUX в ART другий акт в ART потрібний момент падати.PST.PTCP

‘Новий актор упав у потрібний момент другого акту’.

→ In het tweede bedrijf werd er door de nieuwe acteur op het juiste ogenblik gevallen.

Twee mensen zijn uit de venster van de tweede verdieping gevallen.

два чоловік.PL AUX з ART вікно від ART другий поверх падати.PST.PTCP

‘Двоє людей випали з вікна другого поверху’.

→ *Er werd door twee mensen uit de venster van de tweede verdieping gevallen.

Відповідно, er werd gevallen ‘було впадено’ поза контекстом може викликати в адресата виключно картину «свідомого» падіння.

Схоже протиставлення наявне також у норвезькій [Åfarli 2006: 380]:

Studenten arbeidde tungt heile dagen.

‘Студент працював інтенсивно цілий день’.

Påhengsmotoren arbeidde tungt heile dagen.

‘Бортовий мотор працював інтенсивно цілий день’.

Формально співвідносне з обома det vart arbeidd tungt heile dagen ‘працювалося інтенсивно цілий день’ може бути використане тільки в першому випадку. З іншого боку, за відповідного контексту безособовий пасив може утворювати предикат forsvinne ‘зникати’ [ibid]:

I en slik situasjon må det forsvinnes på en mer sofistikert måte.

у ART такий ситуація треба воно зникати.RM на ART більше продуманий спосіб

‘У такій ситуації треба зникати в більш продуманий спосіб’.

(про аналогічні протиставлення в німецькій і гінді див. [Siewierska 1986: 202-203])

Різні мови можуть дозволяти утворення безособових пасивів тільки з агентивами певного типу: наприклад, тільки для учасників першої особи однини (індоіранська непальська, з окремими винятками), або тільки якщо агентив референтний (ірландська). Вибір саме таких категорій цілком співвідноситься з уже згадуваною ієрархією агентивності: було б дивно, якби якась мова дозволяла безособові пасиви тільки від ситуацій з агентивами третьої особи або нереферентними. Пор. відповідний приклад з непальської ([Bandhu 1973: 54-55], цит. за [Shibatani 1998: 97]):

Mə ghər-ə gə-ẽ.

я.NOM дім-до іти-1SG.PAST

‘Я пішов додому’.

Ghər-ə gə-i-io.

дім-до іти-PASS-3SG.PAST

‘Пішлося додому (мною)’.

З іншого боку, литовські евіденціальні пасиви можуть співвідноситися з доволі широким класом агентивів: як неістот, так і нереферентних [ibid: 101]:

Nakt-į snig-t-a.

ніч-ACC сніжити-PAST.PASS.PART-NEUTR

Букв. ‘схоже, вночі сніжилося’ (пор. акт. nakt-į snig-o ‘вночі сніжило’).

Можливість утворення безособових пасивів може обмежуватися також іншими умовами: у нідерландській декотрі предикати дозволяють відповідну трансформацію тільки за умови їхньої негранічності, тобто при фокусуванні уваги на власне дії ([Zaenen 1991], цит. за [Goldberg 1995: 15], глоси мої):

Er werd gelopen / Er werd *(voortdurend[39]) naar huis gelopen.

воно AUX бігти.PST.PTCP / воно AUX постійно до дому бігти.PST.PTCP

‘Було біжено’ / ‘Було (постійно) біжено додому’.

(схожа ситуація в німецькій [Abraham, Leiss 2006: 503-504]; детальніше про відповідні нідерландські конструкції, сприяння негранічності й волітивності утворенню безособових пасивів у німецькій, а також про суворіші вимоги до волітивності в безособових пасивах в ісландській див. [Primus 2011])

Втім, важко логічним чином пояснити наявні обмеження в юто-ацтекській юте: тут безособовий пасив можливий на базі будь-якого (так) дієслова, але тільки якщо в реченні є бодай ще один аргумент, навіть якщо це прислівник, у тому числі інкорпорований ([Givón 1981], цит. за [Siewierska 1986: 199]):

Pǘka-wǘǘka-ta-x̂a.

тяжко-працювати-PASS-ANT

‘Тяжко працюється (кимсь)’.

[39] У цитованому джерелі voordurend; вочевидь, помилково.

Стосовно вираження усунутого агентива можна постулювати наступне: якщо він виразимий в безособових пасивах, то виразимий і в особових. Так, у безособових (але не в особових) шведських пасивах вказання на ініціатора дії неможливе [Kiparsky 2013: 27]:

Det kämpades hårt (*av alla deltagare).

воно билося затято INST усі учасники

‘Відбувалося серйозне биття’.

Пор. приклад з литовської мови (до речі, з вочевидь неактивним предикатом), де усунутий агентив у безособових пасивах кодується родовим відмінком ([Shibatani 1998: 99], глоси дещо адаптовано):

Vaik-ai greit auga.

діти-NOM.PL швидко ростуть

‘Діти ростуть швидко’.

Vaik-ų greit auga-m-a.

діти-GEN швидко рости-PRES.PASS.PART-NEUTR

‘Швидко ростеться дітьми’.

Погляньмо також на безособові псевдопасиви: пор. приклади з албанської ([Rivero 2003: 478], глоси дещо адаптовано) і удмуртської [Geniušienė 1987: 330]:

U punua këtu / Anës i-u punua këtu.

NONACT.AOR працювати.3S тут / Анес.DAT вона.DAT-NONACT.AOR працювати.3S тут

‘Тут працювалося’ / ‘Анес працювалося тут’.

Gužem ʒeć uža-śk-iz.

влітку добре працювати-RM-PAST.3SG

‘Влітку добре працювалося’.

Аналогічно до ситуації з псевдопасивами, відповідну семантику можуть передавати і «недопасивні» відрефлексивні конструкції, пор. приклади з сербохорватської [Geniušienė 1987: 288-289] та німецької ([Schäfer 2008: 239], глоси дещо адаптовано):

On spava / Njemu se spava.

він-NOM спить / він-DAT RM спить

‘Він спить’ / ‘Йому спиться’.

Hier schläft es sich angenehm.

тут спить воно RM зручно

‘Тут добре спиться’.

На відміну від зокрема української, в цих мовах власне пасивні конструкції мають інакшу «механіку».

В окремих випадках безособові псевдопасиви можуть виражати доволі нетривіальні семантичні відтінки: в афразійській амхарській такі конструкції мають додаткове значення іронії або сарказму ([Amberber 2000: 314], цит. за [Галямина 2005: 149]):

Wədə bet tə-hedə?

до дому PASS-ідти.PERF.3M

‘Невже тобі дійшлося до дому?’

3.9. Коливання між пасивами і безособовими конструкціями

Як ми вже зазначали вище, безособовий пасив відрізняється від «особового» тим, що залишає агентивну позицію вакантною. У залежності від реалізації другої «пасивної» умови, виразимості усунутого агентива, можна говорити або про безособовий пасив (агентив виразимий), або про безособову конструкцію (якщо можливість введення в речення колишнього агентива відсутня): пор. рос. ‘руководитель указал вам на оплошность’ → безособовий пасив ‘вам было указано на оплошность (руководителем)’ і укр. ‘у документі мова йде про безпеку’ → безособова конструкція ‘у документі йдеться про безпеку (*мовою)’.

Наочно зобразити можливі реалізації двох «пасивних» умов для перехідних речень можна за допомогою таблиці (А – агентив, Р – пацієнтив).

Таблиця 3.1

Поділ між пасивами і безособовими конструкціями

	колишній А виразимий	**колишній А не виразимий**
Р → А	«особовий» пасив	«короткий» пасив
Р «на місці»	безособовий пасив	безособова конструкція

Ще одним критерієм розмежування можуть бути обмеження на утворення пасивів від різних типів предикатів (див. вище), відсутні в безособових конструкціях.

Близькі «зовні» пасиви і безособові конструкції протиставлені в іспанській мові [Creissels 2008: 9] (там же див. про схожу ситуацію у французькій). До першого з наступних речень, активного, може бути застосовано і пасивну трансформацію (незважаючи на збереження постдієслівної позиції, узгодження з предикатом починає контролювати колишній пацієнтив), і безособову (пацієнтив зберігає акузативно-дативний показник, а предикат отримує «замовчувальну» узгоджувальну форму):

El policía encontró a los ladrones.

DEF.SGM полісмен.SG знайти.PFV.A3SG ACC DEF.PLM злодій.PL

‘Полісмен знайшов злодіїв’.

Se encontraron los ladrones.

REFL знайти.PFV.A3PL DEF.PLM злодій.PL

‘Злодії були знайдені’ (або ‘злодії зустрілися’, взаємне прочитання)

Se encontró a los ladrones.

REFL знайти.PFV.A3SG ACC DEF.PLM злодій.PL

‘Злодіїв було знайдено’.

(як стверджує Рауль Арановіч, є стійка тенденція використовувати безособові конструкції із «сильними» пацієнтивами (істотами, визначеними) і пасивні – зі слабкими; це логічним чином пов’язано з різницею в рівні семантичної перехідності [Aranovich 2009])

Що стосується усунутого агентива, то іспанська в таких конструкціях виражає його «неохоче»; знов-таки, оскільки формально така можливість існує, можна вважати відповідні безособові конструкції безособовими пасивами ([DeMello 1978], цит. за [Givón 2006: 347], глоси дещо адаптовано):

Las pirámides se construyeron por esclavos.

ART піраміди REFL збудувати.PST.3PL INS раби

‘Піраміди було збудовано рабами’.

Se destruyó a la nación por los malos gobernantes.

REFL руйнувати.PST.3SG ART нація INS ART погані правителі

‘Націю було зруйновано поганими правителями’.

При застосуванні відповідної трансформації до неперехідного речення очікувано можлива тільки безособова інтерпретація: aqui se trabaja ‘тут працюють’, букв. ‘працюється’.

В італійській можливий вибір між безособовою конструкцією і особовим пасивом, якщо вихідний пацієнтив виражений займенником, але якщо він при цьому співвідносний з істотою, можлива тільки безособова конструкція ([Napoli 1976: 129], цит. за [Siewierska 1986: 166-167], глоси дещо адаптовано):

Essi si prendono.

вони.M.NOM REFL брати.PRS.3PL

‘Вони (наприклад, книги) беруться’.

Li si prendono / prende.

вони.M.ACC REFL брати.PRS.3PL брати.PRS.3SG

Букв. ‘Їх (наприклад, книги) береться’.

Le si notano / nota subito.

вони.F.ACC REFL помічати.PRS.3PL помічати.PRS.3SG одразу

‘Їх (наприклад, жінок) одразу помічається’.

Якщо зіставити літературну італійську з флорентійським діалектом, на якому вона заснована, можна побачити, що в діалекті безособові конструкції функціонують набагато ширше, тобто «особовість» є інновацією [Kemmer 1993: 179] (про відповідні італійські перетворення див. також [Creissels 2008: 26-28] і

[Reinhart 1996: 53-54]; у [Marelj 2004: 267, 279] обговорюється діалектна варіативність таких конструкцій в італійській і сербохорватській).

З іншого боку, в ісландській присутня зворотна тенденція: процес формування безособової конструкції на базі повноцінного «особового» пасива; пор. відповідні приклади «класичної» й «нової» конструкції, малоприйнятної для старшого покоління ([Jónsson 2009: 2, 4], глоси дещо адаптовано):

Það voru keyptir stólar.

там AUX купувати.PTCP.M.NOM.PL стілець.M.NOM.PL

‘Стільці були куплені’.

Það var keypt stóla.

там AUX купувати.PTCP.DEF стілець.PL.ACC

‘Було куплено стільці’.

(детальніше про перехідний статус ісландських конструкцій такого типу див. [Sigurðsson 2011], [Kibort, Maling 2015] і [Maling, Sigurjónsdóttir 2016])

Єдине, що відрізняє безобовий пасив від безособової конструкції в наступних румунських прикладах – вибір між формою однини і множини дієслова; відповідно, однина вказує на те, що пацієнтив не «трансформувався» в агентив і не контролює узгодження з предикатом ([Lucht 1962: 73], цит. за [Geniušienė 1987: 278]):

I se dau bani

він-DAT RM дають гроші

‘Йому даються гроші’.

I se dă bani.

він-DAT RM дає гроші

Букв. ‘Йому дається гроші’.

Аналогічні протиставлення засвідчені також у «екзотичніших» мовах, зокрема північноамериканських: пор. зміну відмінкових показників у юто-ацтекській які ([Guerrero Valenzuela 2004: 35], цит. за [Sansò 2016: 914]) та хоканській сері ([Marlett 1984: 229], цит. за [Shibatani 1998: 106]):

Mesa-ta kokta-wa-k / Mesa-Ø kokta-wa-k.

стіл-ACC ламати-IMPERS-PST / стіл-NOM ламати-PASS-PST

‘Стіл було зламано’ / ‘Стіл був зламаний’.

ʔIši-y-a:ʔ-kašxa / Iʔp-y-a:ʔ-kašni.

1PL.OBJ-MOOD-PASS-кусати.SG.MULT / 1SG.SU-MOOD-PASS-bite.SG

‘Нас покусано’ / ‘Я покусаний’.

Тонка межа між наступними німецькими конструкціями: безособово-пасивною з (псевдо)інкорпорацією об’єкта і власне пасивною; пор. серед іншого розташування прислівника richtig ([Abraham, Leiss 2006: 511], глоси дещо адаптовано):

Heute abend wird richtig (*die) Zähne geputzt/zähnegeputzt/*zahngeputzt.

сьогодні ввечері AUX.SG правильно (ART) зуби чистити.PST.PTCP/зуби.чистити.PST.PTCP/*зуб.чистити.PST.PTCP

‘Сьогодні ввечері зуби було чищено як слід’.

Heute abend werden/*wird die Zähne richtig geputzt.

сьогодні ввечері AUX.PL/*AUX.SG ART зуби правильно чистити.PST.PTCP

‘Сьогодні ввечері зуби було чищено як слід’.

Оскільки в норвезькій узгодження з предикатом і відповідні відмінкові маркери відсутні, свідченням утворення «особовопасивної» конструкції виступає лінійне зміщення відповідного учасника в агентивну позицію ([Åfarli 1992: 25], цит. за [Shibatani 1998: 106], глоси дещо адаптовано):

Det vart slått eit esel.

це AUX бити.PST.PTCP ART мавпа

‘Мавпу було побито’.

Eit esel vart slått.

ART мавпа AUX бити.PST.PTCP

‘Мавпа була побита’.

(про аналогічну ситуацію в шведській див. [Geniušienė 1987: 278])

У турецькій мові безособові пасиви не дозволяють виражати усунутий агентив, у той час як особові виражають їх «неохоче» [Keenan, Dryer 2007: 347]; схожа ситуація в юто-ацтекських [Langacker, Munro 1975: 795-796]. За таких умов

відповідні непереходні конструкції слід було б віднести до безособових (агентивна позиція вакантна, усунутий агентив не виразимий), але вони «доєднуються» до пасивних через використання однакових показників.

Нестандартне протиставлення наявне в якутській. У першому з наведених прикладів представлено безособовий пасив, оскільки пацієнтив зберігає акузативний маркер. Якщо ж позиція пацієнтива змінюється на агентивну, як у другому прикладі, утворюється не «очікуваний» особовий пасив, а декаузатив, що видно з неможливості використання прислівника ‘навмисно’ й учасника з роллю інструмента ([Vinokurova 2005], цит. за [Baker 2014: 43]):

Caakky-ny sorujan ötüje-nen aldjat-ylyn-na.

чашка-ACC навмисно молоток-INSTR розбивати-PASS-PAST.3SS

‘Чашку було навмисно розбито молотком’.

Caakky (*sorujan) (*ötüje-nen) aldjat-ylyn-na.

чашка навмисно молоток-INSTR розбивати-PASS-PAST.3SS

‘Чашка була (навмисно) розбита (молотком)’.

Нетривіальна ситуація в індоіранській сингальській. Тут представлене диференційоване маркування пацієнтива: якщо в цій позиції опиняються істоти, вони можуть приймати акузативний показник -və. Трансформація, яка нас цікавить, передає значення випадковості (неочікуваності) дії, а на рівні кодування переводить вихідний агентив у дативну або інструментальну позицію (залежно від класу дієслова), залишаючи пацієнтив «як є» [Dixon 1994: 26]. Пор. наступні приклади ([Wijayawardhana et al. 1995: 107-108], цит. за [Næss 2007: 94]):

Laməya bat kææva / Laməya-ţə vaha kævuna.

дитина.NOM рис їсти.PAST.ACT / дитина-DAT отрута їсти.PAST.PASS

‘Дитина їла рис’ / ‘Дитині (випадково) з’їлося отруту’.

Laməya kooppe binda / Laməya-atin kooppe biňduna.

дитина.NOM чашка розбивати.PAST.ACT / дитина-INS чашка розбивати.PAST.PASS

‘Дитина розбила чашку’ / ‘Дитині (випадково) розбилося чашку’.

Поза тим, оскільки пацієнтив у більшості випадків явним чином не марковано, з предикатом він не узгоджується і лінійну позицію не змінює, однозначно про його підвищення або непідвищення говорити складно. У наступних прикладах з іншого джерела аналогічні дієслівні форми глосовано як декаузативні (антикаузативні), що вказує на їхню «підвищувальну» інтерпретацію автором ([Chandralal 2010: 105, 154], цит. за [Fauconnier 2012: 72, 122]):

Kaɖuə-ʈə atə kæpe-nəwa.

меч-DAT рука різати.ANTIC-IND

‘Мечем ріжеться рука’.

Pingaanə binduna.

тарілка розбивати.ANTIC.PST

‘Тарілка розбилася’.

У схожій ситуації в спорідненій дівехі використовується «беззаперечний» безособовий пасив (чи, на синхронному рівні, радше вже похідна від нього неволітивна конструкція). На відміну від сингальської, тут предикат узгоджується з агентивом, тож відсутність такого узгодження в другому з наведених прикладів вказує на те, що пацієнтив зберіг свою позицію ([Cain, Gair 2000: 57], цит. за [Malchukov 2006: 344]):

Aharen doru leppin.

я двері зачинити.PST.NON3

‘Я зачинив двері’.

Ahannaš doru leppunu.

я.DAT двері зачинити.INV.PST

‘У мене зачинилися двері (випадково)’.

(про схожу ситуацію в спорідненій гінді див. [Primus 1999: 203])

Історично споріднені безособові конструкції у валлійській та бретонській розрізняє те, що в першій з них можливо «уточнити» усунутий агентив (нагадаємо, це одне з двох можливих підтверджень того, що безособова конструкція переосмислена як пасивна), у другій – ні ([Hewitt 2002], цит. за [Creissels 2008: 14], глоси дещо адаптовано):

Pregethir Dydd Sul (gan y Parch. Elwyn Davies).

молитися.FUT.IMPERS неділя (з ART отець Елвін Девіс)

‘У неділю буде помолено (отцем Елвіном Девісом)’

Prezeg a raffer dissul (*gant an Tad Erwan Lagadeg).

молитися ART робити.FUT.IMPERS неділя (з ART отець Ерван Лагадег)

‘У неділю буде помолено (отцем Ерваном Лагадегом)’.

3.10. Особливості пасивних конструкцій за ергативної орієнтації

Як зазначалося вище, визначальною для пасивної трансформації є «боротьба» з вихідним агентивом, тобто усунення відповідного учасника із синтаксично пріоритетної позиції. Оскільки з цієї точки зору за ергативної орієнтації агентив «периферійніший», можна припустити, що аналогом пасива може виступити «проста» еліпсація. Наступні приклади з нахсько-дагестанської північноахвахської ілюструють «повноцінне» перехідне речення, речення з еліпсованим агентивом і декаузативну конструкцію [Creissels 2014: 929-930]:

Wašo-de q’ẽʟe isto-g-e ʟ’a b-eɬ̄-ē godi.

хлопчик-ERG сумка стіл-CFG_1-LOC на.LOC N.SG-залишати-CVB.N.SG COP.N.SG

‘Хлопчик залишив сумку на столі’.

Q’ẽʟe isto-g-e ʟ’a b-eɬ̄-ē godi.

сумка стіл-CFG_1-LOC на.LOC N.SG-залишати-CVB.N.SG COP.N.SG

‘Сумку було залишено на столі’.

Q’ẽʟe isto-g-e ʟ’a b-iχ̄w-ē godi.

сумка стіл-CFG_1-LOC на.LOC N.SG-залишатися-CVB.N.SG COP.N.SG

‘Сумка залишилася на столі’.

Як видно, еліпсація агентива в ахвахській веде до пасивної інтерпретації, а для вираження декаузативної семантики використовується дієслово з іншою основою. Пасивну інтерпретацію отримують і «безагентивні» речення в сино-тибетській шерпа ([Givón 2006: 340], глоси дещо адаптовано):

Ti mi-ti-gi chenyi chaq-sung.

DEF чоловік-DEF-ERG чашка.ABS розбивати-PAST.EVID

‘Чоловік розбив чашку’.

Chenyi chaq-sung.

чашка.ABS розбивати-PAST.EVID

‘Чашку розбито’.

В адигейській за еліпсації агентива можлива в тому числі потенційно-пасивна семантика [Летучий 2013: 142]:

Ҫ’ale-m xə-r š’ə-ҫe ə-g^{w}eš’ə-ʁ.

хлопець-ERG шість-ABS три-INS 3SG.A-ділити-PST

‘Хлопець розділив шість на три’.

Xə-r š’ə-ҫ’e me-g^{w}eš’ə.

шість-ABS три-INS DYN-ділити

‘Шість ділиться на три’.

Наведені приклади підтверджують те, що для переосмислення ситуації як декаузативної еліпсації, як правило, недостатньо: усунення агентивного аргумента «на поверхні» не веде до його усунення з числа семантичних актантів (особливо при дієсловах, що мають яскраво виражені агентивні компоненти, тобто, іншими словами, мають обов’язкову валентність на агенс, як у випадку зокрема з адигейським ‘ділити’ у прикладі вище).

Крім того, «простої» еліпсації агентива часто недостатньо для тих мов з ергативною орієнтацією, в яких він «тісніше» інтегрований у структуру речення (наприклад, узгоджується з предикатом) [Shibatani 1985: 836]; у таких випадках логічніше використовувати саме пасивний стан. Таке перетворення наявне, наприклад, в ескімосько-алеутській західногренландській: після його застосування предикат узгоджується вже не з двома учасниками, а тільки з одним (абсолютивним) [Keenan, Dryer 2007: 359]:

Inuit nanuq taku-aat.

люди.ERG ведмідь.ABS бачити-3PL.3SG.INDIC

‘Люди бачили полярного ведмедя’.

Nanuq (inun-nit) taku-niqar-puq.

ведмідь.ABS (люди-ABL) бачити-PASS-3SG.INDIC

‘Полярного ведмедя було побачено (людьми)’.

(про аналогічну ситуацію в спорідненому інуктикуті див. [Dryer 1986: 828])

На відміну від західногренландської, предикат у маянській мам має окремі узгоджувальні показники для ергативного агентива і абсолютивного пацієнтива; відповідно, внаслідок застосування пасивного перетворення колишній агентив вводиться в речення спеціальною відносною групою і узгодження з предикатом (як понижений учасник) уже не контролює ([England 1983: 201], цит. за [Klaiman 1991: 229], глоси дещо адаптовано):

Ma ø-jaw t-tx’eeʔma-n cheep tzeeʔ.

TAM 3SG.ABS-AUX 3SG.ERG-різати-DIR Хосе дерево

‘Хосе зрізав дерево’.

Ma ø-tx’eem-at tzeeʔ t-uʔn cheep.

TAM 3SG.ABS-різати-PASS дерево 3SG.ERG-INS.RN Хосе

‘Дерево було зрізано Хосе’.

На відміну від двох останніх мов, у пама-ньюнгській куку яланджі (Австралія) узгодження з предикатом відсутнє; таким чином, на рівні кодування пасивна трансформація, крім власне додачі пасивного показника, змінює тільки відмінок агентива [Siewierska 1986: 42]:

Danny-ngka mayi-ø nyadji-n / Danny-nda mayi-ø nyadji-dji-n.

Данні-ERG їжа-ABS бачити-COMPL / Данні-LOC їжа-ABS бачити-PASS-COMPL

‘Данні побачив їжу’ / ‘Їжа була побачена Данні’.

Окремо варто зупинитися на ситуації в австронезійській самоанській. З динамічнішими предикатами використовується ергативна стратегія, зі статичнішими – здебільшого акузативна; крім того, у цій мові є два пасивних показники: відповідно, один для «ергативних» дієслів, інший – для «акузативних». Пасивна трасформація з останніми працює «стандартним» чином:

пацієнтивний учасник переходить в агентивну позицію, агентивний – на периферію ([Comrie 1978: 373-374], глоси дещо адаптовано):

Ua alofa ø le tama ’i le teine.

TAM любити NOM ART хлопчик ACC ART дівчинка

‘Хлопчик любить дівчинку’.

Ua alofa-gia ø le teine e le tama.

TAM любити-PASS ABS ART дівчинка INS ART хлопчик

Букв. ‘Дівчинка люблена хлопчиком’.

Разом з тим, за ергативної орієнтації змінюється лише взаєморазташування агентива і пацієнтива, але не кодування; таким чином, «зовні» пасивні конструкції від обох типів дієслів виглядають однаково [ibid]:

Ua sogi e le tama ø le ufi.

TAM різати ERG ART хлопчик ABS ART ямс

‘Хлопчик зрізав ямс’.

Ua sogi-ina ø le ufi e le tama.

TAM різати-PASS ABS ART ямс INS ART хлопчик

‘Ямс було зрізано хлопчиком’.

Наостанок зазначимо, що збереження оформлення пацієнтивів у пасивних конструкціях за ергативної орієнтації очікуване: якщо в акузативно орієнтованих побудовах є сенс переводити пацієнтивного учасника в кодувально пріоритетнішу номінативну позицію, абсолютивне кодування є пріоритетним «від початку».

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було розглянуто варіації типів пасивних конструкцій. Було показано принципову різницю між пасивом і декаузативом: перший, усуваючи агентивного учасника з числа синтаксичних актантів (внаслідок зниження його дискурсивної ваги), зберігає його на рівні семантики, а другий описує ситуацію, яка відбувається «сама собою».

Серед джерел походження пасивних конструкцій було виділено наступні.

1. Номіналізовані речення; їх зближує з пасивними конструкціями тенденція до невказання на ініціатора дії.

2. Поєднання номіналізованих речень з дієсловами «приймання», з акцентом на результатах дії.

3. Спонукальні конструкції з кореферентністю агентива і пацієнтива; аналогічно до ситуації з пасивами, тут в агентивній позиції опиняється «постраждалий».

4. Комбінація зв'язкового дієслова зі смисловим або з результативним дієприкметником.

5. Власне декаузативи; при введенні в ситуацію «нового» ініціатора учасник у позиції агентива переосмислюється як вихідний пацієнтивний.

6. Безособові конструкції; їх зближує з пасивними «фоновість» колишнього агентива.

Еволюціонуючи у зв'язані морфеми, показники пасива можуть перетворитися на префікси (австроазійська сре), інфікси (маянські мови), циркумфікси (грузинська), постфікси (ісландська, українська), внутрішні флексії (індоіранська сингальська) тощо.

Ще одним важливим параметром є виразимість усунутого агентива; серед мов, які користуються виключно «короткими» пасивами, зокрема латиська, урду, арабська, амхарська, фіджійська. Було розглянуто випадки, в яких синтаксична присутність колишнього агентива обов'язкова.

Було окреслено класифікацію усунутих агентивів на підставі їхнього оформлення: цю функцію може виконувати, наприклад, орудний відмінок або післяйменник з відповідним значенням (як зокрема в українській, англійській), локативний маркер (австралійська каярділд), генітивний відмінок або післяйменник (малагасійська), «спецпоказник» (іврит).

Проаналізовано випадки, коли «активне» речення не має пасивного аналогу. Зазвичай це зумовлено низьким рівнем «подійності» відповідного предиката, слабким ефектом, низьким рівнем (потенційної) агентивності тощо; тобто, якщо спробувати узагальнити, факторами, які знижують загальний рівень семантичної

перехідності речення. З іншого боку, інколи мови дозволяють утворювати пасив від очевидно «низькоперехідних» предикацій з внутрішніми додатками. Диктувати використання або невикористання пасивних конструкцій може також так звана ієрархія агентивності.

На підставі відхилень від «прототипового» оформлення колишнього агентивного учасника було детально розглянуто псевдопасивні трансформації; типовою є концептуалізація «неістотних» усунутих агентивів як причин і, відповідно, «видача» їм непрототипових кодувальних засобів. Підставою для використання псевдопасивних конструкцій може бути не тільки інгерентна, але й поточна семантика.

Псевдопасивні трансформації можуть також зумовлюватися низьким рівнем «подійності» предиката. Залежно від відповідної семантики виділяються конверсивні, експерієнтивні та модальні псевдопасиви.

У процесі подальшої еволюції пасивні маркери можуть зливатися з іншими показниками або з основою (утворюючи депонентні пасиви). Не виключений також розвиток, коли пасивні конструкції (тобто конструкції з немаркованим пацієнтивом і маркованим агентивом) можуть стати для мови базовими і, відповідно, зумовити її перехід до ергативної орієнтації.

Розглянуто особливості класу безособових пасивів, тобто таких, які залишають агентивну позицію вакантною. Такі перетворення можливі не від будь-яких речень: здебільшого обмеження щодо їхнього вживання, як і у випадку з «особовими» пасивами, пов’язані з низьким рівнем «подійності» і «агентивності» у відповідних предикаціях, хоча, як було показано, міра дозволеної «відхиленості» в різних мовах неоднакова. За аналогією з «особовими» псевдопасивами, можливе також утворення безособових. Загалом менша поширеність безособових пасивів пояснюється «небажанням» мов мати синтаксично пріоритетну позицію незаповненою.

Окрему увагу було приділено розмежуванню часто діахронічно пов’язаних між собою безособових конструкцій (позиція агентива вільна, усунутий агентив у інших позиціях не виразимий), безособових пасивів (усунутий агентив виразимий,

але не в «рідній» позиції) і «особових» пасивів (агентивну позицію займає колишній пацієнтивний учасник); зокрема в італійській особові пасиви поступово «відвойовують територію» безособових конструкцій, а в ісландській відбувається зворотний процес. Схожі протиставлення присутні в деяких інших індоєвропейських мовах, а також за межами індоєвропейської сім'ї.

Також було розглянуто кілька «неоднозначних» випадків: так, у сингальській ознаки, на яких зазвичай засновується відповідне розмежування (приіменні та узгоджувальні маркери, лінійне розташування), не дають однозначної відповіді щодо підвищення чи непідвищення пацієнтивного аргумента базової конструкції. Крім того, іноді навіть у мовах однієї сім'ї відповідні перетворення «мов-сестер» можуть класифікуватися по-різному, як це має місце в кельтських.

Було окреслено особливості функціонування пасивного перетворення за ергативної орієнтації. У певному сенсі його значимість для відповідних базових конструкцій менша, оскільки агентив у них не є кодувально пріоритетною позицією і через це легше «піддається» еліпсації, а пацієнтивному учаснику немає потреби «підніматися» на його місце. З іншого боку, «ергативний пасив» має більшу функціональну мотивацію, якщо агентив бере «активнішу участь» у синтаксичних процесах (наприклад, контролює узгодження).

ВИСНОВКИ

Для дослідження типів актантної структури в роботі передусім потрібно було розробити принципи композиційного аналізу предикатів, а також тести на розмежування актантів і сирконстантів. У прототиповому випадку до актантів належать учасники, присутність яких передбачена тлумаченням предиката, а до сирконстантів – ті, що приєднуються «вільно». Відповідно, число актантів предиката визначає його валентність, при цьому семантична валентність (кількість невизначених учасників у тлумаченні) може не збігатися із синтаксичною (кількість змінних позицій у реченні).

Потрібні для подальшого аналізу актантної структури поняття «семантичних ролей» були введені Чарлзом Філмором у 1968-му році в роботі «Case for the case»; саме завдяки концепту семантичних ролей з'являється можливість зіставляти «семантично» близькі речення на зразок 'Іван любить морозиво' й 'Івану подобається морозиво' (в обох представлені ролі експерієнцера та стимула), незважаючи на очевидні синтаксичні відмінності. Беручи до уваги потенційно необмежену кількість діагностичних конструкцій, на підставі яких можна виділяти семантичні ролі, питання про їхній точний перелік залишається (і судячи з усього, залишиться) відкритим, але навіть ті ролі, що виділяються більшістю дослідників (агенс, пацієнс, експерієнцер, стимул, інструмент, реципієнт) дозволяють проводити корисні внутрішньомовні й міжмовні зіставлення.

Наступним розглянутим поняттям стала «діатеза»: схема-співвідношення між синтаксичними позиціями предиката і семантичними ролями учасників, які заповнюють ці позиції. За багатьма критеріями «найважливішою» з точки зору синтаксичних процесів діатезою є перехідна: для конкретної мови вона задається дієсловами «сильного результату» і двома максимально потенційно агентивними учасниками, але зазвичай використовується і в інших контекстах. Для синтаксичних позицій, на яких опиняються учасники прототипової перехідної конструкції, використовуються терміни «агентив» і «пацієнтив», а співвідносні з

ними актанти найчастіше і є ядерними, тобто задіяними в різних синтаксичних процесах (узгодження, підйом тощо).

Завдяки зіставленню кодування «єдиноподібного» учасника неперехідних предикацій і двох головних учасників прототипових перехідних конструкцій були отримані п’ять можливих типів морфосинтаксичних орієнтацій, основними з яких є акузативна (характерна для більшості індоєвропейських мов і найпоширеніша загалом) і ергативна (представлена зокрема в кавказьких, тибето-бірманських, австронезійських, австралійських, маянських мовах). Функціональна мотивація ергативної орієнтації полягає у використанні однакового кодування для учасника з роллю «фігури» (у той час як акузативна зближує «єдиноподібного» і агентив на підставі їхньої прагматичної близькості). Відповідне оформлення може здійснюватися за допомогою приіменних показників, узгодження або лінійного розташування.

Аналогічно до «перехідних» стратегій кодування ядерних актантів, оформлення пацієнтива було зіставлено з можливим оформленням реципієнтивів і тематив (учасників «прототипової» двоперехідної конструкції. Основними стратегіями виявилися індиректива (об’єднує тематив і пацієнтив на підставі рольової близькості) й секундативна (реципієнтив і пацієнтив – на підставі прагматичної). Як і у випадку з «перехідними» стратегіями, відповідне оформлення може виражатися приіменними або узгоджувальними показниками, а також словопорядком.

Були описані також основні властивості конверсивів: предикатів, які описують ту саму ситуацію з різних точок зору. До конверсивів належать у тому числі «прагматичні» стани, тобто пасив і антипасив. За широкого розуміння станів до них включаються також актантні деривації, тобто власне трансформації актантної структури: понижувальна декаузативна (представлена в українській мові), інтерпретувальні зворотна та взаємна (представлені в українській мові), підвищувальні спонукальна та прикладна (не представлені в українській мові, відповідні функції виконують описові конструкції); також деякі інші, менш розповсюджені. Використання актантних деривацій теж пов’язане з

прагматичним переранжуванням, але в даному випадку таке переранжування є не основним, а «побічним» ефектом.

За основу для класифікації засобів вираження зворотності було взято поділ на власне станові (придієслівні) і автономні (найчастіше – займенникові). Було встановлено, що придієслівні показники зазвичай походять з автономних, а основними джерелами для останніх є іменники, що позначають частини тіла, лексеми зі значенням ‘особа’, ‘власник’, ‘повертатися’, ‘знову’, ‘назад’, ‘відображення’, особові займенники або емфатичні маркери (а також їхні комбінації). Показники зворотності можуть вживатися лише з антецедентами, що представляють третю особу, або їх вживання може поширитися на всі особи.

Було показано, що морфологічні показники зворотності (постфікси, префікси, суфікси тощо) загалом мають більше обмежень щодо свого вживання: наприклад, співвідносяться з меншою кількістю синтаксичних позицій, стають причиною появи «некомпозиційних» діатез, а також можуть ставати невіддільними компонентами депонентних дієслів.

Було проведено детальний аналіз семантики зворотних показників. Такі показники рідко виражають зворотність «у чистому вигляді»; «найпопулярнішими» некомпозиційними підтипами є «метонімічний», «автокаузативний» і «декаузативний». Ще в декотрих випадках відповідна семантика важковмотивована.

Оскільки повні синоніми зустрічаються в мові рідко, було важливо встановити, що визначає вибір між способами вираження зворотності за наявності в мові більш як одного з них. Було показано, що так звані легкі засоби частіше виступають в ідіоматизованих контекстах і схильні до втрати продуктивності, а також вживаються в умовах дискурсивної виділеності. Як засвідчив матеріал зокрема нідерландської й каннада, вибір між показниками зворотності може спиратися на доволі значну кількість факторів.

Окрему увагу було приділено «приіменним» засобам вираження зворотності; відповідні утворення можуть ставати базою для подальших деривацій. Загалом такі формації характерні для мов з давніми писемними й

філософськими традиціями, а в інших можуть з’являтися завдяки контактам; крім того, відповідна семантика може передаватися «описово».

Визначальною характеристикою пасивних перетворень є усунення агентивного учасника із числа синтаксичних актантів (з автоматичним «звільненням» його синтаксичної позиції), хоча на семантичному рівні відповідний учасник зберігається. Підставою для використання пасивного стану є перерозподіл прагматичної ваги в реченні, внаслідок якого потенційний агентив позбувається прагматично пріоритетного статусу. Оскільки пасив є поширеним у мовах світу, але не універсальним явищем, коротко було розглянуто альтернативні механізми для досягнення аналогічної прагматичної мети.

В процесі дослідження можливих джерел походження пасивних конструкцій було встановлено, що найпоширенішими з них є номіналізовані речення (у тому числі в поєднанні з дієсловами «приймання»), спонукальні конструкції з кореферентними агентивом і пацієнтивом, комбінація предиката-зв’язки зі смисловим дієсловом або з результативним дієприкметником, декаузативи, а також безособові конструкції. Зокрема два типи українських пасивів походять від поєднання дієслова-зв’язки з результативним дієприкметником і від декаузативів.

Було розглянуто можливі способи реалізації усунутого агентива. У більшості випадків він, позбуваючись синтаксично пріоритетної позиції, залишається невираженим; іноді таке невираження може бути обов’язковим, тобто в мові наявні тільки «короткі» пасиви. Якщо колишній агентив виразимий, він найчастіше вводиться непрямим відмінком або біляйменником.

Важливо було встановити умови, які роблять використання (або невикористання) пасивів «примусовим». Так, пасив часто не утворюється за низької «динаміки» ситуації, а також за слабкого ефекту для пацієнтива (у тому числі якщо пацієнтив виражено спорідненим додатком) і недостатньої «агенсності» агентива – тобто, іншими словами, за зниженої семантичної перехідності, у розумінні класичної статті Пола Гоппера і Сандри Томпсон. З іншого боку, використання пасивів (неможливе, можливе або обов’язкове) може

визначатися і шкалою агентивності Сільверстена або деякими «екзотичнішими» факторами.

На підставі відхилень оформлення усунутих агентивів від прототипового, властивого агентивам-агенсам, було виділено клас псевдопасивних перетворень. Причиною такої «неканонічності» може бути інгерентна або поточна семантика відповідного учасника, внаслідок чого він концептуалізується скоріше як причина або локалізація результатів дії. Псевдопасивність може також зумовлюватися типом предиката, як у випадку з конверсивними або експерієнтивними дієсловами, а також додатковими модальними відтінками.

Було коротко розглянуто можливі шляхи подальшої еволюції пасивів: пасивні показники можуть зокрема злитися з іншими або утворити депонентні пасивні дієслова. Іншим сценарієм еволюції може бути переосмислення пасивних конструкцій як базових і глобальної переорієнтації мови на ергативний тип.

Окремо було проаналізовано безособовий тип пасивних перетворень, за якого агентив звільнює свою позицію без «компенсаторного» просування в неї іншого учасника. Утворення таких пасивів можливе і від неперехідних, і від перехідних (рідше) предикацій, але в різних мовах існують додаткові обмеження на їхнє утворення (часто пов’язані з низьким рівнем динамічності або «агенсності»). За аналогією до «особових» пасивів, серед особових зустрічаються псевдопасивні трансформації.

Було розглянуто ситуації, коли завдяки близькості безособових конструкцій (не дозволяють виразити усунутий агентив і підняти пацієнтив на «звільнену» позицію), безособових пасивів (дозволяють виразити усунутий агентив) і особових пасивів (піднімають пацієнтив у агентивну позицію) у тих чи інших мовах можливі переходи між ними. У більшості випадків на тип конструкції можуть «вказувати» відповідні кодувальні засоби (приіменні, узгоджувальні, взаєморозташування актантів), але було показано, що, наприклад, у сингальській мові всі вони однозначної відповіді не дають.

Також важливо було розглянути особливості функціонування пасивних перетворень за ергативної орієнтації. З одного боку, в таких випадках

«актуальність» пасива нижча, оскільки його дія «спрямовується» не на «кодувально пріоритетного» учасника (і, відповідно, не може бути зумовлена «підйомом» пацієнтива в непріоритетну позицію), з іншого, така трансформація може бути затребувана зокрема в умовах залученості агентива у певні синтаксичні процеси (наприклад, у випадку його узгодження з предикатом).

Перспективним до вирішення у подальших наукових розвідках вважаємо систематизацію інших структурних типів станів: взаємних і антипасивних, які в українській мові також використовують зворотний показник -ся, а також підвищувальних спонукального (англ. causative) і прикладного (англ. applicative). Повноцінний систематизований опис трансформацій актантної структури повинен також включити в себе розгляд «периферійніших» станів, простеження (можливих) шляхів еволюції кодувальних показників, диференційованого маркування, розщепленої неперехідності, перемикання діатез, а також типів синтаксичних процесів і граматичних відношень; обов’язково при цьому враховувати матеріал «найвіддаленіших» мов, які лише в останні десятиліття почали описуватися лінгвістами: африканських, амазонських, новогвінейських.

ДОДАТОК А

Глосарій основних термінів, вжитих у дисертації

Абітуаліс – аспектуальне значення регулярності відповідної дії або стану.

Абсолютив – відмінок пацієнтива за ергативної стратегії.

Абсолют(ив)на конструкція – синтаксична конструкція з невираженим прямим додатком.

Автокаузатив – дієслово, яке виражає некомпозиційну зворотну семантику.

Агенс – семантична роль ініціатора ситуації.

Агентив – учасник із синтаксичним оформленням, яке відповідає агенсу прототипової перехідної конструкції.

Актант – обов'язковий учасник ситуації.

Актантна деривація – семантичне перетворення актантної структури, яке супроводжує поява маркера на предикаті.

Акузативність – однакове оформлення «єдиноподібного» учасника ситуації та агентива.

Антипасив – стан, що вказує на усунення пацієнтивного учасника з числа синтаксичних актантів предиката.

Безособова конструкція – конструкція, у якій відсутній референтний агентивний учасник.

Безособовий пасив – пасив з незаповненою (або зайнятою експлетивом) агентивною позицією.

Бенефіціант – учасник, інтереси якого зачіпає ситуація.

Валентність – кількість актантних позицій, передбачених відповідним предикатом.

«Вередливі» відмінки – синтаксичні відмінки, які не мають видимого зв’язку із семантичною/прагматичною функцією на синхронічному рівні.

Взаємний стан – стан, що вказує на взаємні відношення між учасниками.

Декаузатив – стан, що вказує на відсутність у ситуації агентивного учасника.

Депонентне дієслово – дієслово, яке існує тільки в заданій становій формі.

Діатеза – співвідношення між семантичними ролями учасників ситуації та їхнім синтаксичним оформленням.

Експерієнцер – учасник, внутрішній стан якого зазнає змін.

Експлетив – актант з порожньою семантикою, який виконує функцію заповнювача відповідної синтаксичної позиції.

Екстровертивне дієслово – дієслово, яке виражає дію, зазвичай спрямовану на інших партиципантів.

Ергатив – відмінок агентива за ергативної стратегії.

Ергативність – однакове оформлення «єдиноподібного» учасника ситуації та пацієнтива.

Індексаційні показники – припредикатні синтаксичні маркери.

Індирективність – однакове оформлення пацієнтива і тематива.

Інтровертивне дієслово – дієслово, яке виражає дію, зазвичай спрямовану на її ініціатора.

Зворотний стан – стан, що вказує на кореферентність двох синтаксичних партиципантів.

Конверсиви – лексеми, які позначають ту саму ситуацію, але відрізняються діатезами.

Матричний предикат – предикат, серед партиципантів якого є інші предикати.

Партиципант – учасник ситуації (на рівні плану значення або плану вираження).

Пасив – стан, що вказує на усунення агентивного учасника з числа синтаксичних актантів предиката.

Пацієнс – семантична роль учасника, на якого спрямована дія.

Пацієнтив – учасник із синтаксичним оформленням, яке відповідає пацієнсу прототипової перехідної конструкції.

Перехідність – властивість дієслова сполучатися з прямим додатком.

Підйом – синтаксична реалізація семантичного партиципанта вкладеної предикації в складі матричної.

Предикат – логічний присудок; те, що повідомляється про суб’єкт. Предикатна лексема описує певну ситуацію, фрагмент дійсності.

Прикладний стан – стан, що вказує на переміщення неагентивного учасника в пацієнтивну позицію.

Псевдопасив – стан, за якого оформлення усунутого агентивного учасника відрізняється від прототипового.

Реципієнт – учасник, який отримує щось внаслідок дії.

Реципієнтив – учасник із синтаксичним оформленням, яке відповідає оформленню прототипового реципієнта.

Секундативність – однакове оформлення пацієнтива і реципієнтива.

Семантична роль – можливе узагальнення над множиною функцій партиципантів при конкретних предикатах.

Сентенціальний предикат – предикат, який є партиципантом іншого предиката.

Серійна конструкція – конструкція, яка складається з кількох предикатів і описує єдину концептуалізовану подію.

Сирконстант – необов'язковий учасник ситуації.

Спонукальний стан – стан, що вказує на появу в агентивній позиції додаткового учасника ситуації, який є її ініціатором.

Споріднений додаток – номіналізований предикат в об'єктній позиції, семантично співвідносний з матричним.

Стан – семантичне або прагматичне перетворення актантної структури, яке супроводжує поява маркера на предикаті.

Стимул – джерело впливу на внутрішній стан експерієнцера.

Тематив – учасник із синтаксичним оформленням, яке відповідає оформленню прототипового переміщуваного об'єкта.

Фігура – найбільш тісно інтегрований у ситуацію учасник.

Флагувальні показники – приіменні синтаксичні маркери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апресян Ю. Д. Конверсивы как средство синонимического преобразования языковой информации / Юрий Дереникович Апресян // Проблемы прикладной лингвистики. Межвуз конф. 16-19 декабря 1969 г. Тезисы докл. Ч. 1. – М., 1969.

2. Аркадьев П. М. Материалы к курсу «Типология средств выражения актантной структуры» : рукопись / Пётр Михайлович Аркадьев. – РГГУ, 2009.

3. Берков В. П. Современные германские языки : Учеб. / Валерий Павлович Берков. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ООО «Издательство АСТ», ООО «Издательство Астрель», 2001. – 336 с.

4. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / Іван Романович Вихованець. – Київ: «Наукова думка», 1971. – 121 с.

5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / Іван Романович Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

6. Вихованець І. Р. та інші. Семантико-синтаксична структура речення / Іван Романович Вихованець, Катерина Григорівна Городенська, Віталій Макарович Русанівський. – К.: Наукова думка, 1983. – 221 с.

7. Галямина Ю. Е. Транзитивность, залог и лексическая семантика глагола : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Юлия Евгеньевна Галямина ; Российский Государственный Гуманитарный Университет. – Москва, 2005. – 310 с.

8. Генюшене Э. Ш., Недялков В. П. Типология рефлексивных конструкций / Эмма Ширияздановна Генюшене, Владимир Петрович Недялков // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / под. ред. А. В. Бондарко и др. – Санкт-Петербург : «Наука», 1991. – С. 241-276.

9. Гецадзе И. О. и др. Морфологический каузатив в грузинском языке / Гецадзе И. О., Недялков В. П., Холодович А. А. // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив / отв. ред. А. А. Холодович. – Л.: Наука, 1969. – С. 131-152.

10. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

11. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення / Петро Семенович Дудик. – Вінниця, 1999. – 299 с.

12. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / Анатолій Панасович Загнітко. – Київ: НМК ВО, 1990. – 65 с.

13. Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфичное в языке) / Александр Евгеньевич Кибрик. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 336 с.

14. Климов Г. А. Очерк общей теории эргативности / Георгий Андреевич Климов. – М.: Наука, 1973. – 264 с.

15. Копецкий Л. В. и др. Чешско-русский словарь в двух томах / под редакцией Л. В. Копецкого, Й. Филипца и О. Лешки. – Москва : Издательство «Русский язык»; Прага : Государственное педагогическое издательство, 1976.

16. Летучий А. Б. Типология лабильных глаголов: семантические и морфосинтаксические аспекты : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.20 / Александр Борисович Летучий ; Российский Государственный Гуманитарный Университет. – Москва, 2006. – 344 с.

17. Летучий А. Б. Типология лабильных глаголов / Александр Борисович Летучий. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 384 с. – (Studia philologica.)

18. Летучий А. Б. Возвратность. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики (http://rusgram.ru). На правах рукописи / Александр Борисович Летучий. – М.: 2014.

19. Леч Р. Неканонические средства выражения пассивности: глагольно-именные конструкции типа *находить/найти применение*, *быть*, *являться*, *становиться предметом рассмотрения* (на материале русского языка в сопоставлении с немецким) / Рональд Леч // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / под. ред. А. В. Бондарко и др. – Санкт-Петербург : «Наука», 1991. – С. 181-210.

20. Межов О. Г. Система мінімальних семантико-синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філологічних наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Олександр Григорович Межов. – Київ, 2013. – 36 с.

21. Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Том II: Пер. с фр. / Общ. редакция Н. В. Перцова и Е. Н. Саввиной. – Москва ; Вена : «Языки русской культуры», Венский славистический альманах, 1998. – 544 с.

22. Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ⇔ Текст». / Игорь Александрович Мельчук. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – I-XXII, 346 с. – (Сер. Язык, семиотика, культура).

23. Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Том III / Пер. с фр. под общ. ред. Н. В. Перцова и Е. Н. Саввиной. – Москва ; Вена : Языки русской культуры, Венский славистический альманах, 2000. – 368 с. – (Studia philologica).

24. Мельчук И. А., Холодович А. А. К теории грамматического залога (определение, исчисление) / Игорь Александрович Мельчук, Александр Алексеевич Холодович // Народы Азии и Африки, №4. – 1970. – С. 111-124.

25. Муравенко Е. В. Валентности слова / Елена Владимировна Муравенко // «Русский язык», № 21 (597). – «Издательский дом «Первое сентября», 2009.

26. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. / Анти Мустайоки. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 512 с. – (Studia philologica).

27. Недялков В. П., Сильницкий Г. Г. Типология морфологического и лексического каузативов / Владимир Петрович Недялков, Георгий Георгиевич Сильницкий // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив / отв. ред. А. А. Холодович. – Л.: Наука, 1969. – С. 20-50.

28. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Елена Викторовна Падучева. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с. – (Studia philologica).

29. Плунгян В. А. Почему языки такие разные / Владимир Александрович Плунгян. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010. – 272 с.:, ил. – (Наука и мир).

30. Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира / Владимир Александрович Плунгян. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – 672 с.

31. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення (Навчальний посібник) / Марія Яківна Плющ. – Київ: Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького, 1978. – 108 с.

32. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / Марія Яківна Плющ. – Київ: Головне видавництво видавничого об'єднання "Вища школа", 1986. – 177 с.

33. Резюков Н. А. Сопоставительная грамматика русского и чувашского языков / Николай Андреевич Резюков. – Чебоксары : Государственное издательство Чувашской АССР, 1959. – 330 с.

34. Сай С. С. К типологии антипассивных конструкций: семантика, прагматика, синтаксис : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.20 / Сергей Сергеевич Сай ; Российская академия наук, Институт лингвистических исследований. – Санкт-Петербург, 2008. – 620 с.

35. Сердобольская Н. В. Синтаксический статус актантов зависимой нефинитной предикации : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.20 / Наталья Вадимовна Сердобольская ; Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2005. – 185 с.

36. Смеречинський С. С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Степанович Смеречинський. – Харків: Радянська школа, 1932. – 263 с.

37. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / Микола Іванович Степаненко. – Київ, 1997. – 216 с.

38. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Яков Георгиевич Тестелец. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 798 с.

39. Холодович А. А. Диатезы и залоги в современном японском языке / Александр Алексеевич Холодович // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги / отв. ред. А. А. Холодович. – Ленинград : «Наука», 1974. – С. 316-342.

40. Храковский В. С. Залог и рефлексив / Виктор Самуилович Храковский // Проблемы теории грамматического залога / отв. ред. В. С. Храковский. – Ленинград : «Наука», 1978. – С. 50-61.

41. Храковский В. С. Диатеза и референтность (К вопросу о соотношении активных, пассивных, рефлексивных и реципрокных конструкций) / Виктор Самуилович Храковский // Залоговые конструкции в разноструктурных языках / отв. ред. В. С. Храковский. – Ленинград : «Наука», 1981. – С. 5-38.

42. Храковский В. С. Пассивные конструкции / Виктор Самуилович Храковский // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / под. ред. А. В. Бондарко и др. – Санкт-Петербург : «Наука», 1991. – С. 141-180.

43. Юнаковская А. А. Современный польский язык: Учебное пособие / А. А. Юнаковская. – Омск, 2004. – 204 с.

44. Abraham W., Leiss E. The impersonal passive: Voice suspended under aspectual conditions / Passivization and typology : form and function / edited by Werner Abraham, Larisa Leisiö. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – Werner Abraham and Elisabeth Leiss // P. 502-517.

45. Ackema P., Schoorlemmer M. Middles. / Peter Ackema, Maaike Schoorlemmer // The Blackwell Companion to Syntax / edited by M. Everaert & H. van Riemsdijk. – Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P. 131-203.

46. Aikhenvald A. Y. Serial verb constructions in typological perspective / Alexandra Y. Aikhenvald // Serial verb constructions. A cross-linguistic typology / edited by Alexandra Y. Aikhenvald and R. M. W. Dixon. – New York : Oxford University Press, 2006. – P. 1-68.

47. Aissen J. Valence and Coreference / Judith Aissen // Syntax and semantics. Volume 15. Studies in transitivity / edited by Paul J. Hopper, Sandra A. Thompson. – New York ; London ; Paris ; San Diego ; San Francisco ; São Paulo ; Sydney ; Tokyo ; Toronto : Academic Press, 1982. – P. 7-35.

48. Alexiadou A., Doron E. The syntactic construction of two non-active Voices: Passive and middle / Artemis Alexiadou, Edit Doron // Journal of Linguistics, Vol. 48, No. 1. – Cambridge University Press, 2012. – P. 1–34.

49. Alexiadou A., Schäfer F. Non-canonical passives / Artemis Alexiadou and Florian Schäfer // Non-Canonical Passives / edited by Artemis Alexiadou and Florian Schäfer. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2013. – P. 1-19.

50. Alexiadou A., Schäfer F. Towards a non-uniform analysis of naturally reflexive verbs / Artemis Alexiadou and Florian Schäfer // Proceedings of the 31st West Coast Conference on Formal Linguistics / edited by Robert E. Santana-LaBarge. – Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, 2014. – P. 1-10.

51. Amberber M. Transitivity Alternations, Event-types and Light Verbs : thesis ... of Doctor of Philosophy / Mengistu Amberber ; McGill University. – Montréal, Québec, Canada, 1996. – 270 p.

52. Anderson J. M. Modern Grammars of Case. A Retrospective / John M. Anderson. – New York : Oxford University Press, 2006. – 461 p.

53. Aranovich R. Feature-based argument mapping and animacy optimization in impersonal passives / Raúl Aranovich // Linguistics, Vol. 47, No. 3. – Walter de Gruyter, 2009. – P. 619-652.

54. Arkadiev P. M. Two-term case systems: Typology and theoretical implications : manuscript / Peter Arkadiev. – Originally intended for A. Arkhipov, P. Epps (eds.), New Challenges in Typology: Transcending the Borders and Refinig the Distinctions. – 2008. – 20 p.

55. Arkadiev P. M. Typology of alignment : handout / Peter M. Arkadiev. – Academia Grammaticorum Salensis Octava, Salos (Lithuania), 31.07-07.08.2011. – 16 p.

56. Asudeh A. Anaphora and Argument Structure: Topics in the Syntax and Semantics of Reflexives and Reciprocals : MPhil dissertation / Ash Asudeh ; The University of Edinburgh. – 1998. – 146 p.

57. Åfarli T. A. Passive and argument structure / Tor A. Åfarli // Passivization and typology : form and function / edited by Werner Abraham, Larisa Leisiö. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 373-382.

58. Babby L. H. The syntax of argument structure / Leonard H. Babby. – New York : Cambridge University Press, 2009. – 308 p.

59. Bader T. The Analysis of Passive and Raising Constructions in Head-Driven Phrase Structure Grammar and Arc Pair Grammar : Inauguraldissertation ... der Doktorwürde / Thomas Bader ; Universität Bern. – Bern, 1995. – 168 p.

60. Baker M.. Parameters of (Dependent) Structural Case : handout / Mark Baker. – Paper presented at the LAGB meeting, University of Salford, 2012. – 53 p.

61. Baker M. Types of cross-linguistic variation in case assignment / Mark Baker // Linguistic Variation in the Minimalist Framework / edited by M. Carme Picallo. – New York : Oxford University Press, 2014. – P. 36-60.

62. Bickel B., Nichols J. Case marking and alignment / Balthasar Bickel and Johanna Nichols // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 304-321.

63. Bickel et al. Patterns of alignment in verb agreement / Balthasar Bickel, Giorgio Iemmolo, Taras Zakharko, Alena Witzlack-Makarevich // Languages across boundaries: Studies in memory of Anna Siewierska / edited by Dik Bakker, Martin Haspelmath. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2013. – P. 15-36.

64. Bickel et al. Exploring diachronic universals of agreement: Alignment patterns and zero marking across person categories / Balthasar Bickel, Alena Witzlack-Makarevich, Taras Zakharko, Giorgio Iemmolo // Agreement from a diachronic perspective / edited by Jürg Fleischer, Elisabeth Rieken, Paul Widmer. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2015. – P. 29-51.

65. Bisang W. Adverbiality: The view from the Far East / Walter Bisang // Adverbial constructions in the languages of Europe / edited by Johan van der Auwera with Donall P. O Baoill. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 1998. – P. 641-812.

66. Blake B. J. Case / Barry J. Blake. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 228 p.

67. Blevins J. P. Passives and impersonals / James P. Blevins // Journal of Linguistics, Vol. 39, No. 3. – Cambridge University Press, 2003. – P. 437-520.

68. Bresnan J. Locative inversion and the architecture of universal grammar / Joan Bresnan // Language, Vol. 70, No. 1. – 1994. – P. 72-131.

69. Brown P. Verb Specificity and Argument Realization in Tzeltal Child Language / Penelope Brown // Crosslinguistic perspectives on argument structure : implications for learnability / edited by Melissa Bowerman and Penelope Brown. – New York : Taylor & Francis Group, 2008. – P. 167-190.

70. Butt M. Aspectual Complex Predicates, Passives and Disposition/Ability : handout / Miriam Butt. – Linguistics Association of Great Britain, Spring Meeting, April 9, 1997, Edinburgh. – 15 p.

71. Butt M. Theories of Case / Miriam Butt. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 258 p.

72. Butt M. Modern approaches to case: an overview / Miriam Butt // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 27-43.

73. Butt M., King T. H. Case systems. Beyond structural distinctions / Miriam Butt and Tracy Holloway King // New perspectives on case theory (CSLI Lecture Notes 156) / edited by Ellen Brandner and Heike Zinsmeister. – Stanford, CA : Center for the Study of Language and Information, 2003. – P. 49-84.

74. Cameron C. The semantics and pragmatics of voice systems : a functional analysis : thesis ... doctor of philosophy / Carrie Cameron ; Rice University. – Houston, Texas, 1990. – 179 p.

75. Cole P. et al. Syntax and semantics. Volume 33. Long-distance reflexives / edited by Peter Cole, Gabriella Hermon, C.-T. James Huang. – San Diego ; London ; Boston ; New York ; Sydney ; Tokyo ; Toronto : Academic Press, 2001. – 381 p.

76. Cole P. et al. A binding theory exempt anaphor / Peter Cole, Gabriella Hermon, Yassir Tjung, Chang-Yong Sim, and Chonghyuck Kim // Reciprocals and reflexives : theoretical and typological explorations / edited by Ekkehard König and Volker Gast. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2008. – P. 577-590.

77. Comrie B. Ergativity / Bernard Comrie // Syntactic Typology. Studies in the Phenomenology of Language / edited by Winfred P. Lehmann. – Austin : University of Texas Press, 1978. – P. 329-394.

78. Comrie B. Language universals and linguistic typology. Syntax and morphology / Bernard Comrie. – Oxford : Basil Blackwell Publisher Limited, 1989. – 275 p.

79. Creissels D. Impersonal and related constructions: a typological approach : manuscript / Denis Creissels. – Lectures at the University of Tartu, 2008. – 52 p.

80. Creissels D. Benefactive applicative periphrases: a typological approach / Denis Creissels // Benefactives and malefactives : typological perspectives and case studies / edited by Fernando Zúñiga, Seppo Kittilä. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2010. – P. 29-70.

81. Creissels D. P-lability and radical P-alignment / Denis Creissels // Linguistics, Vol. 52, No. 4. – Mouton de Gruyter, 2014. – P. 911-944.

82. Creissels D. Transitivity, valency, and voice : manuscript / Denis Creissels. – European Summer School in Linguistic Typology, 2016. – 157 p.

83. Creissels D. The Obligatory Coding Principle in diachronic perspective / Denis Creissels // Typological hierarchies in diachrony / edited by Sonia Cristofaro and Fernando Zúñiga. – Amsterdam : Benjamins, to appear (2017). – 34 p.

84. Crysmann B. Deriving Superficial Ergativity in Nias / Berthold Crysmann // Proceedings of the 16th International Conference on Head-Driven Phrase Structure Grammar, Georg-August-Universität Göttingen, Germany / edited by Stefan Müller. – Stanford, CA : CSLI Publications, 2009. – P. 68-88.

85. Davies W. D., Dubinsky S. The grammar of raising and control. A course in syntactic argumentation / William D. Davies and Stanley Dubinsky. – Padstow, Cornwall : Blackwell Publishing, 2004. – 384 p.

86. De Swart P. Cross-linguistic Variation in Object Marking : proefschrift ... van doctor / Peter de Swart ; Radboud Universiteit Nijmegen. – Utrecht : LOT, 2007. – 235 p.

87. Dixon R. M. W. Ergativity / Dixon, Robert M. W. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 272 p.

88. Dixon R. M. W. A typology of causatives: form, syntax and meaning / R. M. W. Dixon // Changing valency: case studies in transitivity / edited by R. M. W. Dixon and Alexandra Y. Aikhenvald. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – P. 30-83.

89. Dixon R. M. W., Aikhenvald A. Y. Introduction / R. M. W. Dixon and Alexandra Y. Aikhenvald // Changing valency: case studies in transitivity / edited by R. M. W. Dixon and Alexandra Y. Aikhenvald. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – P. 1-29.

90. Doron E. Voice : manuscript / Edit Doron // Syntax – an International Handbook of Contemporary Research, 2nd edition. – Walter de Gruyter, 2013. – 28 p.

91. Doron E., Rappaport Hovav M. Towards a uniform theory of valence-changing operations / Edit Doron and Malka Rappaport Hovav // Proceedings of Israel Association for Theoretical Linguistics 23 / edited by Yehuda N. Falk. – Tel Aviv : Tel Aviv University, 2007. – 20 p.

92. Dowty D. Thematic Proto-Roles and Argument Selection / David Dowty // Language, Vol. 67, No. 3. – 1991. – P. 547-619.

93. Dryer M. S. Primary objects, secondary objects, and antidative / Matthew S. Dryer // Language, Vol. 62, No. 4. – 1986. – P. 808-845.

94. Dryer M. S. Clause types / Matthew S. Dryer // Language Typology and Syntactic Description. Volume I: Clause Structure / edited by Timothy Shopen. – New York : Cambridge University Press, 2007. – P. 224-275.

95. Embick D. Voice and the interfaces of syntax : dissertation ... of Doctor of Philosophy / David Embick ; University of Pennsylvania. – 1997. – 320 p.

96. Estival D., Myhill J. Formal and functional aspects of the development from passive to ergative systems / Dominique Estival and John Myhill // Passive and voice / edited by Masayoshi Shibatani. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1988. – P. 441-491.

97. Falk Y. N. Subjects and universal grammar. An explanatory theory / Yehuda N. Falk. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 238 p.

98. Faltz L. M. Reflexivization: A Study in Universal Syntax : dissertation ... of Doctor of Philosophy / Leonard M. Faltz ; University of California, Berkeley. – 1977. – 295 p.

99. Fauconnier S. Constructional effects of involuntary and inanimate Agents: A cross-linguistic study : proefschrift ... van Doctor in de Taalkunde / Stefanie Fauconnier ; Katholieke Universiteit Leuven. – 2012. – 200 p.

100. Fillmore C. J. The case for case / Charles J. Fillmore // Universals in Linguistic Theory / edited by Emmon Bach and Robert Harms. – New York : Holt, Rinehart, and Winston, 1968. – P. 1-88.

101. Fillmore C. J. The case for case reopened / Charles J. Fillmore // Syntax and semantics, Vol. 8. – New York ; San Francisco ; London : Academic Press, 1977. – P. 59-81.

102. Fillmore C. J. Valency issues in FrameNet / Charles J. Fillmore // Valency: theoretical, descriptive, and cognitive issues / edited by Thomas Herbst, Katrin Götz-Votteler. – Berlin : Walter de Gruyter, 2007. – P. 129-160.

103. Foley W. A typology of information packaging in the clause / William A. Foley // Language Typology and Syntactic Description. Volume I: Clause Structure / edited by Timothy Shopen. – New York : Cambridge University Press, 2007. – P. 362-446.

104. Forrest L. B. The de-transitive clauses in Bella Coola: Passive vs. Inverse / Linda B. Forrest // Voice and inversion / edited by Talmy Givón. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1994. – P. 147-168.

105. Fox D. Chain and binding – a modification of Reinhart and Reuland's Reflexivity : manuscript / Daniel Fox. – MIT, Cambridge, MA, 1993. – 18 p.

106. Frajzyngier Z. Domains of point of view and coreferentiality: System interaction approach to the study of reflexives / Zygmunt Frajzyngier // Reflexives : forms and functions / edited by Zygmunt Frajzyngier, Traci S. Curl. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2000. – P. 125-152.

107. García Velasco D., Portero Muñoz C. Understood Objects in Functional Grammar / Daniel García Velasco, Carmen Portero Muñoz // Working papers in

functional grammar 76. – Universiteit van Amsterdam. Instituut voor Algemene Taalwetenschap, 2002. – P. 1-24.

108. Geniušienė E. The typology of reflexives / Emma Geniušienė. – Berlin ; New York ; Amsterdam : Mouton de Gruyter, 1987. – 436 p.

109. Givón T. The pragmatics of de-transitive voice: Functional and typological aspects of inversion / Talmy Givón // Voice and inversion / edited by Talmy Givón. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1994. – P. 3-44.

110. Givón T. Grammatical relations in passive clauses: A diachronic perspective / Talmy Givón // Passivization and typology : form and function / edited by Werner Abraham, Larisa Leisiö. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 337-350.

111. Goldberg A. E. Constructions. A construction grammar approach to argument structure / Adele E. Goldberg. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1995. – 266 p.

112. Haiden M. Theta theory / Martin Haiden. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2005. – 295 p.

113. Haspelmath M. The grammaticalization of passive morphology / Martin Haspelmath // Studies in Language, Vol. 14, No. 1. – John Benjamins, 1990. – P. 25-72.

114. Haspelmath M. Ditransitive alignment splits and inverse alignment / Martin Haspelmath // Functions of Language, Vol. 14, No. 1. Special issue. Ditransitivity / edited by Anna Siewierska and Willem Hollmann. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2007. – P. 79-102.

115. Haspelmath M. Terminology of case / Martin Haspelmath // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 505-517.

116. Haspelmath M. Ditransitive constructions: Towards a new Role and Reference Grammar account? / Martin Haspelmath // Investigations of the syntax-semantics-pragmatics interface / edited by Robert D. Van Valin, Jr. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2008. – P. 75-100.

117. Haspelmath M. A frequentist explanation of some universals of reflexive marking / Martin Haspelmath // Linguistic Discovery, Vol. 6, No. 1. – Dartmouth College Library, 2008. – P. 40-63.

118. Haspelmath M. On S, A, P, T, and R as comparative concepts for alignment typology / Martin Haspelmath // Linguistic Typology, Vol. 15, No. 3. – 2011. – P. 535–567.

119. Heine B., König C. On the linear order of ditransitive objects / Bernd Heine, Christa König // Language Sciences 32. – Elsevier, 2010. – P. 87-131.

120. Heine B., Miyashita H. The intersection between reflexives and reciprocals: A grammaticalization perspective / Bernd Heine and Hiroyuki Miyashita // Reciprocals and reflexives : theoretical and typological explorations / edited by Ekkehard König and Volker Gast. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2008. – P. 169-223.

121. Hillery P. J. Georgian. The kartvelian literary language / Patrick Hillery. – Languages Information Centre an imprint of Joseph Biddulph, 1994. – 32 p.

122. Hole D. Extra argumentality – affectees, landmarks, and voice / Daniel Hole // Linguistics, Vol. 44, No. 2. – 2006. – P. 383-424.

123. Holvoet A. Reflexive permissives and the middle voice : manuscript / Axel Holvoet. – to appear in Baltic Linguistics 7/2016. – 32 p.

124. Hopper P. J., Thompson S. A. Transitivity in Grammar and Discourse / Paul J. Hopper, Sandra A. Thompson // Language, Vol. 56, No. 2. – 1980. – P. 251-299.

125. Hopper P. J., Thompson S. A. Introduction / Paul J. Hopper, Sandra A. Thompson // Syntax and semantics. Volume 15. Studies in transitivity / edited by Paul J. Hopper, Sandra A. Thompson. – New York ; London ; Paris ; San Diego ; San Francisco ; São Paulo ; Sydney ; Tokyo ; Toronto : Academic Press, 1982. – P. 1-5.

126. Huang C.-T. J. Variations in non-canonical passives / C.-T. James Huang // Non-Canonical Passives / edited by Artemis Alexiadou and Florian Schäfer. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2013. – P. 95-114.

127. Jelinek E., Carnie A. Argument Hierarchies and the mapping principle / Eloise Jelinek and Andrew Carnie // Formal approaches to function in grammar : In

honor of Eloise Jelinek / edited by Andrew Carnie, Heidi Harley and MaryAnn Willie. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2003. – P. 265-296.

128. Jeong Y. The landscape of applicatives : dissertation ... of Doctor of Philosophy / Youngmi Jeong ; University of Maryland, College Park. – College Park, 2006. – 214 p.

129. Jónsson J. G. The new impersonal as a true passive / Jóhannes Gísli Jónsson // Advances in Comparative Germanic Syntax / edited by Artemis Alexiadou, Jorge Hankamer, Thomas McFadden, Justin Nuger and Florian Schäfer. – Amsterdam ; Philiadelphia : John Benjamins, 2009. – P. 281-306.

130. Kalluli D. Passive as a feature-suppression operation / Dalina Kallulli // Passivization and typology : form and function / edited by Werner Abraham, Larisa Leisiö. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 442-460.

131. Kallulli D. A unified analysis of passives, anticausatives and reflexives / Dalina Kallulli // Empirical Issues in Formal Syntax and Semantics 6 / edited by Olivier Bonami and Patricia Cabredo Hofherr. – 2006. – P. 201-225.

132. Kalluli D. (Non-)canonical passives and reflexives: Deponents and their like / Dalina Kallulli // Non-Canonical Passives / edited by Artemis Alexiadou and Florian Schäfer. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2013. – P. 337-358.

133. Keenan E. L., Dryer M. S. Passive in the world's languages / Edward L. Keenan and Matthew S. Dryer // Language Typology and Syntactic Description. Volume I: Clause Structure / edited by Timothy Shopen. – New York : Cambridge University Press, 2007. – P. 325-361.

134. Kemmer S. The middle voice / Suzanne Kemmer. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1993. – 303 p.

135. Kemmer S. Middle Voice, Transitivity, and the Elaboration of Events / Suzanne Kemmer // Voice : form and function / edited by Barbara Fox, Paul J. Hopper. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1994. – P. 179-230.

136. Kibort A. Participles, adjectives and the role of argument structure / Anna Kibort // Proceedings of LFG '12 Conference / edited by Miriam Butt and Tracy Holloway King. – CSLI Publications, 2012. – P. 323-340.

137. Kibort A., Maling J. Modelling the syntactic ambiguity of the active vs. passive impersonal in LFG / Anna Kibort and Joan Maling // Proceedings of the LFG15 Conference / edited by Miriam Butt and Tracy Holloway King. – CSLI Publications, 2015. – P. 145-165.

138. Kibrik A. E. Nominal inflection galore: Daghestanian, with side glances at Europe and the world / Aleksandr E. Kibrik // Noun phrase structure in the languages of Europe / edited by Frans Plank. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2003. – P. 37-112.

139. Kiparsky P. Towards a null theory of the passive / Paul Kiparsky // Lingua 125. – Elsevier, 2013. – P. 7-33.

140. Kittilä S. Remarks on the basic transitive sentence / Seppo Kittilä // Language Sciences 24. – Elsevier Science, 2002. – P. 107-130.

141. Kittilä S. Object-, animacy- and role-based strategies. A typology of object marking / Seppo Kittilä // Studies in Language, Vol. 30, No. 1. – John Benjamins, 2006. – P. 1-32.

142. Kittilä S. The anomaly of the verb ‘give’ explained by its high (formal and semantic) transitivity / Seppo Kittilä // Linguistics, Vol. 44, No. 3. – 2006. – P. 569–612.

143. Kittilä S. The woman showed the baby to her sister: On resolving humanness-driven ambiguity in ditransitives / Seppo Kittilä // Case, Valency and Transitivity / edited by Leonid Kulikov, Andrej Malchukov and Peter de Swart. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 291-308.

144. Kittilä S. Case and the typology of transitivity / Seppo Kittilä // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 356-365.

145. Kittilä S. Causative morphemes as a de-transitivizing device: what do non-canonical instances reveal about causation and causativization? / Seppo Kittilä // Folia Linguistica, Vol. 47, No. 1. – Mouton de Gruyter, 2013. – P. 113-137.

146. Klaiman M. H. Grammatical voice / M. H. Klaiman. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 324 p.

147. Knjazev J. P. Lexical reciprocals as a means of expressing reciprocal situations / Jurij P. Knjazev // Reciprocal constructions / edited by Vladimir P. Nedjalkov. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2007. – P. 115-146.

148. Koontz-Garboden A. Anticausativization / Andrew Koontz-Garboden // Natural Language & Linguistic Theory, Vol. 27, No. 1. – 2009. – P. 77-138.

149. Kozinsky I., Polinsky M. Causee and patient in the causative of transitive: coding conflict or doubling of grammatical relations? / Isaac Kozinsky, Maria Polinsky // Causatives and transitivity / edited by Bernard Comrie, Maria Polinsky. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1993. – P. 177-240.

150. Kozintseva N. Modern Eastern Armenian / Natalia Kozintseva. – München ; Newcastle : Lincom Europa, 1995. – 62 p.

151. König C. Marked nominatives / Christa König // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 535-548.

152. König E. Reflexive nominal compounds / Ekkehard König // Studies in Language, Vol. 35, No. 1. – 2011. – P. 112-127.

153. König E., Siemund P. Intensifiers and reflexives: A typological perspective / Ekkehard König and Peter Siemund // Reflexives : forms and functions / edited by Zygmunt Frajzyngier, Traci S. Curl. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2000. – P. 41-74.

154. Kulikov L. Bridging typology and diachrony: a preliminary questionnaire for a diachronic typological study of voice and valency-changing categories / Leonid Kulikov // Issues in grammar and typology: A memorial volume for Vladimir Nedjalkov / edited by V.F. Vydrin, S.Ju. Dmitrenko, N.M. Zaika, S.S. Saj, N.R. Sumbatova, V.S. Xrakovskij. – Moscow : Znak, 2010. – P. 139-163.

155. Labelle M. Anticausativizing a causative verb: The passive se faire construction in French / Marie Labelle // Non-Canonical Passives / edited by Artemis Alexiadou and Florian Schäfer. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2013. – P. 235-260.

156. Langacker R. W., Munro P. Passives and their meaning / Ronald W. Langacker, Pamela Munro // Language, Vol. 51, No. 4. – 1975. – P. 789-830.

157. LaPolla R. J. et al. On transitivity / Randy J. LaPolla, František Kratochvíl and Alexander R. Coupe // Studies in Language, Vol. 35, No. 3. – 2011. – P. 469–491.

158. Lazard G. Transitivity Revisited as an Example of a More Strict Approach in Typological Research / Gilbert Lazard // Folia Linguistica, Vol. 36, No. 3-4. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2002. – P. 141-190.

159. Lehmann C. Participant roles, thematic roles and syntactic relations / Christian Lehmann // Voice and grammatical relations / edited by Tasaku Tsunoda and Taro Kageyama. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 153-174.

160. Lekakou M. In the middle, somewhat elevated. The semantics of middles and its crosslinguistic realization : thesis ... of Doctor of Philosophy / Maria Lekakou ; University College London. – 2005. – 250 p.

161. Lekakou M. A comparative view of the requirement for adverbial modification in middles / Marika Lekakou // Demoting the agent : passive, middle and other voice phenomena / edited by Benjamin Lyngfelt and Torgrim Solstad. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 167-196.

162. Lestrade S. The Space of Case : proefschrift ... van doctor / Sander Lestrade ; Radboud Universiteit Nijmegen. – Ipskamp drukkers, 2010. – 255 p.

163. Levin B., Rappaport Hovav M. Argument realization / Beth Levin and Malka Rappaport Hovav. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 279 p.

164. Lidz J. Anti-Antilocality / Jeffrey Lidz // Syntax and semantics. Volume 33. Long-distance reflexives / edited by Peter Cole, Gabriella Hermon, C.-T. James Huang. – San Diego ; London ; Boston ; New York ; Sydney ; Tokyo ; Toronto : Academic Press, 2001. – P. 227-254.

165. Malchukov A. Transitivity parameters and transitivity alternations: Constraining co-variation / Andrej Malchukov // Case, Valency and Transitivity / edited by Leonid Kulikov, Andrej Malchukov and Peter de Swart. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 329-357.

166. Malchukov A. Rare and ‘exotic’ cases / Andrej Malchukov // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 635-648.

167. Malchukov A., Spencer A. Typology of case systems: parameters of variation / Andrej Malchukov and Andrew Spencer // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 651-667.

168. Malchukov A. et al. Ditransitive constructions: a typological overview : draft / Andrej Malchukov, Martin Haspelmath and Bernard Comrie. – 2007. – 60 p.

169. Malchukov A. et al. Ditransitive constructions: A typological overview / Andrej Malchukov, Martin Haspelmath, Bernard Comrie // Studies in ditransitive constructions : a comparative handbook / edited by Andrej Malchukov, Martin Haspelmath, Bernard Comrie. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – P. 1-64.

170. Maling J. The Case Tier: a hierarchical approach to morphological case / Joan Maling // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 72-87.

171. Maling J., Sigurjónsdóttir S. From Passive to Active: Diachronic Change in Impersonal Constructions : slides / Joan Maling, Sigríður Sigurjónsdóttir. – Workshop on Impersonality and correlated phenomena, Universität Salzburg, November 10, 2016. – 66 p.

172. Marelj M. Middles and Argument Structure across Languages : proefschrift ... van doctor / Marijana Marelj ; Universiteit Utrecht. – Utrecht, LOT, 2004. – 315 p.

173. Margetts A., Austin P. Three-participant events in the languages of the world: Towards a crosslinguistic typology / Anna Margetts, Peter Austin // Linguistics, Vol. 45, No. 3. – 2007. – P. 393-451.

174. Mel’čuk I. A. The inflectional category of voice: towards a more rigorous definition / Igor A. Mel’čuk // Causatives and transitivity / edited by Bernard Comrie, Maria Polinsky. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1993. – P. 1-46.

175. Mel’čuk I. Actants in Semantics and Syntax. I. Actants in Semantics / Igor Mel’čuk // Linguistics, Vol. 42, No. 1. – 2004. – P. 1-66.

176. Mel'čuk I. Actants in Semantics and Syntax. II. Actants in Syntax / Igor Mel'čuk // Linguistics, Vol. 42, No. 2. – 2004. – P. 247-291.

177. Moravcsik E. A. On the distribution of ergative and accusative patterns / Edith A. Moravcsik // Lingua 45. – 1978. – P. 233-279.

178. Narrog H. Causatives as honorifics / Heiko Narrog // Folia Linguistica Historica XX/1-2. – 1999. – P. 47-62.

179. Narrog H. Voice and non-canonical case marking in the expression of event-oriented modality / Heiko Narrog // Linguistic Typology, Vol. 14, No. 1. – Walter de Gruyter, 2010. – P. 71-126.

180. Naughton J. Czech. An essential grammar / James Naughton. – London and New York : Routledge, 2005. – 287 p.

181. Næss Å. Case semantics and the agent-patient opposition / Åshild Naess // Case, Valency and Transitivity / edited by Leonid Kulikov, Andrej Malchukov and Peter de Swart. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 309-327.

182. Næss Å. Prototypical transitivity / Åshild Næss. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2007. – 244 p.

183. Nedjalkov V. P. Encoding of the reciprocal meaning / Vladimir P. Nedjalkov // Reciprocal constructions / edited by Vladimir P. Nedjalkov. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2007. – P. 147-207.

184. Nichols J. Linguistic diversity in space and time / Johanna Nichols. – Chicago : The University of Chicago Press, 1992. – 359 p.

185. Noonan M. On Subjects and Topics / Michael Noonan // Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. – 1977. – P. 372-385.

186. Noonan M. Complementation / Michael Noonan // Language Typology and Syntactic Description. Volume II: Complex Constructions / edited by Timothy Shopen. – New York : Cambridge University Press, 2007. – P. 52-150.

187. Öztürk B. Case, Referentiality and Phrase Structure / Balkız Öztürk. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2005. – 271 p.

188. Palancar E. Varieties of ergative / Enrique Palancar // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 562-571.

189. Perlmutter D. M. Impersonal passives and unaccusative hypothesis / David M. Perlmutter // Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. – Linguistic Society of America, 1978. – P. 157-190.

190. Plank F. Ergativity / Frans Plank // Syntax. 2 Halbband. Volume 2 / edited by Joachim Jacobs, Arnim von Stechow, Wolfgang Sternefeld, Theo Vennemann. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1995. – P. 1184-1199.

191. Pollard C., Xue P. Syntactic and Nonsyntactic Constraints on Long-Distance Reflexives // Syntax and semantics. Volume 33. Long-distance reflexives / edited by Peter Cole, Gabriella Hermon, C.-T. James Huang. – San Diego ; London ; Boston ; New York ; Sydney ; Tokyo ; Toronto : Academic Press, 2001. – P. 317-342.

192. Postal P. M. Studies of Passive Clauses / Paul Martin Postal. – State University of New York Press, 1986. – 272 p.

193. Primus B. Cases and Thematic Roles: Ergative, Accusative and Active / Beatrice Primus. – Tübingen : Niemeyer, 1999. – 296 p.

194. Primus B. Mismatches in semantic-role hierarchies and the dimensions of role semantics / Beatrice Primus // Semantic role universals and argument linking : theoretical, typological, and psycholinguistic perspectives / edited by Ina Bornkessel ... [et al.]. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2006. – P. 53-87.

195. Primus B. Case, grammatical relations, and semantic roles / Beatrice Primus // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 261-275.

196. Primus B. Animacy and telicity: Semantic constraints on impersonal passives / Beatrice Primus // Lingua, Vol. 121, No. 1. – Elsevier, 2011. – P. 80-99.

197. Reinhart T. Syntactic realization of verbal concepts. Reflexives and unaccusatives : manuscript / Tanya Reinhart. – 1996. – 56 p.

198. Reinhart T., Reuland E. Reflexivity / Tanya Reinhart and Eric Reuland // Linguistic Inquiry 24. – 1993. – P. 657-720.

199. Reinhart T., Siloni T. The Lexicon-Syntax Parameter: Reflexivization and Other Arity Operations / Tanya Reinhart and Tal Siloni // Linguistic Inquiry, Vol. 36, No. 3. – The Mit Press, 2005. – P. 389-436.

200. Reuland E. The fine structure of grammar: Anaphoric relations / Eric Reuland // Reflexives : forms and functions / edited by Zygmunt Frajzyngier, Traci S. Curl. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2000. – P. 1-40.

201. Reuland E. Anaphoric dependencies: How are they encoded? Towards a derivation-based typology / Eric Reuland // Reciprocals and reflexives : theoretical and typological explorations / edited by Ekkehard König and Volker Gast. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2008. – P. 499-555.

202. Rivero M. L. Reflexive clitic constructions with datives: syntax and semantics / María Luisa Rivero // Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Amherst Meeting 2002. – Michigan Slavic Publications, Ann Arbor, MI, 2003. – P. 469-494.

203. Sansò A. Agent-defocusing constructions from nominalized VPs. A cross-linguistic type? / Andrea Sansò // Studies in Language, Vol. 40, No. 4. – John Benjamins, 2016. – P. 894-954.

204. Schadler D. Reflexivity: Licensing or enforcing : proefschrift ... van doctor / Dagmar Schadler ; Universiteit Utrecht. – Utrecht : LOT, 2014. – 193 p.

205. Schäfer F. The syntax of (anti-)causatives : external arguments in change-of-state contexts / Florian Schäfer. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2008. – 329 p.

206. Schäfer F. Medio-Passives within a Formal Typology of Voice : manuscript / Florian Schäfer. – 2016. – 41 p.

207. Schladt M. The typology and grammaticalization of reflexives / Mathias Schladt // Reflexives : forms and functions / edited by Zygmunt Frajzyngier, Traci S. Curl. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2000. – P. 103-124.

208. Shevelov G. Y. The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence / George Y. Shevelov. – The Hague : The Netherlands Mouton & Co, 1963. – 319 p.

209. Shibatani M. Passives and Related Constructions: A Prototype Analysis / Masayoshi Shibatani // Language, Vol. 61, No. 4. – Linguistic Society of America, 1985. – P. 821-848.

210. Shibatani M. Voice parameters / Masayoshi Shibatani // Typology of Verbal Categories. Papers Presented to Vladimir Nedjalkov on the Occasion of his 70th Birthday / edited by Leonid Kulikov, Heinz Vater. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1998. – P. 117-138.

211. Shibatani M. Case and voice: case in derived constructions / Masayoshi Shibatani // The Oxford handbook of case / edited by Andrej Malchukov and Andrew Spencer. – New York : Oxford University Press, 2008. – P. 322-338.

212. Siemund P., Hole D. Introduction. Operations on argument structure / Peter Siemund and Daniel Hole // Linguistics, Vol. 44, No. 2. – 2006. – P. 203-216.

213. Siewierska A. The passive. A comparative linguistic analysis / Anna Siewierska. – London ; Sydney ; Wolfeboro, New Hampshire : Croom Helm, 1986. – 308 p.

214. Siewierska A. Passive Constructions / Anna Siewierska // The World Atlas of Language Structures / edited by Martin Haspelmath, Matthew S. Dryer, David Gil and Bernard Comrie. – New York : Oxford University Press, 2005. – P. 434-437.

215. Siewierska A. From third plural to passive: incipient, emergent and established passives / Anna Siewierska // Diachronica, Vol. 27, No. 1. – John Benjamins, 2010. – P. 73-109.

216. Sigurðsson H. Á. On the New Passive / Halldór Ármann Sigurðsson // Syntax, Vol. 14, No. 2. – Blackwell Publishing, 2011. – P. 148-178.

217. Smith H. Restrictiveness in case theory / Henry Smith. – New York : Cambridge University Press, 1996. – 329 p.

218. Solstad T., Lyngfelt B. Perspectives on demotion: Introduction to the volume / Torgrim Solstad and Benjamin Lyngfelt // Demoting the agent : passive, middle and other voice phenomena / edited by Benjamin Lyngfelt and Torgrim Solstad. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 1-20.

219. Stephens N. M. Agentivity and the virtual reflexive construction / Nola M. Stephens // Demoting the agent : passive, middle and other voice phenomena / edited by Benjamin Lyngfelt and Torgrim Solstad. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2006. – P. 275-300.

220. Stoynova N. Repetitive and reflexive: semantic and cross-linguistic relations : handout / Natal'ya Stoynova. – Young Linguists' Meeting in Poznań (YLMP) 24-26/04/2009. – 11 p.

221. Testelec Y. G. On two parameters of transitivity / Yakov G. Testelec // Typology of Verbal Categories. Papers Presented to Vladimir Nedjalkov on the Occasion of his 70th Birthday / edited by Leonid Kulikov, Heinz Vater. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1998. – P. 29-46.

222. Thepkanjana K. Ditransitive constructions in Thai / Kingkarn Thepkanjana // Studies in ditransitive constructions : a comparative handbook / edited by Andrej Malchukov, Martin Haspelmath, Bernard Comrie. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – P.409-426.

223. Tsunoda T. Split case-marking patterns in verb-types and tense/aspect/mood / Tasaku Tsunoda // Linguistics 19. – Mouton Publishers, 1981. – P. 389-438.

224. Tubino Blanco M. Causatives in minimalism / Mercedes Tubino Blanco. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2011. – 295 p.

225. Van de Visser M. A. The marked status of ergativity : proefschrift ... van doctor / Mario van de Visser ; Universiteit Utrecht. – Utrecht : LOT, 2006. – 347 p.

226. Van Gelderen E. Reflexive cartography / Elly van Gelderen // Structure Preserved: Studies in syntax for Jan Koster / edited by C. Jan-Wouter Zwart and Mark de Vries. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 2010. – P. 141-148.

227. Van Valin R. D. An introduction to syntax / Robert D. Van Valin, Jr. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 240 p.

228. Volkova A., Reuland E. Reflexivity without reflexives? / Anna Volkova and Eric Reuland // The Linguistic Review, Vol. 31, No. 3-4. – Mouton de Gruyter, 2014. – P. 587-633.

229. Washio R. When causatives mean passive: A cross-linguistic perspective / Ryuichi Washio // Journal of East Asian Linguistics, Vol. 2, No. 1. – 1993. – P. 45-90.

230. Wilkins D. Same Argument Structure, Different Meanings: Learning ‘Put’ and ‘Look’ in Arrernte / David Wilkins // Crosslinguistic perspectives on argument structure : implications for learnability / edited by Melissa Bowerman and Penelope Brown. – New York : Taylor & Francis Group, 2008. – P. 141-166.

231. Wunderlich D. Argument hierarchy and other factors determining argument realization : manuscript / Dieter Wunderlich. – 2002. – 25 p.

232. Wunderlich D. Argument hierarchy and other factors determining argument realization / Dieter Wunderlich // Semantic role universals and argument linking : theoretical, typological, and psycholinguistic perspectives / edited by Ina Bornkessel ... [et al.]. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2006. – P. 15-52.

233. Zribi-Hertz A. From intensive to reflexive: The prosodic factor / Anne Zribi-Hertz // Reciprocals and reflexives : theoretical and typological explorations / edited by Ekkehard König and Volker Gast. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2008. – P. 591-632.

234. Zwicky A. M. Slashes in the passive / Arnold M. Zwicky // Linguistics, Vol. 25, No. 4. – Mouton de Gruyter, 1987. – P. 639-669.